

M. Gapurow

TÜRKMEN SAZ FOLKLORY

Aşgabat
"Ylym" neşirýaty
2016

Gapurow M.

G18 **Türkmen saz folklorý.** – A.: Ylym, 2016. – 208 sah.

Mirasa sarpa goýmak, Watany özgertmek ýylynda okyjylara hödürlenýän bu monografiýanyň esasy maksady – türkmen dăp-dessur folklor aýdym-sazyny öwrenmekden ybarat.

Bu çeper saz hem owaz gymmatlyklary öwrenmek üçin Türkmenistanyň etraplaryndan ýazylyp alnan sazly dăp-dessur aýdymalarynyň tutuş taryhy-etnografik toplumlaryna (sene, toý, hüwdi, agylar, dini žanrlar, liriki aýdymlar) aýratyn üns berildi.

Monografiýa sazçylyk ýokary okuw mekdepleriniň mugallymlary, talyplary we sazşy naslar, medeniýeti öwrenijiler, şeýle hem türkmen dăp-dessur sazy bilen gyzyklanýanlar üçin niýetlenilen.

Jogapkär redaktorlar:

filologiýa ylymlarynyň kandidaty *A. Durdyýewa*;

sungaty öwreniş ylymlarynyň kandidaty *R. H. Amangeldiýew*.

Synçylar:

Türkmen milli konserwatoriýasynyň dosenti, sungaty öwreniş ylymlarynyň kandidaty *Ý. P. Osipowa*;

Türkmen milli konserwatoriýasynyň Sazyň nazaryýeti kafedrasynyň mugallymy *R. M. Muhammedow*.

**TÜRKMENISTANYŇ PREZIDENTI
GURBANGULY BERDIMUHAMEDOW**

TÜRKMENISTANYŇ DÖWLET TUGRASY

TÜRKMENISTANYŇ DÖWLET BAÝDAGY

TÜRKMENISTANYŇ DÖWLET SENASY

Janym gurban saňa, erkana ýurdum,
Mert pederleň ruhy bardyr köňülde.
Bitarap, garaşsyz topragyň nurdur,
Baýdagyň belentdir dünýäň önünde.

Gaytalama:

Halkyň guran Baky beýik binasy,
Berkarar döwletim, jigerim-janym.
Başlaryň täji sen, diller senasy,
Dünýä dursun, sen dur, Türkmenistanym!

Gardaşdyr tireler, amandyr iller,
Owal-ahyr birdir biziň ganymyz.
Harasatlar almaz, syndyrmaz siller,
Nesiller döş gerip gorar şanymyz.

Gaytalama:

Halkyň guran Baky beýik binasy,
Berkarar döwletim, jigerim-janym.
Başlaryň täji sen, diller senasy,
Dünýä dursun, sen dur, Türkmenistanym!

GIRIŞ

*“Saz bilen söhbete ýaman diýmäňler,
Adam, Howa dünýä inende bardyr”*

Mahmyt Gaýyby,
türkmeniň nusgawy şahyry

Hormatly Prezidentimiz milli medeniýeti has-da ösdürmek, özgertmek ugrunda aladalanyp: “...Biz ruhy-medeni mirasymyza daýanyp, milli aňyýeti has-da kämilleşdirmelidir” [1, 38] diýip, belläp geçýär. Ruhy-medeni mirasymyz halkyň geçmişi, geljegi we şu güni bolup, ol adamzadyň taryhy ýaşayyş döwrüni esaslandyrýar.

Türkmen sazşynaslyk ylmynda halk döredijiligimiziň dürli ugurlary bilen bir hatarda milli folklorymyzy öwrenmek hem zerur döwrebap meseleleriň biri bolup durýar. Bu ugurda alnyp barlan işler bar hem bolsa, ýene-de täze gözlegler bilen onuň üstüni ýetirip durmak wajyp bolup durýar. Watanymyzyň dürli ýerlerinde biri-birlerinden tapawutlanýan sazly folklor görnüşleri bolup, olaryň häsiýetli aýratynlyklaryny aýdyňlaşdyrmak, durmuşda eýeleýän orunlaryny anyklamak, özboluşly aýratynlyklaryny ýüze çykarmak sazşynaslyk ylmynda zerurdyr. Çünki bu babatda hormatly Prezidentimiz milli sungatymyzyň dürli ugurlary bilen bir hatarda folklor sungatymyzy hem göz önünde tutup, “Türkmen halky milli öwüşginlere baý medeniýeti, täsin heňlere, owaza eýlenen aýdym-sazy, folklory, sungat derejesine ýetirilen zergärçiligi, külalçylygy bilen ynsan kowumynyň gymmatlyklaryna uly goşant goşandyr” [5, 101] diýip bellemek bilen, baý taryhy bolan milli mirasymyzy düýpli öwrenmeklige uly ýardam berýär.

Häzirki zaman Gündogar sazşynaslyk ylmyň aksakgaly F. M. Karomatow: “Sowet saz folklory baradaky ylym, şol sanda Merkezi Aziýanyň respublikalarynyň we Gazagystanyň folklor baradaky ylmy deň derejede ösmeýär: käbir respublikalarda gözleg işleri örän öňe gitdi we halk saz döredijiliginiň we saz gurallarynyň örän düýpli taryhy-nazaryýet meseleleriniň üstünde işlemek bilen meşgullanýarlar (Özbegistan we Gazagystan), beýlekilerde heniz hatda bolmalysy ýaly arassa maglumat toplamak işleri-de tamamlanmadyk hem sazly folklor ekspedisiýalaryny ýola goýmak bilen meşgul (Türkmenistan)” [141, 185] diýip, 1980-nji ýyllarda örän jaýdar belläp geçýär.

Şeýle hem F. M. Karomatow: “Gözlegleriň deňeşdirmeleri diňe doganlyk respublikalaryň her biriniň saz folklory boýunça umumy barlaglaryň bar bolan ýagdaýynda islenilýän netijäni berip biler. Saz folklory baradaky umumylaşdyryjy monografiýalaryň bolmagyny her bir halk üçin iň gaýragoýulmasyz zerurlyk hasap etmeli” [141, 186] diýip, belläp geçýär.

Milli sungatymyzy giňden öwrenmek, seljermek indi ençeme ýyllar bäri dowam edip gelýär. N. N. Abubakirova 1975-nji ýylda Türkmen döwlet mugallymçylyk sungat institutynda maglumatlary toplamakda, işjeň görnüşe eýe bolan saz-etnografik bölümini açmakda işleri alyp bardy. “Indi her ýyl türkmen halk saz medeniýeti baradaky biziň garaýyşlarymyzy elmydama baýlaşdyryp durýan Türkmenistanyň dürli etraplaryna ekspedisiýalara ugradylýar” [67, 51].

Ata-babalarymyzyň häzirki kämil sungatymyza uly sarpa goýandyklaryny subut edýän ençeme taryhy ýadygärlikleriň ýüze çykarylmagy onuň örän gadymy döwürlerden gözbaş alýandygyna, ýerli halkyň oňa uly sarpa goýýandygyna şaýatlyk edýär. “Merwden tapylan atlynyň şekili ýaşaýyş durmuşy at bilen hemde lýtutnyä meňzeş saz guralynyň aýlanyp ýören bagşynyň görnüşi bilen aýrylmaz baglanyşkly bolan Orta Aziýanyň sähralaryndaky çarwa maldarlaryň durmuşyny alamatlandyrýar” [102, 67]. “Türkmen halky baý medeni mirasy bilen adamzadyň ruhy gymmatlyklaryna uly goşant goşan millettir” [3, 306].

Hormatly Prezidentimiziň belläp geçişi ýaly, “Aýdym-saz hemme döwürlerde özboluşly bir täsin hadysa bolup geldi. Ol adamyň doglan pursadyndan başlap, tä ömrüniň ahyryna çenli daşyny gurşap alýan ajaýyp sungatdyr. Heniz enesiniň göwresindäki çaga onuň ýürek urgusyny, sesini diňleýär. Aýdym-saz adamyň бүтін ömründe onuň ýakyn ýarany bolup, ol jadyly sungatda iň beýik, iň inçe ruhy duýgularynyň beýanyny tapýar. Aladaly gününde aýdym-saz oňa teselli bolýar, şatlygyna şatlyk goşup, geljekki işlerine ruhlandyryjy güýç bolup hyzmat edýär. Aýdym-saz adamyň inçe duýgularyna täsir edip, ol adam saglygyna we hal-ýagdaýyna öz täsirini ýetirýär. Jemgyýetiň ruhy taýdan kämilleşmeginde aýdym-sazyň tutýan orny biçak uludyr. Ol adam kalbynda täsin gозellik duýgularyny oýarýan jadyly güýçdür” [7, 7]. Munuň şeýledigine ençeme ýazuw çeşmeleri şaýatlyk edýär. Bu aýratynlygyň goňşy halklar bilen aýrylmaz baglylykda dowam edendigi kanunalaýyklykdyr. “Orta Aziýanyň saz medeniýetiniň özüniň köp asyrylyk taryhynyň dowamynda maddy we ruhy döredijiligiň dürli ugurlarynda baý yz galdyrmagy” [120, 93] şol baý saz medeniýetinde türkmen milli saz döredijiliginiň hem uly orny eýeleýändigine güwä geçýär.

Türkmen aýdym-saz sungaty uzak döwrüň dowamynda ençeme sungaty öwrenijileriň, syýahatçylaryň, alymlaryň üns merkezinde bolýar. Derwüş bolup syýahat eden A. Wamberi [93; 94], rus saz öwrenijileri S. Rybakow, W. A. Uspenskiý [200; 201], G. I. Karpow [142], A. S. Poseluyewskiý [173] we başgalar diňe bir türkmen professional bagşy-sazandalary barada durup geçmän, eýsem, aýal-gyzlaryň ýerine ýetirýän folklor aýdymlarynyhem ýazyp alypdylar.

Halk medeni mirasynda uly orun eýeleýän halk professional döredijiligi, türkmen halkynyň aýdym-saz sungatyna, milli dutar saz guralyna uly hormat goýýandygy, oňa mukaddeslik hökmünde garaýandygy barada gadymdan galan ençeme taryhy ýatlamalar bar. “Türkmenleriň barysy diýen ýaly aýdym aýtmagy ýa-da dutar (iki tar) çalmagy başarýar. Eger bir öýde aýdym aýdylyp saz çalynsa, oraça sygmadyklar içmege dolanyp, daşarda çommalyp ýa-da tirseklerine gyşaryp, hatda gyşyň ortaky aýlary hem tä aýdym-saz bes edilinçä oturýarlar” diýip, Genri de Blok wil belläp geçýär [35, 68].

Eger-de A. Wamberi öz belliklerinde türkmenleriň aýdym-saza nähili belent sarpa goýýandyklary, olaryň halkyň hormatlaýan adamlarydygy barada belläp geçýän bolsa, onda G. Rybakowyň ýazgylary her bir işe ak ýürekden erk edip bilýän adamlar hökmünde beýan edilipdir. Awtor heňň ähli aýratynlyklaryny, ritmiň özboluşlylygyny, perdäni, labzy, heňliligi, gurluşy belläp almaga synanyşypdyr [97, 205]. G. Rybakow 1899-njy ýylda türkmenleriň, özbekleriň, täjikleriň, ural kazaklarynyň fonografiki ýazgylaryny getirýär hem-de Ylymlar akademiýasynyň hazynasyna gowşurýar [78, 142].

W. A. Uspenskiniň ylmy gözlegleri netijesinde W. M. Belýaýew bilen bilelikde taýýarlanylýan “Türkmen sazy” kitaby bu ugurdaky ilkinji düýpli iş bolup, ol kitap türkmen sungat wekilleriniň ençemesi, aýdym-saz ugurlary barada habar berýän uly gollanma bolup durýar. T. S. Wyzgo halypalary W. A. Uspenskiý we W. M. Belýaýew barada şeýle ýazýar: “W. A. Uspenskini adaty bolmadyk inçe duýgurlyk, usuly aňylyk, zehinli ussadyň baý ýitiligi öňe alyp gidýär. W. M. Belýaýew takyk hasaplamalaryň ýoly bilen gitdi, olara anyk yzygider gurluşlaryň esasyndaky öwrenilýän ulgamy gutarnykly aýdyň özleşdirmek islegi ýolbaşçylyk edipdi. Iki sany dürli ýollar bir bitewi maksatda birleşendi” [100, 33]. W. A. Uspenskiniň saz sungatynda eýeleýän uly orny barada köp maglumatlar habar berýär [158; 196; 202; 212].

Bu alymlar türkmen sazynyň dünýäde giňden tanalmagy üçin uly işleri alyp bardylar. “Dogrudan hem türkmen sazy baradaky makalalar W. M. Belýaýew tarapyndan Amerikanyň, Türkiýäniň žurnallarynda çap edilipdir, “Türkmen sazy” baradaky giň gerimli synlar Angliýanyň, Germaniýanyň žurnallarynyň sahypalarynda peýda bolupdyr” [67, 450].

Halk köpçüliginiň arasynda saz medeniýetini wagyz etmek üçin ýurdumyzda medeni ojaklaryň birnäçesi döredilýär. Olaryň arasynda “Türkmenistanda respublikanyň Magaryf halk komissarlygynyň ýanyndaky drama studiýasy (1926 ý.), Aşgabat Magaryf sanitar öýüniň ýanynda gurbak teatry (1927 ý.), Radiostansiýa (1927 ý.), Ýaş tomaşaçylar teatry (1930 ý.), radiokomitetiň ýanynda milli synag hory (1935 ý.), türkmen milli synag orkestri (1935 ý.)” bar [41, 3]. 1929-njy ýylda “D. Öwezow adyndaky Türkmen döwlet sazçylyk uçilişesi – Sowet Türkmenistanynda ilkinji orta professional sazçylyk okuw mekdebi bolýar” [125, 5].

Professional ýerine ýetirijilikden tapawutlanýan, improvizasiýa görnüşinde ýerine ýetirmäge eýe bolan folklor sazy halk durmuşynyň bir bölegi bolup durýar.

Onda halkyň hal-ýagdaýy, durmuşy, döwri öz beýanyny tapýar. “Saz adamlary özüne çekýär we oňa zähmetiň netijesinde dörän ýadawlygy özünden aýyrmaga ýardam berýär. Adam işiň ýadawlygyny aýyrmak üçin sazdan goldaw gözleýär” [8, 371]. Sada, emma manyly ahmiýeti bilen tapawutlanýan folklor sazлары täsirli aýratynlygy bilen özüniň köptaraplaýyn öwrenilmegini gazanýar.

Türkmen saz sungatynyň professional ýerine ýetirijilik görnüşi ata-babalarymyzdan dowam edip gelýän nepis görnüşi bilen halypadan şägirde geçip, nusgawy görnüşde ýaňlanýar. Ussat bagşy-sazandalarymyz halkyň bu ruhy medeniýetiniň çuňňur manyly öwüşginleriniň belentden-belent ýaňlanmagyny gazandylar. Tanyml bagşy-sazandalarymyza bagyşlanylýp ýazylan işler hem saz sungatynyň taryhy mirasynda uly orun eýeleýär. Ol ussatlar çuň pelsepä ýugrulan milli sazларыmyzyň, mukamlarymyzyň, diňledigiňçe diňläsiň gelýän aýdym heňlerimiziň üýtgeşsiz saklanyp gelmegi üçin uly aladalary edipdirler.

Taryhyň gatlaryna ser salnanda, türkmen aýdym-sazларыny nota geçiriliş usulynyň diňe XX asyryň 20-nji ýyllaryndan berjaý edilip başlanýandygy göz önünde tutulsa, onda asyrlarboýy dowam edip gelýän şol heňleriň ýatdan, dilden-dile, nesilden-nesle dürs geçirilmeginde nähili jogapkärçiligiň bolandygyny bada-bat duýmak bolýar. Şol halypalar barada daşary ýurtly saz öwrenijileriniň beren umumy maglumatlarına garamazdan, bu ugurda türkmen sazşynasларыnyň, aýdym-saz söýüjileriniň alyp baran işlerindäki halkyň içinden toplanan maglumatlar özüniň örän baýlygy bilen tapawutlanýar.

Biri-birleri bilen baglanyşykly bolan Orta Aziýa halkларыnyň folklor sazyny öwrenmek uly depginlerde alnyp barylýar. Dürli ýyllarda birnäçe awtorларыň ylmy gözlegleriniň netijeleri neşir edilip, olar geljekki açyşlara uly gollanma bolup hyzmat etdi [75; 95; 114; 123; 139; 147; 161; 162; 189; 194; 203; 209]. Halkларыň dini däp-dessurlary hem dürli ugurlarda ünsli öwrenilýär. Bu ulgamda ençeme ylmy gözleg işleri geçirilip, olar boýunça degişli netijelere gelinýär [43; 115; 116; 123; 137; 138; 148; 193; 194; 198].

Türkmen sazşynasлары bilen bir hatarda, beýleki ulgamyň alymlary hem türkmen halk aýdym-saz döredijiligi, folklor sungaty babatda uly işleri alyp bardylar. Emma, olaryň bu ugurdaky gözlegleri, hususanda, folklor eserlerini toplamakdaky alyp baran gözlegleri, şol eserleriň söz düzümi, gurluş aýratynlyklary, ýerine ýetirilişi dogrusynda bolup durýar. Şeýle ylmy gözleglere biz K. Berkeliýewiň [23], B. Garryýewiň [32; 33], A. Aşyrowyň [18, 19, 20], Ş. Halmuhammedowyň [37; 38], K. Seýitmyradowyň [57; 58], A. Oraztaganowyň [47], G. Ylýasowanyň [136], A. Jykyýewyň [39; 117; 119], G. Geldiýewiň [34] we beýleki awtorларыň [21; 25; 48; 50; 51; 137; 138; 213] işlerinde duş gelýäris.

Elbetde, folklor eserleriniň äheň gurluşyny, ýerine ýetiriliş aýratynlygyny, olaryň göwrümini, heň hereketini, perde gurluşyny anyklamak sazşynasa mahsusdygy mälim. Türkmen sazşynaslyk ylmynda folklor sazларыnyň içki gurluşyny, saz serişdeleriniň ulanylyşyny, ýerli aýratynlygyny aýdyňlaşdyrmak şu işiň üsti bilen alnyp barylýar.

Häzirki wagta çenli birnäçe sazşynas bu ugurda käbir žanrlar boýunça synanyşyklary alyp bardylar [69; 42].

Saz folklorymyzyň gurluş aýratynlyklaryny, perde, ritm gatnaşyklaryny, äheň guruşyny öwrenmek üçin sazşynaslyk ylmynda bu derwaýys meseleleriň öwreniliş usullaryna salgylanylýar. Bu ugurda B. Asafýew [76], I. Zemsowskiý [131; 134], L. Mazel [156], W. Uspenskiý we W. Belýaýew [200; 201], W. Belýaýew [84], R. S. Abdullaýew [63], Ş. Gullyýew [108; 109], S. Tüýliýew [60; 61] ýaly awtorlaryň ylmy işlerine hem-de şulara meňzeş gollanmalara esaslanylady [197; 204; 205; 206]. Öň ýetilen sepgitler boýunça derňew alyp baryp, täze netijelere gelmek, olaryň häsiýetli aýratynlyklaryny aýdyňlaşdyrmak bu ugurdaky gazanylýan ähmiýetli goşantdyr.

Türkmen saz folkloryny öwrenmek üçin ýerlerde birnäçe gözleg işleri alnyp barylady. “Ýerlerdäki söhbetdeşlik maglumat beriji we maglumat toplaýjy üçin çylşyrymly toplumlaýyn özara baglanyşygyny döredýär. Olaryň her biri öz söhbetdeşini özüniň durmuş baradaky bilimi boýunça bahalandyryr” [99; 185; 186].

Türkmen saz folklory – bu türkmen halkynyň çeper medeniýetiniň esasy ugurlarynyň biri. Adamlar örän gadymy döwürlerden başlap, özleriniň daş-töweregini gurşap alýan hakykat baradaky pikirlerini, özleriniň ruhy başdan geçirmelerini ajaýyp saz keşpleriniň üsti bilen alamatlandyrmak üçin aýdymlary döredipdirler.

Sazly folklor köp asyrylyk taryhyň dowamynda zähmet işleri bilen bagly bolupdyr, olar adamlaryň durmuşynda bolup geçýän wakalara bolan gatnaşygy beýan edipdirler.

Türkmen saz folklory birnäçe ynsan nesliniň toparlaýyn döredijiliginiň hazynasydyr. Bu aýdymlaryň häsiýetli aýratynlyklarynyň biri-de olaryň adamlaryň ýadynda, aňynda saklanyp, dilden-dile geçip ýaşap gelmeginde jemlenýär.

Häzirki günlerimizde dünýä saz sungatynyň bir bölegi bolan türkmen saz sungatynda uly özgerişler gazanylýar. Bu öňegidişligi milli sazşynaslyk ylmynda hem duýmak bolýar. Ýetilýän sepgitler bolsa ýurdumyzda öwrenmek, ylmy işleri alyp barmak üçin ähli mümkinçilikleriň bardygyna güwä geçýär. “Berkarar döwletimiziň bagtyýarlyk döwründe alymlarymyzyň yhlasly, döredijilikli we netijeli zähmeti bilen ýetilen sepgitlere – ýurdumyzyň ylm ulgamynyň hemmetaraplaýyn kämilleşdirilýändigini alamatlandyryan üstünliklere örän buýsanýarys. Biz geljekde hem ylm ulgamyny kämilleşdirmäge, ýurdumyzyň ylmy kuwwatynyň artdyrylmagyna gönükdirilen özgertmelerimizi dowam ederis, ähli ösüşlerimizi ylmy esasyda alyp bararys” diýip, hormatly Prezidentimiz belläp geçýär [4, 323].

Bu monografiýa türkmen saz folkloryny öwrenmeklige bagyşlanan. Türkmen milli saz folklorynyň esasy žanrlary wokal sazy bilen baglanyşykly. Yzygider ösüşiň dowamynda ençeme aýdym nusgalary saz gurallarynda beýan edilmegini gazanýar. Emma biziň gözleg işimizde halk tejribesinde özüniň esasy manysyny saklap galan folkloryň diňe wokal ýerine ýetiriliş görnüşi bolan asyl nusgalary derňew edilýär.

Şol nukdaýnazardan ugur alyp, türkmen saz folklory boýunça käbir işler alnyp barylýan hem bolsa, heniz takykklamaly meseleleriň köpdügi göz önünde tutulyp, bu ugurda düýpli ylmy işiň toplumlaýyn alnyp barylmandygy nazara alnyp, bu iş ilkinji gezek ýerine ýetirilýär.

I BAP

TÜRKMEN FOLKLOR SAZYNYŇ TARYHY WE HÄZIRKI ÝAGDAÝY

1. Türkmen aýdym-saz sungatynyň öwreniliş derejesiniň taryhy

“Türkmenler gaýtalanmajak medeni, ruhy we edebi gymmatlyklary döreden, adamzadyň medeni we ylmy genji-hazynasyna taýsyz goşant goşan dünýäniň in gadymy halklarynyň biridir. Nepisligiň, gözelligiň in ýokary derejesine göterilen maddy-ruhy gymmatlyklarymyz taryhyň dürli döwürlerinde-de öz milli öwüşginini, milli gymmatyny, milli ruhuny ýitirmän, biziň günlerimize gelip ýetipdir” [2, 154] diýip, bellemek bilen hormatly Prezidentimiz maddy we ruhy baýlyklarymyzyň ynsan durmuşyndaky eýeleýän ornuna uly baha berýär. Her bir halkyň milli sungaty şol halkyň ruhy derejesini anyklamaga ýardam berýär, onuň taryhy ýagdaýyny aýdyň suratlandyrýar.

XIX asyra çenli Türkmenistanda bolan rus we daşary ýurtly syýahatçylaryň arasynda ýewropa nota ýazylyş ulgamy boýunça türkmen saz folklorynyň gymmatly nusgalaryny ýazmagy başaran professional sazandalaryň biri-de ýok. Käbir awtorlaryň bellemegine görä, “Türkmen halk heňleriniň ilkinji ýazgylary rus sazandalary tarapyndan XIX asyryň başynda geçirilipdir we 1816-1818-nji ýyllarda Astrahan gimnaziýasynyň mugallymy I. W. Dobrowolskiniň ýolbaşçylygynda “Aziat” saz žurnalynda neşir edilipdir” [127, 4].

XIX asyryň ahyrynda XX asyryň başlarynda meşhur saz etnograflarynyň we bu ugurda barlag işlerini geçirijileriň birnäçesi Türkmenistanda bolupdyr. Halk heňlerini ýazgy etmek maksady bilen Orta Aziýa gelen tanymal rus etnografy S. G. Rybakowyň alyp baran işleri aýratyn önjeýli bolýar. S. G. Rybakow türkmen, özbek, gazak, başgyrt, tatar we beýleki birnäçe türki dilli halklaryň köp aýdymdyr instrumental sazlaryny ýazyp alypdyr. S. G. Rybakow tarapyndan dilden-dile geçip gelýän türkmen professional sazlarynyň ilkinji gezek fonografik ýazgylary berjaý edilýär. Ol Türkmenistanyň käbir etraplarynda (Merw, Tagtabazar, Baharly), şeýle hem Daşkentde, Buharada, Samarkantda sazly-etnografik gözleglerinde bolupdyr.

Biz Akmuhammet Aşyrow bilen bilelikde S. G. Rybakowyň 1889-njy ýylda Türkmenistanyň çäginde ýazyp alan ýazgylarynyň saklanýan ýeri bolan Russiýanyň Ylymlar akademiýasynyň Sankt-Peterburg Rus edebiýaty institutynda bolduk. Ol ýerde görenlerimiz barada A. Aşyrow şeýle belleýär: “Bu ýerde Rybakow muzeýinden getirilen saz ýazgylarynyň uly toplумы bar. Gadymy ýazgy ýadygärlikleriniň, folklor ses ýazgy materiallarynyň has könelişen nusgalaryny ezberlik bilen gaýtadan işleýän W. P. Şif bilen duşuşyp, şol gadymy ýazgylary diňläp gördük... Geçen asyryň togsanynjy ýyllarynyň dowamynda halkyň şahyrana folklorý bilen gyzyklanyp, Rybakow biziň ölkämizde aýlanyp, aýdym-saz ýazgysyny geçiripdi, şolaryň biziň günlerimize gelip ýetmegine sebäp bolupdyr” [18, 3-4].

Türkmen saz mirasyny öwrenmek üçin bu materiallaryň aýratyn gymmatyny göz önünde tutup, şol ýerdäki maglumatlary görkezmeçligi makul bildik: bu ýerde eseriň ady (ýaýyň içindäki atlaryň düzedilen görnüşlerini biz ýerine ýetirdik), ýazgy geçirilen ýeri we ýerine ýetirijiler düzümi getirilýär (1898 ý.):

1-nji tablisa

№	Ýazgynyň ady	Ýazgy edilen ýeri	Ýerine ýetirijiler
1	2	3	4
1900	1. “Euawim” (“Öwezim”) tüýdük üçin saz. 2. “Euawim” 3. “Euawim” 4. “Euawim” 5. “Euawim” 6. “Euawim”	Merwiň golaýyndaky oba	2 tüýdük
1901	“Serbaz Ýuny” (“Serbaz heňi”) saz.	Zykyrtelşen obasy	tüýdük
1902	“Targoý Kuş” (“Torgaý guş”) saz.	Merwiň golaýyndaky oba	3 tüýdük
1903	“Daraýdunýam” (“Daraýy donly”) saz.	Merwiň golaýyndaky oba	6 tüýdük
1904	“Sanagwim” aýdym.	Merwiň golaýyndaky oba	3 tüýdükçi sazandaryk edýär
1905	“Aýadan gelin” (“Owadan gelin”) aýdym.	Merwiň golaýyndaky oba	2 tüýdükçi sazandaryk edýär
1906	“Injitma” (“Ynjytma”) aýdym.	Merwiň golaýyndaky oba	3 tüýdükçi sazandaryk edýär
1907	“Beglerhan” (“Begler han”) saz.	Merwiň golaýyndaky oba	tüýdük
1908	“Ýandyş-Leýli” (“Ýandym Leýli”) saz.	Merwiň golaýyndaky oba	6 tüýdük

<i>1-nji tablisa dowamy</i>			
1	2	3	4
1909	“Şal-Kelýan” Owgan aýdymy.	Merwiň golaýyndaky oba	aýdymçy, rubab, fleýta (naý), buben
1910	“Meşereý” (“Meşrep”) saz.	Merwiň golaýyndaky oba	6 tüýdük
1911	“Ýagma bulut” (“Ýagma bulut”) aýdym.	Merwiň golaýyndaky oba	3 tüýdükçi sazandarlyk edýär
1912	“Ohulem paruan airniş” aýdym.	Merwiň golaýyndaky oba	3 tüýdükçi sazandarlyk edýär
1913	“Ammaz-ammaz” (“Amman-amman”) aýdym.	Merwiň golaýyndaky oba	3 tüýdükçi sazandarlyk edýär
1914	“Mişýont Göklen” (“Mämişi gökleň”) ýomut aýdymy.	Merwiň golaýyndaky oba	6 tüýdük
1915	“Abyl-Kadi” (“Abulgazy”) saz.	Merwiň golaýyndaky oba	tüýdük
1916	“Kyýamat” (“Kyýamat”) saz.	Merwiň golaýyndaky oba	tüýdük
1917	“Makami-Arab” (Arap duralgasy) saz.	Merw	3 tüýdük
1918	“Bagyçeje” aýdym.	ýeri görkezilmedik	görkezilmedik
1919	“Kýome-Kuzy” (“Körpe guzy”) aýdym.	Merw	görkezilmedik
1920	“Bal-Saýad” (“Balsaýat”) aýdym.	Merw	dombranyň (dutar bolmagy ahmal) sazandarlyk etmegindäki aýdym
1921	“Bal-Saýad” (“Balsaýat”) aýdymyň sözleri.	Merw	gürrüň
1922	“Apat” (“Apat”) saryklaryň aýdymy.	Merw	3 tüýdükçi sazandarlyk edýär
1923	“Apat” aýdymyň sözleri	Merw	Hangeldi-Bakin gürrüň
1924	Iki bagşynyň ýaryşy.	Merw	görkezilmedik
1925	“Kytamat” (“Kyýamat”) iki bagşynyň ýaryşy, aýdym.	Merw	görkezilmedik
1926	“Kör-Ata” (“Körata”) aýdym.	Merw	4 tüýdük
1927	“Karryhan” (“Garryhan”) saz.	ýeri görkezilmedik	3 tüýdük
1928	“Kazal-Hen” (“Gazal heňi”)	Tagtabazar	görkezilmedik
1929	“Olguror” (“Öltürer”) aýdym.	Tagtabazar	2 aýdymçy we 3 tüýdükçi

<i>1-nji tablisa dowamy</i>			
1	2	3	4
1930	Aýdym.	Tagtabazar	görkezilmedik
1931	“Beaty-Kurgy” kürt aýdymy.	Tagtabazar	görkezilmedik
1932	“Diwany-heň” özbek aýdymy.	Tagtabazar	2 dombra (dutar) sazandarlyk edýär
1933	“Rak” buhara marşy “Gafizdan” pars aýdymy.	Tagtabazar	rubab we buben sazandarlyk edýär
1936	“Beaty-Kurt” pars aýdymy.	Ashabad	Ismail Zulalow.
1937	“Baýty-Gadjar” pars aýdymy.	Ashabad	tar we buben sazandarlyk edýär
1938	“Şahnaz” aýdym.	Ashabad	– II –
1939	“Tirme-şal”	Ashabad	taryň we bubenň sazandarlyk etmeginde Mirza Ismail aýdýar
1940	“Ragab” pars aýdymy.	Ashabad	– II –
1941	“Džazair” türk marşy.	Ashabad	tar, buben.
1942	“Şuştar”	Ashabad	aýdymçy, tar, buben
1943	“Seýga Mirz Useýn” aýdym.	Ashabad	tar.
1944	“Seýga” aýdym.	Ashabad	Aly-Alabar Džadyrow
1945	“Gidjas”	Ashabad	aýdymçy
1946	“Masigi” (täze aýdym).	Ashabad	– II –
1947	“Azan” (“Azan”). Musulmanlaryň namaza çagyryşy.	Ashabad	Ýudjanmyrat Berdi
1948	“Aý Sultan” (“Aýsoltan”) aýdym.	Bäherden	2 dombra sazandarlyk edýär
1949	“Indyzdag” (“Ýldyzdag”) aýdym.	Bäherden	2 dutar sazandarlyk edýär

Türkmenistanyň halk artisti, sungaty öwreniş ylymlarynyň doktory, professor Wiktor Aleksandrowiç Uspenskiý türkmen halkynyň saz baýlygyny ilkinji bolup toplumladyň we ýadawsyz ýygnaýjy bolupdyr. Ol Orta Aziýa halklarynyň saz sungatyny öwrenmäge hem-de onuň ösmegine gymmatly goşant goşdy. W. A. Uspenskiý sazyň taryhyna Orta Aziýa halklarynyň saz älemine çäksiz höwesli adam, alym-etnograf, zehinli kompozitor we mugallym hökmünde girdi.

W. A. Uspenskiniň tagallasy bilen Daşkentde 1921-nji ýylyň 8-10-njy maýynda Türküstanda ýaşaýan halklaryň sungat aňşamy geçirilýär. Onda türkmenleriň, özbekleriň, gazaklaryň, gyrgyzlaryň, täjikleriň, tatarlaryň, başgyrtlaryň we azerbaýjanlaryň sazy, şahyran döredijiligi we edebiýaty hödürlenilýär. Ol ýerde çykyş etmek üçin “Harby döwrüň ýowuz ýagdaýlaryna garamazdan, meşhur türkmen bagşy-sazandalary, olaryň arasyndan Sary bagşy” [199, 7] hem çagyrylýar.

Türkmen sazy bilen bolup geçen ilkinji duşuşyk W. A. Uspenskini haýran galdyrýar, oňa örän çuňňur täsir edýär, sazyň özi bolsa özbaşdaklygy, kämilligi we gurluşynyň ýaýbaňlygy, ýokary derejedäki professionallygy bilen saz öwrenijiniň ünsüni çekýär.

W. A. Uspenskiý saz-etnografik işleri bilen bir hatarda mugallymçylyk käri bilen hem meşgullanýar, pianoçy, sazanda we dirižyor hökmünde 1919-njy ýylda özleri tarapyndan gurnalan Türküstan halk konserwatoriýasynyň konsertlerinde çykyş edýär.

1925-nji ýylda W. A. Uspenskiniň W. M. Belýaýewe ýazan hatynda şeýle bellikler bar: “Türkmenistanda saz-etnografik işi amala aşyrmak üçin halk komissarlygy tarapyndan Daşkentden çagyrdylar” [169, 221]. W. A. Uspenskä türkmen sazynyň taryhy ýadygärlikleriniň ýazgysyny geçirmegi teklipl edýärler. Wiktor Aleksandrowiç bu teklibi kabul edýär. 20-nji ýyllaryň ikinji ýarymy Türkmenistana sazly-etnografik ekspedisiýany geçirmek bilen alamatlanýar. W. A. Uspenskiý Hazardan Amyderýa çenli, Gadymy Ürgençden tä Eýranyň araçäğine çenli aralykda bütin respublikanyň içinden geçýär, ol şu çäkdäki şäherleriň we obalaryň ençemesinde bolýar.

1925-1930-njy ýyllar aralygynda W. A. Uspenskiý Türkmenistan boýunça üç sany sazly-etnografik ekspedisiýany geçirýär. Olaryň birinjisi iki döwürde ýerine ýetirilýär: 1925-1926-njy ýyllar.

1925-nji ýylyň awgustyndan dekabry aýyna çenli W. Uspenskiý Merwde hemde Tagtabazarda (Owganystan bilen araçäkde) türkmen aýdym-sazlaryny ýazyp alýar. 1926-njy ýylyň fewralyndan başlap, tä maý aýynyň ahyryna çenli Sarahsda we Tagtada bolýar. W. Uspenskiý tarapyndan şu ekspedisiýada türkmen sazynyň dutaryň sazandarlyk etmegindäki ses üçin, dutar, gyjak, gargy we dilli tüýdükler üçin eserleriniň 115-si ýazylyp alynýar we onuň yzygider beýan edilişi 1928-nji ýylda W. M. Belýaýew bilen awtordaşlykda, TSSR Halk komissarlygynyň sargydy boýunça, Moskwada neşir edilen “Türkmen sazy” kitabyňyň 1-nji tomuna girizilýär.

Birinji ekspedisiýada W. A. Uspenskiý tarapyndan türkmen durmuşy halk döredijiliginiň nusgalary bellenilip alynmaýar. W. A. Uspenskiniň türkmen sazyny ýazyp almakda esaslanan esasy maksady baradaky W. M. Belýaýewiň bellikleri boýunça kelim agyz:

“Bu, esasan, arheologik çemeleşme, ol hususan-da öz pikir edişi boýunça saz-daky milli däpleriniň “arassalygyny” goraýjylar hökmünde “ýaşuly professional” arheologik saz gymmatlyklaryny saklaýjylar bolup durýar diýip hasap etdi” [85, 81]. W. A. Uspenskiniň türkmen sazynyň milli ýadygärliklerini ýazmakda täze ýörelge bilen ýörän türkmen sazynyň ýadygärliklerini ilkinji toplaýjy bolandygyny nazarda tutmak örän zerur. Ol professional türkmen saz döredijiliginiň eserlerini ýazyp almakda örän ünsli bolupdyr.

Türkmenistanda geçirilen ikinji ekspedisiýa 1927-1928-nji ýyllarda alnyp barýlýar. Onuň eýeleýän çägi we ol ýerlerden toplanan materiallar sany boýunça birinji ekspedisiýadakydan has artykdyr. Indi ikinji ekspedisiýada awtor tarapyndan türkmen durmuşy aýdymlyryna duş gelinýär, halk döredijiliginiň bu ugrundan 30 sanysy ýazylyp alnýar.

Ý. Pekkeriň bellemegine görä: “W. A. Uspenskiý özüniň türkmen aýdym-sazyny toplamak we öwrenmek boýunça alyp baran işlerini gutarnykly tamamlanan hasap etmändi. W. Uspenskini gazak we türkmen sazynyň arasyndaky özara täsirlenme soragy gyzyklandyrdy” [168, 74].

Bu “arassa däpleriň” gözbaşlaryna bolan bilesigelijilikli islegler netijesinde, W. A. Uspenskiý 1930-njy ýylda üçünji türkmen ekspedisiýasyny geçirýär. Bu ekspedisiýa özüniň gysga wagt dowam edenligi üçin islenilen arzuwy hasyl etmeýär.

Ol ekspedisiýa şol wagta çenli hiç bir saz etnografynyň gözleglerinde duçar bolmadyk iň agyr şertleri bilen tapawutlanýar: ekspedisiýanyň önünde jöwzaly we suwsuz Garagum çölünden geçmek wezipesi durýardy. W. Uspenskiý 27.08.1930-njy ýylda W. Belýaýewe ýazan hatynda şeýle belleýär: “Maksat – çarwalaryň sazyny ýazyp almak we soňra goňşulary gazaklar bolandygy üçin gazaklaryň olara ýa-da onuň tersine bolan täsirlenmäniň bardygyny ýüze çykarmak... Men 250 çakyrymyň (werst, 1,06 km. deň uzynlyk) dowamynda ýeke bagşa hem duş gelmedim” [169, 276].

W. A. Uspenskiý türkmen sazyny ýazyp almak bilen öz işinde, esasan, türkmenleriň professional saz döredijiliginiň täsin dünýäsine esaslanýar, şondan ugur alýar. Ol öz ýazgylary bilen Türkmenistanyň milli saz mirasynyň ýadygärliklerini toplamakda we ýazyp almakda iň bir kyn, çylşyrymly we jogapkärli wezipäni ýerine ýetirdi. Çünki türkmen sazynyň iki sesli instrumental hem-de aňrybaşy ösen ýerine ýetirijilik tehnikalý professional eserlerini ýazyp almak diňe örän ussat, ýokary hünärli we baý zehinli saz etnografynyň ezber güýjüne gabat gelýär. Şonuň üçin hem bu iş häzirki günlerimize çenli özüniň gymmatyny ýitirmän geldi.

W. A. Uspenskiniň işi barada I. Akbarow şeýle belläp geçýär: “Onuň ady sazandanyň esasy döredijiligi sarp edilen diňe bir iki respublikanyň – Türkmenistanyň we Özbegistanyň halklaryna gymmatly bolman, eýsem onuň ady bütin saz jemgyýeti üçin gymmatlydyr” [69, 24].

“Ýöne haçan-da onuň türkmen sazy boýunça ýazgylarynyň tejribesi eýýäm hasaba alnandan soňra, halk döredijiliginiň eserlerine bellik etmek üçin, ýagny türkmen durmuşy aýdymlyrynyň nusgalarynyň ýeterlik derejede ýazylyp alynmandygy sebäpli – elbetde, bu 1930-njy ýyllardygyny düşnükli ýagdaý – Türkmenistanda sazly-etnografik ýalňyşlyklary tejribe taýdan düzetmeklik meselesini öz üstüne alyp biljek ýeke saz işgäriniň-de tapylymandygy anyklanyldy” [85, 82].

T. S. Wyzgo Uspenskiý baradaky ömrüne unudylmajak ýatlamalary galdyran duşuşyk barada şeýle ýazýar: “Wiktor Aleksandrowiç maňa Türkmenistana bolan saparlary barada gürrüň bermegi halardy, men bolsa ony diňlemekligi halardym. Ol

şeýle bir gyzykly we owadan täsirli gürrüň bererdi welin, diňleýjiniň özi şol hadysalara gatnaşýan ýaly bolardy” [103, 119].

W. A. Uspenskiniň döredijilik mirasynda simfoniki saz uly orun eýeleýär. “Wiktor Aleksandrowiçe howlukmaýan, ýöne täsirli duýgulary döredýän, baý içki mazmunly, ritmi boýunça haýran galdyryjy, ynjuk türkmen sazy aýratyn ýarapdyr. Onuň 1945-nji ýylda orkestr üçin döreden “Türkmen kapriçciosy” eseri awtoryň ýüregindäki Türkmenistana bolan özboluşly ýakymly hormatdyr. W. Uspenskiý onda “Öwezim”, “Meýlis halar” we “Kim biler” atly üç halk heňini ulanýar” [104, 177].

Türkmen halk aýdym-sazlaryny toplamak we öwrenmek 1975-nji ýylda Türkmen döwlet mugallymçylyk sungat institutynda halk döredijiligi bölümüniň açylmagy bilen täze derejä çykýär. Bu bölümüň işine N. N. Abubakirowa ýolbaşçylyk edýär. Ş. Gullyýew, B. Gutlymyradow, Ö. Gandymow, M. Gapurow, Ç. Jumaýew oňa gatnaşdylar. Bu ýerde şol ýyldan başlap, halk sazyny toplamak we öwrenmek ýola goýuldy.

Geçen asyryň 80-nji ýyllaryndan türkmen bagşy-sazandalyk, folklor sungatyny öwrenmekde uly ösüşler başlanýar. N. N. Abubakirowanyň “Günbatar Türkmenistanyň halk aýdymlary” (1982 ý.) [65], Ş. Gullyýewiň “Türkmen bagşylarynyň sungaty” (1982 ý.) [108], M. Gapurowyň “Lebap welaýatyndaky türkmenleriň aýdym-saz mirasy” (1992 ý.) [106], Ç. Jumaýewiň “Tradision türkmen instrumental sazy” (1993 ý.) [121], Ş. Gullyýewiň “Türkmen sazy. Miras” (2003 ý.) [110], R. Muhammedowyň “Mary welaýatynyň aýdym-saz mirasy” (2014 ý.) ýaly milli saz mirasymyzyň aýry-aýry meselesine bagyşlanylan ýörite sazşynaslyk ylmyna degişli işler peýda bolýar.

Türkmen folklor aýdym-saz döredijiligi bilen bir hatarda halk professional sungaty hem halkyň ir wagtlardan bäri dowam edip gelýän ruhy baýlygydyr. Bu sungat hem halypadan şagırde dilden-dile geçmek bilen onuň ýeten kämillik derejesi häzirki günlerde halkyň arasynda has-da giň gerimde ýaýbaňlanmagyna, meşhur bagşy-sazandalaryň hatyrasynyň ýokary tutulmagyna alyp barýar [11; 12; 13; 14; 15; 16; 19; 20; 24; 26; 27; 28; 29; 33; 34; 36; 40; 44; 45; 46; 52; 53; 54; 55; 56; 105; 126; 182].

2. Däp-dessur sazynyň žanr düzümi

Beýleki halklarda bolşy ýaly, türkmenlerde hem däp-dessurlar we baýramçylyklar, esasan, maşgala hem-de jemgyýetçilik ýaly iki sany uly toparda seredilip geçilýär. Adaty toýa maşgala baýramy hökmünde seretmek kabul edilen bolsa-da, sene däp-dessurlaryna jemgyýetçilik baýramy görnüşinde seredilýär.

Islendik döwletiň aýdym-saz döredijiligi halkyň milli häsiýetiniň alamatlaryny, adamlaryň daş-töweregini gurşap alýan hakykata bolan gatnaşyklaryny şöhlelendirýär. “Halk aýdym-saz döredijiligi” düşünjesi giň halk köpçüligi tarapyndan döredilen we ýerine ýetirilýän, mazmuny boýunça dürli-dürli bolan dilden-dile geçip

gelyän eserleriň toparyny öz içine alýar. Dessur aýdymlary toý, hüwdi, agy sana-wajy ýaly maşgala durmuşynyň möhüm wakalaryna, şeýle hem şol ýa-da beýleki maşgala wakalary bilen baglanyşykly ýerine ýetirilýän gadymy ýas, baýramçylyk, zähmet aýdymlaryna, liriki aýdymlara gabat getirilen.

Aýdym halk aýdym-saz döredijiliginiň özeni bolup durýar. Onuň gözbaşlary gadymyýetden gaýdýar. Aýdymyň başlangyçlary hem sözleýiş äheňiniň aglaba bölegi ýaly, zähmet döwri we dessurlar bilen baglanyşykly. Aýdym söz bilen aýrylmaz baglanyşykly, onda gürleýiş we saz äheňleri biri-birleri bilen özara täsirlenýär. Sözi heňli äheňlendirmek gürleýiş labzynyň täsir edijilik manysyny güýçlendirýär. W. Wahromýewiň belleýşi ýaly: “Halk aýdym döredijiliginiň dowamynda, aýdymyň mazmunyna gabat gelyän hakyky saz heňleriniň seçip alynmasy geçirildi” [96, 5].

Aýdym, ähli halklarda diýen ýaly, gelip çykyşy boýunça meşhur bolan wokal sazynyň iň gadymy žanrydyr. Aýdymlar ýönekeý we çylşyrymly, ýekelikde we hor bolup ýerine ýetirmek ýaly görnüşlere eýe.

Haýsy hem bolsa, bir halk aýdymyna üns bereniňde, ilkinji nobatda, onuň täsir ediji gurluşyny, onda jemlenen keşpleriň häsiýetini, onuň şahyрана mazmunyny duýmak bolýar. Aýdymyň haýsy žanra degişlidigini bilip, onuň halk durmuşyndaky eýeleýän ornuny, onuň gurşap alýan daş-töwerek bilen hakyky baglanyşygyny göz öňüne getirmek aňsat bolýar.

Aýdym žanry, aýdymlaryň dürli görnüşleri daş-töwereginiň gurşawy bilen dürli görnüşde baglanyşýar. Mysal üçin, zähmet aýdymlarynyň ritmlerini zähmet düzýär, çagany ýatyrmak üçin hüwdi aýdymlary niýetlenilýär. Dessur aýdymlary toý, ýas, şeýle hem ýer bilen bagly gadymy baýramçylyklar ýaly möhüm maşgala wakalaryna gabat getirilen. Ýer bilen bagly birnäçe dessur aýdymlarynyň haýsy hem bolsa bir senä berkidilmegi onuň düýpli aýratynlygy bolup durýar (ýaz paslynda gijäniň we gündiziň deňleşmegi, 22-nji mart, soňra günün ýuwaş-yuwaşdan uzalmagy (Nowruz baýramy) bilen bagly aýdymlar).

Däp-dessurlar, baýramçylyk, adat aýdymlary terbiýeçilik täsirli görnüşlere eýe bolmak bilen köpugurly mazmuny we giň gerimli wezipeleri arkaly baý mana hemde psihologik täsire eýe. Bu bolsa şahsyýetiň jemgyýetçilik, ruhy we täsirli ýagdaýlarynyň döremeginde ýardam berýär. Dessur gurluşynyň islendik jemgyýetdäki adama örän güýçli we hakyky täsir ediji aýratynlyklarynyň emele gelmegi-de şundan gelip çykýar. “Däp-dessur halkyň ruhy medeniýetiniň belli bir anyklanan derejesidir...” [177, 4].

Däp-dessurlar anyk jemgyýetçilik we medeni-ýörelge wezipesini ýerine ýetirmek bilen adamlaryň düşünjesini terbiýelemekde uly orun eýeläp, nesilleriň arasyndaky möhüm baglaýjy aýratynlyk bolup çykyş edýär. “Halkyň ýaşayyş durmuşy, onuň durmuş we psihologik ýagdaýy öz gezeginde döwrebap janly folklor ulgamyň häsiýetini şertlendirýär” [113, 146]. Köpsanly folklor eseri asyl nusgasyndaky, täze sözler bilen baýlaşyp, döwrebap görnüşe eýe bolýar. W. Ý. Gusýewiň aýdyşy

ýaly: “Öz gymmatyny biziň günlerimizde hem ýitirmeýän käbir baýlyklar hem bar” [111, 298].

Ý. W. Bromleý döp-dessurlary we urp-adatlary biri-birine meňzeş hasaplaýar we olary taryhy ýagdaýda emele gelen ýa-da köpçüligiň özüni alyp barmagyň ýörite döredilen görnüşlerine meňzeş takyklanylýan hereketleriň gaýtalanmasyny alamatlandyrýan aýratynlyk ýaly tapawutlandyrmaýar. Emma urp-adatlaryň manysy, onuň hereketlerini düzmekde jemlenmeýär, eýsem olary alamatlandyrýarlar. Döpdessur täsirleri özüniň alamatlanýan güýçlerinde gönüden-göni maksada laýyklygyndan mahrum edilen. Emma olar ahyrky netijede, şol jemgyýetdäki kadalaryň talaplarynda esasy orunda durýan indiwidleriň anyklanylmadyk görnüşleriniň tanyşdyrylyş wezipelerini ýerine ýetirýärler [90, 154].

Türkmen saz folklory ir wagtlardan bäri halkyň durmuşy bilen ýakyndan baglanyşýar. Ol daşky görnüşi boýunça özüniň бүтін taryhynyň dowamynda – yslamdan öňki döwürlerden başlap, tä biziň häzirki günlerimize çenli bolan aralykda halkyň ýaşayyş durmuşyndan üzňe däl. Türkmenleriň häzirki janly folklory hem aýdylanlaryň subutnamasydyr. Musulmançylygyň sungata, saz döredijilige garşy göreşen ýowuz döwründe-de yslam halkyň durmuşyndan sazy, onuň urp-adatlaryny we döpdessurlaryny, gahrymançylykly günlerindäki zähmet döredijiliklerini ýok edip bilmändir.

Dessurlylygy köptaraplaýyn we çeper manysyny öwrenmek hem-de dürli görnüşli beýan etmäge synanyşmak, biziň baýramçylyklarymyzy has owadan we gyzykly gurnamak, olaryň her birine milli aýratynlygy çäymek – bular döpdessura bolan islegiň, gyzyklanmanyň artmagyna getirdi. Folklorçylar we etnograflar döpdessuryň böleklerine oňat düşünmeklige we olaryň döwrebap medeniýete nähili girizilmelidigine, baýramçylyklarda hem täze türkmen dessurlarynyň bezelmeginiň peýdalanylmagyna uly üns berip başladylar. Döp bölekleri baýramçylygy ýa-da maşgala dabarasyny has şagalaňly, bezegli etmek, diňe şol dabara mahsus häsiýetli aýratynlygy bermek üçin ulanylýar. Şular ýaly ýagdaýlarda döp görnüşi baýramçylygyň nyşanyna öwrülýär, aýratyn hem oňa bahasyna ýetip bolmajak özboluşlylyk alamatyny berýär, tapawutlandyrýan milli belgi bolup hyzmat edýär.

Netijede, dessur folklory boýunça örän giň göwrümlü we dürli görnüşli material toplanyldy, hatda dessur aýdymlarynyň käbir görnüşleri olaryň öň duş gelmedik etraplaryndan ýazylyp alyndy. Şonuň üçin hem folkloryň häzirki ýagdaýyny öwrenmek üçin milli çeperçilik medeniýetiň, onuň özboluşlylygynyň we ösüş ýollarynyň meseleleriniň öwrenilmegi kanunalaýykdyr. Häzirki zaman folklorynyň meseleleri iki ugurda jemlenýär: folkloryň biziň döwrümizdäki ýagdaýy we ykbaly, ondaky döpleriniň, täzelikleriniň özara gatnaşygy hem-de folkloryň professional we höwesjeňler medeniýetinde eýeleýän orny.

Häzirki zaman folklory – çylşyrymly hadysa. Ol mydama hereketde we ösüşde: käbir gurluşlar we žanrlar durmuşda işjeň ýaşayarlar, olaryň esasynda täze gör-

nüşler we eserler döreyär; beýleki käbirleri bolsa, bölekleyin görnüşlerde ilatyň aýry-aýry toparlarynda saklanypdyr. Bularyň görnüşini üýtgedip, başgaça görnüş-de beýan edilýän görnüşleri-de bar. “Folklor öz tebigaty boýunça örän joşgunly, wagtly-wagtyna hem-de wagt giňişligi boýunça mydama üýtgäp durýar” [170, 196]. Häzirki zaman folklor repertuarynyň esasynda adaty eserleriň we döwrebaplygyň täsiri netijesinde döreyän täze görnüşleriň ýaşaýandygyna düşünmek gerek.

Türkmen halkynyň folklorynyň häzirki ýagdaýy ýerli aýratynlyklara eýe. Bu bolsa halkyň kemala gelmeginiň taryhy aýratynlygy, jemgyýetçilik-ykdysady we medeni ösüşi, ýaşaýyş düzgünleri, folklor döp-dessurlarynyň ýagdaýy bilen şertlenýär. Häzirki döwürdäki folklorçylyk halkyň içinde ýöne bir ýaşaman, eýsem folklor döpleriniň gaýtadan dikeldilmeginiň dowamyndaky iki sany aýratynlygyň garşylykly hereketi hökmünde anyklanylýar. Muňa bolsa häzirki jemgyýetde oba we şäher medeniýetiniň özara baglanyşyklarynyň ýüze çykmagynyň häsiýetli aýratynlygynyň biri hökmünde seredilip bilner.

Obadaky çeper höwesjeňleriň durmuşyndaky folklorçylygyň ýerli döpleri endigan dowam etmek bilen şäher medeniýet gazananlaryna öwürülýär. Halk maksatlarynyň döredijiliklerini özleşdirmäge esaslanýan şäher medeniýetiniň şertlerindäki folklorçylyk folklorçylygyň çeper höwesjeňleriň köpçülikleýin gatnaşmagyndaky ösmegine itergi berýär, şeýle hem folklor toparlarynda ýerine ýetirmek üçin ýaş nesli gyzyklandyrmak bilen halkyň durmuşyndaky folklor döpleriniň janlanmagyna oňyn täsir edýär.

Döwlet boýunça folklor aýratynlyklarynyň usuly alamatlarynyň ýüze çykarilmagynda folklorýň asyl nusgasynda ýerine ýetirilişiniň mazmunynyň hem-de gurluşynyň takyk suratlandyrylmagynyň gurnalmagy bilen tapawutlanýar. Şeýle hem, olar üçin folklorýň halkyň durmuşynda ýerine ýetirilen we ýerine ýetirilýän eserleriniň sahna gurluşynyň ýaşaýyş, döp-dessur şertleriniň täzeden dikeldilmegi-de häsiýetlidir. “Döp sungaty eseri hökmany ýagdaýda doly görnüşinde döwrebap konsert durmuşynda ýaşaýşyny dowam etmeli, özüniň ilkişadaky görnüşinde owazlanmaly” [160, 34].

“Dessur”, “adat” – bular biri-biri bilen baglanyşykly we şol bir wagtda hem biri-birinden özara ýiti tapawutlanýan düşüňjelerdir. Emma muňa garamazdan, adat halkyň dessuryň anyklaýan esasy ugurlary düzýär. Adat gönüden-göni dessuryň düzümi bölegi bolup durýar, ol belli bir derejede onuň içki gurluşyny anyklaýan bölek bolup çykyş edýär. Adat dessuryň anyk bölegini düzýär, onuň galan bölegini bolsa döpler we endikler eýeleýärler. Elbetde, “baýramçylyk” düşüňjesi-de olara goşulýar.

Baýramçylyk we adat tejribäni nesilden-nesle geçirmegiň ugurlarydyr, olar medeniýetiň özbaşdak görnüşleri bolupdylar we häzirki wagtda hem şeýle.

Baýramçylyk has giň görnüş bolup, ol dessur bolmadyk täsirleri özünde jemleýär, şeýle hem onda berk düzgünleşdirilen görnüşler ýok. Oňa gatnaşyjylaryň döredijiligine baglylykda, ol görnüşini özgerdip bilýär. Eger adatda esasan nyşany täsir edijilik aýratyn orun eýeleýän bolsa, onda baýramçylykda gönüden-göni jemgyýetiň, toparyň, maşgalanyň, şahsyýetiň ýatlama wakalary bilen bagly bolan başdan geçirmeleriň duýgulary, hal-ýagdaýy alamatlandyrýar. Şeýlelik bilen baýramçylyk dabaraly seneler bellenilip geçilýän gündür (ýa-da günler). Möhüm hadysalaryň ýatlama günlerinde hem kimiň ýa-da nämedir bir zadyň hatyrasyna döp-dessurlar berjaý edilýär. Baýramçylygyň we adatyň özara baglanyşygy hem şundan gelip çykýar.

Baýramçylyklar belli bir derejede birmeňzeşlik döretmeýär, wagtyň asuda we öňe gidýän akymyny bölýär, dabara joşgunly alamat berýär. Şu babatda baýramçylygyň elmydama gaýtalanyp durmagy wagtyň ölçegi bolup hyzmat edýär, adat bolsa bular ýaly mümkinçiliklerden mahrum. Adat diňe zerurlyk ýüze çykanda geçirilýär. Baýramçylyga laýyk getirilen dessurlar öwrenilende olara differensirlenen görnüşde çemeleşmek gerek. Sebäbi, “olaryň hemmesi bularyň çeperçilik mirasy däldir” [79, 4].

Diňe dürli halklaryň taryhynyň dowamynda ösüp ýetişen dessur görnüşleriniň umumy etniki aýratynlygynda ähli bezegler we özbaşdaklyklar hasaba alnanda, täze dessurlaryň emele gelmegi hem-de ýaýradylmagy mümkin. “Müňýyllyklaryň dowamynda ornaşan halk dessurlary özleriniň gurluşlarynda, käte bolsa mazmunlarynda adamlar tarapyndan şowly miras alnan we täze görnüşü döretmekde peýdalanylýan köp aýratynlyklary özünde jemleýärler. Mundan başga-da biziň gündelik durmuşymyzyň içinden geçýän medeni däpleri hasaba almasaň, täze dessurlaryň sazlaşykly ösmegi örän kynçylykly ýagdaýa sezewar bolýar” diýip, Ý. W. Bromleý belläp geçýär [92, 11].

Dessur adamyň gündelik durmuşyndan başlap, tä keşpleriň özara gatnaşyklaryna çenli bolan ähli ugurlary özünde jemleýän giň düşüňjedir. Şonuň üçin hem adaty däpler mazmuny we wezipesi babatda, daşky görnüşü boýunça biri-birine meňzeş: düşüňjeleriň ikisi-de ýaşayşyň düzgünleşdirilen düzgünleriniň hem-de görnüşleriniň tejribesini geçirmäge we saklamaklyga, olaryň belli bir jemgyýetçilik topary bilen gatnaşygynyň güýçlenmegine hyzmat edýär. Däpleriň, dessurlaryň täsir edijilik ugurlarynyň tapawutlanmasy: döp ýaşayş durmuşyň maddy we ruhy görnüşleriniň ählisinde öz mynasyp ornuny eýeleýär; adat bolsa, onuň käbir ugurlarynda, esasan-da zähmetde we durmuşda, maşgala gatnaşyklarynda emele gelýär. “Haçanda haýsydyr bir adat ýeterlik derejede ýaýbaňlandyrylyp bilinmese, onda olara ýetirilýän her hili täsir uzak wagtlap örän gowşak görnüşe eýe bolýar, çünki olar nesilden-nesle geçmek boýunça dowam edýär” [192, 66].

Däp-dessur halkyň jemgyýetçilik-ykdysady, syýasy we medeni gatnaşyklaryndaky şol ýa-da beýleki isleglerini hem-de halkyň saglygyny gowulandyrmak, maşgala durmuşynda asuda parahatlygy we agzybirliги saklamak, köp hasyl gazanyp, bol-elinligi üpjün etmek, şahsy durmuşdaky dürli üýtgeşmeleri bellemek we kanunlaşdyrmak ýaly görnüş bolup durýar. Däp-dessur gönüden-göni jemgyýetçilik ösüşiniň dialektiki kanunlaryna baglylykda taryhyň belli-belli döwürlerinde döreýär.

B. Sarimsakowyň belleýşi ýaly: “Däp-dessurlar halkyň taryhydyr” [183, 143]. Mälim bolşy ýaly, her bir jemgyýetçilik-ykdysady garaýşyň ykdysady we medeni ýagdaýy syýasy gurluşyň görnüşi bilen kesgitlenilýär. Jemgyýetçilik-ykdysady ösüşiň belli bir döwüründe dörän däp-dessur başga garaýşa geçende ýa-ha ýitip gidýär, ýa-da täze düşüňjä ýaramly edilip, ýaşamaklygyny dowam etdirýär. Däp-dessur bu ýagdaýlaryň ikisinde-de ilkişadaky adaty-many esaslaryndan mahrum bolýar.

Etnografiýanyň nukdaýnazary boýunça islendik däp-dessur öwrenilende, ony öwrenijiler herekete hem-de şonuň bilen bagly keramatly güýçlere esasy ünsi berýärler. Şol bir wagtda sazly-sözli aýratynlyk, däp-dessuryň mazmunyny açyp görkezmek etnografa onuň tebigatyna aralaşmaga ýardam bermek bilen kömekçi wezipäni ýerine ýetiripdir.

Folklorçylar bolsa, öz gezeginde, hereketi ikinji orna geçirýärler. Ýöne däp-dessurda bu iki aýratynlyk pugta baglanyşkly. Olar däp-dessurlylygyň ösmeginde we dikeldilmeginde deň derejede çykyş edip, ikisi-de esasy orunda durýarlar. Şonuň üçin-de däp-dessur folklorynyň düzümindäki esasy aýratynlyklaryň özara gatnaşyklary, olaryň durnuklylygy ýa-da üýtgäp durmagy ähli žanr üçin birmeňzeş däl. Žanrlaryň döremegindeki däp-dessur folklorynyň aýratynlyklarynyň eýeleýän orny anyklanylanda, her bir žanryň we onuň wezipesiniň ýaşaýşa ukyplylygynda şol aýratynlyklaryň ikisiniň-de orun tutýandygy baradaky ýerlikli netijä gelip bolar. In esasy hem anyk žanryň taryhy ösüşine üns bermek gerek. Adaty däp-dessurlar birnäçe asyryň dowamynda, esasan, dini-keramat görnüşini ýerine ýetiripdirler. Olara adamzat durmuşyndaky ähli ugurlarda şowlulyklary üpjün etmeli diýlip düşünilipdir. Olar şunuň bilen birlikde maşgala we jemgyýetçilik durmuşynyň, hojalyk düzgünleriniň möhüm wezipelerini kesgitlemegi hem ýerine ýetiripdirler.

Jemgyýetiň ösmegi netijesinde onuň ykdysady ösüşiniň üýtgemegi bilen baglylykda halkyň dünýägaraýşynda däp-dessurlylygyň jadyly wezipesi barha gowşayar we soňra ýitip gidýär.

Däp-dessurlaryň käbirleri ýa-da olaryň käbir bölekleri ýatdan çykarylyp, beýlekileri bolsa, esasan-da baýramçylyk däp-dessur toplumlary, güýmenje hökmünde kabul edilip başlanýar. Şol bir wagtda olaryň däbe girizilen, dilden aýdylýan dürli

sözleri hem öz manysyny üýtgedýär. Däp-dessur we däp-dessur däl folklor eserleriniň arasyndaky araçäk bozulýar. Käbir däp bolup gelýän aýdymlar indi däp-dessurdan daşary, islendik wagtda ýerine ýetirilip başlanýar. Muňa, esasan, liriki aýdymlar degişli.

Däp-dessur öz-özünden döremeýär. Ol belli bir durmuşy zerurlyk netijesinde emele gelýär. Her bir däp-dessuryň zerur bolan maksadyny anyklaýan wezipäni durmuşa ornaşdyrmak üçin däp-dessuryň söz bilen aýdylýan düzümi hem möhüm orny eýeleýär. Mysal üçin, toý we ýas дәplerinde söz düzümi dürli wezipeleri ýerine ýetirýär. Muňa hususan-da toý žanrlaryndaky “ýar-ýar”, “öleň”, “gelin salamy” we başgalarda, ýas sanawaçlaryndaky “agy” – şahyrana gurluşda doly göz ýetirip bolýar. Bu däp-dessurlarda, ilkinji nobatda, hereket, ikinjiden bolsa, söz düzümi häsiýetlendirilýär. Emma muňa garamazdan, dilden aýdylýan düzümi bu däp-dessurlara işjeň gatnaşýar. Ýöne onuň ýaşayşa ukyplylygynda hereket gurluşy esasy orny eýeleýär. Şeýle görnüşli däp-dessur takyk dilden aýdylýan söz düzümi bolmadyk ýagdaýynda, özbaşdak ýaşamagyny dowam etdirýär. Çünki adamlaryň gündelik durmuşyndaky käbir öwrülişikler öz häsiýetiniň üsti bilen däp-dessur akymyna gönüden-göni öz täsirini ýetirýär.

Durmuşdaky her bir üýtgeşme däp-dessur folklorynyň diňe bir ýerine ýetirýän wezipesinde öz mynasyp ornuny tapman, eýsem onuň şahyrana tebigatynda hem şöhlelenýär. Folklorýň toý žanrlarynyň we ýas дәpleriniň ösüşiniň ýaşayşa ukyplylygy we taryhy ykbaly bu дәpleriň täsir ediji serişdeleriniň üýtgemegi bilen berk baglanyşykly. Däp-dessuryň we onuň söz bilen aýdylýan düzüminiň wezipeleriniň baglanyşygy jemgyýetçilik durmuşynyň uly özgerişlere sezewar bolmagyna alyp barýar. Bu ýagdaýa “ýar-ýar” ýa-da “öleň” ýaly toý däp-dessur žanrlarynyň mysalynda duş gelip bolýar.

Däp-dessurlar, ynançlar, baýramçylyklar ir wagtlardan bäri ünsli öwrenilip gelinýär. Sazly şahyrana döredijilikler baradaky ýadygärlikler toplanylýar. Alnyp barýlýan bu işiň netijesinde häzirki döwürde sazşynaslyk ylmy ägirt uly maglumatlara eýeçilik edýär. Emma halk durmuşynyň beýleki ugurlaryna garanyňda, halkyň sazly döredijiliginiň däp-dessurlaryny we baýramçylyklaryny düzýän ýa-da onuň bilen baglanyşykly käbir beýleki taraplar az öwrenilýär.

Saz we aýdym her halkyň ruhy durmuşyndaky dini we arassa adaty durmuş görnüşdäki kabul edilýän wajyp aýratynlyklary düzýär. Wokal sazy halk aýdymynyň aýrylmaz bölegini emele getirýär. Halkyň pikirine görä, ony heňsiz göz önüne getirmek mümkin däl.

Asyrlaryň dowamynda, belki, münýýlyklardan bäri bolmagy hem ahmal, halk aýdymlary hakyky ada eýe bolmandyr, sebäbi olara mätäçlik çekilmändir. Aýdymyň adyny anyklamak üçin iki usulyň ikisi-de ulanylypdyr (olar häzirki wagtda

hem peýdalanylýar). “Birinji usul – **áýdymyň ilkinji sözlerini** onuň ady hökmünde ulanmak. Ikinji usul – áýdymy atlandyrmak üçin onuň durmuşda niýetlenilen görnüşini ulanmak” [128, 49]. “Halk áýdymyna bolan söýgi, mysal üçin, ony aýtmagy hem başarmak – bu biziň pikirimizçe, ony daşyndan derňew etmek ussatlygynyň kepili däl” [135, 14]. Instrumental saz hem şonuň bilen deň derejede şol adaty pursatlar bilen ýakyndan baglanyşýar.

Däp-dessur folklorý, esasan hem, etnograflar ýa-da filologlar tarapyndan köp öwrenilýär. Netijede halk däp-dessurlaryny, adatlaryny köptaraplaýyn açyp görkezýän, halk áýdymlarynyň örän köp sözleri toplanan birnäçe işler peýda boldy. Türkmen halky geçirýän däp-dessurlarynyň ählisinde sazy giňden ulanypdyr. Mysal üçin, toý дәplerinde adaty áýdym, saz we tans uly orun eýelәpdir, ol hәzirki wagtda hem şeýledir.

“Toý мәlim bolşy ýaly, әhli halklarda iň baý we owadan dessur, ondaky аýdyň teatrlaşdyrylan оýunlar дүрli görнүшли аýдыmlar bilen ýerine ýetirilýär” [83, 197]. Birnäçe toýlar joşgunlylygy artdyrmak üçin ýörite дәp bolup gelýän we adaty bolmadyk ýerine ýetirijilik bilen başlanýar hem-de tamamlanýar. Ol şol bir wagtda anyk wezipәni hem ýerine ýetirýär. Türkmenistan boýunça әhli welaýatlarda giň ýaýran ýekelikde ýa-da toparlaýyn ýerine ýetirilýän toý аýдыmlarynyň biri-de “ýar-ýar” аýдымыdyr. Bu аýдым toý дәbinde täsirlilikgi hәsiýetlendirýän zerur görнүş we çeper täsir ediji serişde bolup durýar. “Ýar-ýar” toý аýдымыny, esasan, dessura gatnaşyjylar ýerine ýetirýärler. Ol duetleriň söz gatyşmalary, zenanlaryň we ýigitleriň aralarynda ýa-da toý дәbine gatnaşygy iki tarapdan bolan zenanlaryň (öýlenýän ýigidiň we durmuşa çykýan gyzyň garyndaşlarynyň) toparý tarapyndan saz guralynyň gatnaşmagynda ýa-da belli bir derejede özboluşly wezipәni ýerine ýetirýän özleriniň el çarpyşmalarynyň ritmi boýunça ýerine ýetirilipdir.

Däp-dessur аýдыmlary we adaty türkmen toý дәpleriniň sazy tebigy ýagdaýda дәp-dessur sahnasynyň hataryna girýär. Şol bir wagtda дәp-dessur hereketiniň özüne belli bir wezipә esaslanýan дәp bolmadyk saz eserleriniň hem goşulýandygyny göz öňünde tutmalydyrys (bular halk žanrlary we dilden-dile geçip gelen dessanlar, eposlar, mukamlar, halk аýдыmlary we instrumental sazlar ýaly professional eserler).

Elbetde, saz bezegi bolmadyk dessur, şol bir wagtda-da olaryň köpüsiniň adynyň аýдымыň esasy sözlerinden gelip çykýandygyny bellemelidiris. Gurakçylyk wagty “ýagşyň ýagmagynyň dileg edilmegi” bilen bagly bolan türkmen halkynyň gadymy ynançlaryna esaslanýan “Süýtgazan” ýa-da “Çemçe gelin” dessur geçirilýän wagty аýдым bilen ýerine ýetirilýär. Oraz aýynda agyz beklemek we Gurban baýram ýaly musulman baýramçylyklar bilen bagly дәp-dessurlar her bir musulmanyň durmuşynda möhüm orny eýeleýär. Dogrusy, bu дәpleriň bir bölegi sazly beýan edilişe eýe дәl. Emma olaryň biri Oraz aýynyň ilkinji gününde çagalar tarapyndan аýдылýан “Ýa, Remezan” аýдымы ýörite heň bilen ýerine ýetirilýär.

Durmuşda saz alamatlary manyly orun eýelemeýän görnüşleri atlandyrmak kyn. Adamynyň ilkinji ädimlerinden başlap, tä ömrüniň ahyrky gününe çenli bolan durmuş ýoly saz bilen baglanyşykly (çaga dünýä ineninde “hüwdi” aýdymy, dünýeden öteninde ýas “agy” heňi ýerine ýetirilýär).

Aýdym adam üçin adaty gürleýiş düzgüni ýaly örän derwaýys zerurlyk bolup durýar. Çünki aýdym dili hemmeler üçin düşnükli. Şeýlelikde, agyzdan-agza geçip gelýän islendik döpler hasaba alanynda, aýdym adamyň bütin ruhy medeniýetinde durmuşynyň irki döwründen başlap dowam edýän esasy aýratynlyklaryň biri bolup galdy we şol görnüşini häzirki günlerde hem dowam edip gelýär. E. Ý. Alekseýewiň belläp geçişi ýaly: “Özünde jemgyýet üçin zerur manyny saklaýan, nesilleriň her biriniň aňyna ýetirip we ýat tutup bolýan zatlaryň ählisi düzgün boýunça aýdym edilip aýdylmalydyr” [72, 15].

Däp-dessur sazynda dramaturgiýanyň düýp manysyny ýüze çykarmak sanawajyň we aýdymyň arasynda anyk araçağı goýmaga ýardam berýär. Sanawajyň hem-de aýdymyň arasyndaky tapawut, olaryň diňe bir ýerine ýetirijilik esaslarynda däl-de, eýsem onuň sazly-şahyrana mazmunynda we gurluşynda hem aýdyň ýüze çykýar. Sanawaçlarda ýerine ýetirijilik dramaturgiýasy örän düşnükli aýan edilýär. Ýerine ýetiriji sanawaç aýdanda, kesgitli dialogy ýerine ýetirýär, ol elmydama kimdir birine ýüzlenýär.

Däp-dessur aýdymlary däp-dessur sazyň diňe bir bölegi bolup durýar. Bu ýerde däp-dessur aýdymy anyklanylýan wagtynda onuň maksadyny, wezipesiniň häsiýetini görmegi başlamak örän möhüm bolup durýar.

Däp-dessur sazy hem folklor ýaly, durmuşda anyk wezipäni ýerine ýetirýär. Däp-dessur sazlaryny žanrlaýyn toparlara bölmek meselesi mydama sazly folklory öwrenijileriň üns merkezinde bolup gelýär. Sazly folklor ylmynda folkloryň umumy nazaryýetiniň esasynda hususy žanr ulgamy işlenilip taýýarlanylýdy. Bu ýerde hem onuň keşpleýin tematik we wezipe alamatlary göz önünde tutulýar. Mundan başga-da žanr ulgamynda öz mynasyp ornuny tapýan sazly ýerine ýetirijilige we çäkli aýratynlyga hem üns berilýär. Däp-dessur sazyň žanrlaýyn ulgamlaşdyrylmaýynda diňe bir sazly-labyz hem-de sazly ýerine ýetirijilik ugurlaryna esaslanman, eýsem belli bir derejede toparlara bölmegiň etnografik we filologik usullary-da nazarda tutulýar.

A. Baniniň bellemegine görä: “Birnäçe wariantyň akymy hökmünde bar bolan folklor eserleri üznüksiz ýagdaýda hereket edýär, öz wezipelerini ýerine ýetirýär” [80, 177]. Saza degişli däp-dessur folklory ähli halkda diýen ýaly, iki sany uly topluma bölünýär. Olar: sene we maşgala-durmuşy däp-dessur folklory. Türkmen saz folklory hem durmuşdaky gönükdirilen ugry boýunça iki topluma bölünýär.

Däp-dessur sazyny toparlara bölmekde rus we Baltika saz folklory ylmynda uly tejribe toplanylýdy. Olar geçen asyryň başyndan bäri däp-dessur sazly folklory

belli bir maksat boýunça öwrenip gelýärler. Bu ýerde döp-dessur folkloryny ulgamlaşdyrmak we toparlara bölmek boýunça hem baý tejribe gazandylar. Umuman, döp-dessur folklorynyň ähli žanrlary sene we maşgala-durmuşy döpler bolan iki sany uly toplumyň çäginde seredilip geçilýär.

Rus folklorçylyk ylmynyň gözleglerinde hem döp-dessur folklory sene we maşgala döpleri diýlip atlandyrylýan iki uly topluma bölünen. Şoňa laýyklykda, döp-dessur folkloryna degişli ähli žanrlar şu iki toplum boýunça seredilip geçilýär.

Ý. G. Kruglow özüniň “Rus döp-dessur aýdymlary” atly gollanmasynda şeýle belläp geçýär: “Döp-dessur folklory özünde köp wezipeleri we köp žanrlý hadysany jemleýär. **Birinjiden**, döp-dessur folklorynda döp-dessur hem-de liriki žanrlar tapawutlanýar. **Ikinjiden**, döp-dessur folklorynda žanrlar saza degişli we saz bilen baglanyşmaýan görnüşleri boýunça tapawutlanýar. **Üçünjiden**, döp-dessur folklorynda özüniň düýp esasy boýunça dramaturgiýaly we dramaturgiýaly bolmadyk žanrlar bar. **Dördünjiden**, döp-dessur folklory adaty, keramatly, dabaraly, liriki wezipeleriň biriniň agdyklyk etmegi bilen ýerine ýetirilýän žanrlardan durýar” [151, 17]. Awtor döp-dessur poýeziýanyň üç görnüşini tapawutlandyrýar. Olar döp-dessur folkloryň şorta sözler – goşguly-dramatiki, sanawaçlar – goşguly-sazly dramatiki we aýdymlar – goşguly-sazly görnüşleridir. Baltika folklorçylarynyň toparlara bölmeklerinde hem şular ýaly meňzeşliklere duş gelinýär.

Döp-dessur folklory Merkezi Aziýanyň folklorçylyk ylmynada we etnografiýasynda giň orun eýeleýär. Olar hem durmuşda gönükdirilen ugry boýunça iki uly topluma bölünýärler. Geçen asyryň 60-70-nji ýyllarynda Merkezi Aziýada sazly folklorçylyk ylmynyň döp-dessur ugrunda žanrlary ulgamlaşdyrmakda we olary toparlara bölmekde uly üstünlikler gazanyldy. Rus sazly folklorçylyk ylmynyň gözlegleriniň netijesinde (W. Gusýew, I. Zemsowskiý, Ý. Gippius, F. Rubsow, W. Lapin, E. Alekseýew we başgalar) žanry anyklamak üçin bir ulgam işlenilip düzülýär.

Bularyň işlerinde aýdymlar rewolýusiýadan öňki: “maşgala döp-dessur”, “maşgala durmuşy”, “zähmet” ýaly aýdym mirasy boýunça toparlara bölünýär. Mundan başga-da her bir žanr öz gezeginde toý, ýitgi baradaky ýas, hüwdi, bejeriji we başgalar ýaly anyk görnüşlere bölünýär. B. G. Ýerzakowiçiň belleýşi ýaly, “döp-dessur – durmuşy aýdymlar adam şahsyýetiniň çagalygyndan başlap, tä garran çagyna çenli bolan aralykda örän möhüm wezipäni ýerine ýetirýär. Maşgalanyň we obanyň döpleri aýdymyň üsti bilen nesilden-nesle geçip, olar barha berkeýär, olaryň estetiki manysy emele gelýär. Halkyň gündelik durmuşy özüni köpsanly aýdymlarda alamatlanmagyny gazanýar. Hususan-da maşgala durmuşyndaky, obadaky we tirtaýpa ýaşayşyndaky duş gelýän çaganyň dünýä inmegi, toý, ýaly wajyp pursatlaryň ählisi aýdym bilen geçirilipdir” [125, 16].

Döp-dessur sazy çylşyrymly we dürli görnüşli hadysadyr. Ony birnäçe nukdaý-nazarda we dürli derejelerde öwrenmek zerur. Sebäbi onuň düzümine wagt we žanr

tarapdan dürli-dürli bolan ýönekeý gurluşdan başlap, tä sazly-şahyrana žanrlar, aýdym toplumlar bolan has çylşyrymly eserler girýär. Bu nusgalaryň ählisini birleşdirýän esasy alamatlar şular: olar ýeke-täk wezipäni ýerine ýetirýär; olaryň wagty we ýerine ýetirijilik häsiýetleri berk çäklendirilen; adaty döp-dessur aýdymalarynyň genetik özboluşlylygy bar; belli bir keramatly güýç bilen aýrylmaz baglanyşýarlar, olar onuň bilen bütewi adat toplumyny düzýär.

Döp-dessur sazy anyk döp üçin niýetlenilipdir we maşgala durmuşy, möwsümleýin we zähmet döwri, şeýle hem ýarawsyzlyk wagty bilen baglylykda dini hereketlerde hem-de başgalarda ýylyň belli günlerinde ýa-da gabat gelýän sebäplerde ýerine ýetirilipdir. Döp-dessurdaky sazyň, sözüň we hereketiň aýrylmaz baglanyşygy, şeýle hem olaryň gönükdirilen wezipeleri döp-dessur hereketleriniň şol ýa-da beýleki görnüşlerine gabat gelýän eserleriň mazmunyny anyklaman, olaryň gurluşyny, sazly-şahyrana aýratynlygyny we ýerine ýetirijilik görnüşlerini-de kesgitleýär.

Şeýlelikde, “döp-dessur sazy” düşünjesi birnäçe möhüm böleklerden durýar. Bular: döp-dessuryň sýužeti, söz bilen aýdylýan we sazly-usuly böleklerdir. Döp-dessur sazynyň düzümindäki esasy bölekleriň özara gatnaşygynda olaryň durnuklylygy ýa-da üýtgäp durmaklary žanrlaryň ählisi üçin birmeňzeş däl. Döp-dessur žanrlaryň genetiki esaslary, olaryň durmuşdaky wezipeleri, ösüş derejesi we ýerine ýetiriliş häsiýetleri dürli-dürlüdür.

Ýöne eger muňa folklorçylyk gözýetimi bilen seretseň, onda olar birnäçe özbaşdak žanra bölünýär. Olar “ýar-ýar”, “öleň”, “ýar-ýar-ýarally” ýaly toý aýdymlary käbir welaýatlarda aýratyn ulanylýan toý dessurlary (Daşoguz, Lebap) “Gelin salamy” ýa-da toý wagtynda, toýdan soň öýlenýän oglanyň dogan-garyndaşlarynyň önünde geçirilýän “Gelniň ýüzüni açmak” däpleri; merhumyň hatyrasyna aglamak ýa-da ýas wagty ýerine ýetirilýän “agy”, “ýygy”, “Alla, rabbim Alla” we şuna meňzeşler. Maşgala dessury çaganyň dünýä inmegi, terbiýelenmegi, sünnet edilmegi, ýetginjeklik ýaşyna barmagy, toý we adamynyň dünýeden ötmegi bilen bagly bolan žanrlaryň baý ýygyndysyny özünde jemleýär. “Folklor jemgyýetçilik düşünjesiniň ýörite görnüşi bolmak bilen halk häsiýetine eýe...” [71, 12].

Türkmen halkyndaky dessur däpleriniň ählisiniň derňewi dessur toplumynyň iki toparyny kesgitleýär. Umuman, olary indiki yzygiderlilikde bölmek bolýar:

1. Maşgala dabaralary bilen şertlendirilen dessur baýramçylyklary, ýagny çaganyň dünýä inmegi, sünnet edilmegi we toý dabarasy bilen bagly bolan maşgala-durmuşy däpler. Ata-babalarymyzyň ýas, doga okamak we din bilen bagly dessurlary. Ynsanyň dünýä inen wagtyndan başlap, tä dünýeden ötýänçä aralygyny öz içine alýan durmuş toplumu bilen baglanyşykly dessurlar.

2. Sene toplumyna degişli dessur baýramçylyklary, ýagny senenama bilen bagly görnüşler.

Bu toparlaryň her biri umumylykda anyk toplumy düzýär: birinji topar – adamyň dünýä inen gününden başlap, tä dünýeden ötýänçä durmuş ýoly bilen baglanyşykly bolan *maşgala-durmuşy dessurlary*. Maşgala dessurlarynda halk aýdymlyryndan, instrumental heňlerden, adatlardan, dessurlardan, bäsleşiklerden, oýunlardan, tanslardan, dessanlary ýerine ýetirmekden, dini adatlar bilen bagly dogma okamak we ýarawsyzlyk hem-de merhumy jaýlamak dessurlaryndan ybarat bolan öz toparlary emele gelipdir. Ikinji topar ýyl pasyllary, tebigat we zähmet döwri bilen bagly bolan *möwsümleýin-sene dessur toplumlarydyr*. Nowruz türkmen halkynyň ýokary ruhy medeniýetine şaýatlyk edýän, bol hasyllylyga we ýeriň gudraty bilen bagly bolan iň uly we köpçülikleýin gurnalýan täze ýyl baýramydyr. Şeýle hem her bir halkyň diňe özüne mahsus bolan özboluşly dessurlaryna we folklor žanrlaryna eýedigini bellemek gerek.

“Folklor, halkyň бүтін меденіётініň ösüşini şöhlelendirip, onuň aýrylmaz bir bölegi bolup durýar. Onuň çeperçilik tarapyndaky halkyň taryhy, durmuşy folkloryň mazmunyny düzýär – şu hem folkloryň ýaşamagydyr” [150, 23]. “Folklor – halk durmuşynyň kemala gelmeginiň birnäçe aýratynlyklarynyň ýönekeý bir görnüşi däl, eýsem halkyň бүтін ýaşayş durmuşynyň ähli taraplary folklordan iýmitlenýär [205, 4].

Folkloryň çeper tebigaty we onuň döredijilik durmuşy hem-de onuň durmuş wezipesi – bularyň ählisi folklor eserleriniň nusgawy ylmy derňewiniň olaryň diňe toplumlaýyn öwrenilmegi netijesinde mümkindigini tassyklamaga ýardam berýär. Düzgün boýunça folklorçy-sazşynaslar filologlara garanyňda folklor eserlerini has-da köptaraplaýyn öwrenýärler.

W. Gusýew folklory toplumlaýyn öwrenmek düşünjesinde iki sany esasy ugry çaklaýar [112, 10]:

“Birinjiden, folklor tebigaty boýunça çylşyrymly hadysa, ony söz arkaly, sazly, aýdymly, tansly, dramatiki görnüşler düzýändigini üçin ol toplumlaýyn öwrenmegiň serişdesi bolup biler, bu görnüşlere biri-birinden üzňe däl-de, eýsem dürli özara baglanyşyklarynda bütewi çeper toplumyň düzüm bölekleri hökmünde seredilýär.

Ikinjiden, folkloryň özi, umuman, halk sungaty, halk medeniýeti, halk durmuşy ýaly has çylşyrymly we giň toplumlaryň düzüm bölegi bolup durýar, şonda toplumlaýyn öwrenmek ony beýleki halk köpçüliginiň döredijilik işleriniň görnüşleri bilen baglylykda öwrenmäge niýetlenilendir”.

Folklor ruhy medeniýetiň özbaşdak görnüşi ýaly, toplumlaýyn çemeleşmek folkloryň tebigata bagly bolan şol ýa-da beýleki görnüşleri ýaly, iki görnüşde bolup biler.

Köplenç, folklor gürrüňsiz ýagdaýda sinkretik sungat hökmünde anyklanylýar. Ýöne hakykat ýüzünde folklor eserlerini düzýän aýry-áýry bölekleriň baglanyşygynyň häsiýeti halk çeper döredijiliginiň taryhy ösüşiniň dürli şertlerinde tapawutlanýar. Käbir ýagdaýlarda biz dogrudan hem folkloryň sinkretik görnüşleri (däp folk-

lor, aýdym we tans döredijiliginiň gadymy görnüşleri) bilen iş salyşýarys. Beýleki ýagdaýlarda sazyň, sözüň, hereketiň baglanyşygy ikinji, belli bir derejede indi öňki sazly, sözli, tansly bölekleriň erkin baglanyşmagynyň netijesi bolup durýar.

Şonuň üçin hem folklory toplumlaýyn öwrenmek folklor eseriniň aýry-aýry bölekleriniň arasyndaky gatnaşygyň häsiýetini, şeýle hem sözüň, sazyň, tansyň arasyndaky baglanyşygy dikeldýär, şonda folkloryň köne görnüşleriniň döremegindäki şeýle eserleriň genezis meseleleri ýüze çykýar.

Folklory toplumlaýyn öwrenmek onuň aýratynlygyna doly akyl ýetirmäge mümkinçilik döreder we folkloryň taryhynyň medeniýetiň taryhynyň aýrylmaz bölegidigini emele getirer, onuň milli sungatyň kemala gelmegindäki wezipesine baha berer.

Halkyň sazly sungaty baradaky düşünje boýunça gürrüň edilende, alym K. Straşnikowa şeýle belleýär: “Halkyň aň-düşünjesiniň işjeňligi mydama barha ösýän aýdym medeniýetiniň folklor bentlerinde ýaşaýar. Sazly folklor professional saz döredijiliginiň genetiki esasyny alamatlandyrýar, özüniň ösýän görnüşlerinde halkyň durmuş aýratynlyklaryny, ruhy gurluşy, dünýägaraýşy, psihologiýany, çeper pikirlenişi şöhlelendirýär” [188, 6].

Folkloryň ýagdaýy anyklanylanda, onuň bir wagtyň özünde birnäçe şerte hem-de ýagdaýa baglylygyny göz önünde tutmak zerur. “Diňe bir hojalyk-ykdysady ýa-da medeni-durmuşy däl, eýsem taryhy hem-de etniki baglanyşyklar hem bar” [178, 10].

Türkmen dāp-dessur sazy – bu dāp-dessurlar, urp-adatlar we baýramçylyklar bilen aýrylmaz baglanyşkly çuň mazmunly sungat. Ýagny ol öz halkynyň oý-pikirleri, dünýäni duýşy, onuň jemgyýetçilik-zähmet tejribesi we maşgala-durmuşy ýaşaýyş düzgün-tertibi bilen baglylykda beýleki halk žanrlaryň we dilden-dile geçip gelen professional sazyň özara ýakyn gatnaşygynda ösýän geçmişiň gazanan ýokary derejeli gymmatly medeniýetini özünde jemleýär. Dāp-dessur sazyň (umuman alanynda, dāp-dessur folklorynyň) kesgitli taryhy-estetik şertlerde emele gelýändigini bellemek gerek. Şolaryň netijesinde hem onuň häsiýetli aýratynlyklary we žanr ulgamy döreýär. Şonuň üçin hem dāp-dessur sazyň žanrlaýyn ulgamy adamzadyň dürli isleglerine hyzmat edip, onuň ýaşaýşa ukyplylygynyň ähli ugurlaryny şöhlelendirýär. Mälim bolşy ýaly, islendik etnosyň dāp-dessur sazynyň žanrlaýyn düzümi dürli taryhy döwürlerde etnosyň jemgyýetçilik-ykdysady ösüşiniň derejesi ýaly we durmuşyň medeni-hojalyk aýratynlyklary, şeýle hem beýleki etnoslaryň medeniýetiniň, durmuşynyň, dāpleriniň anyk gurluşlarynyň we häsiýetleriniň özara gatnaşygy bilen şertlenýär.

W. A. Uspenskiý “Türkmen sazy” kitabynyň ikinji tomunda türkmen dāp-dessur sazy barada ilkinji gezek şu toparlary berýär: “Bizdäki bar bolan maglumatlara esaslanyň, biz onuň indiki toparlaryny kesgitläp bileris: 1) hüwdi aýdymly (hüwdi), 2) gyzlaryň aýdymly (läle), 3) şäherli gyzlaryň aýdymly, 4) ýaş gelinleriň aýdymla-

ry (çuwal gyz), 5) zähmet aýdymlary, 6) doga etmek hem-de 7) toý aýdymlary. Bu toparlar türkmenlerde zenanlaryň saz döredijiliginiň adaty zenan durmuşynyň ähli taraplaryny öz içine alýandygyny görkezýär” [201, 361].

“Aýdym žanrlarynyň toparlara bölünişi ýerine ýetirýän wezipelerine esaslanýar. Häsiýetlendirilýän aýdymlaryň arasynda: läle – gyzlaryň aýdymy, agy – sana-waç, monjugatdy – pal atmak aýdymy, Hoşroý, edep-ekram, öleň, azada, möwrike, enejan, eşşe-deraz, ýar-ýar we “Çapak” tansy – toý aýdymlary” [106, 13] bar.

N. N. Abubakirova “Günbatar Türkmenistanyň halk aýdymlary” atly dissertasiýasynda türkmen döp-dessur sazý barada şeýle belläp geçýär: “Ýa Remezan (gutlag aýdymlary), monjukatdy, süýt-gazan (ýagşyň ýagmagy dileg edilýän aýdym), degirmençi (el degirmeni işledileninde ýerine ýetirilýän aýdym), höwüm (sygyr saglanda aýdylýan aýdym), zikir we küştdepme (toý döp-dessuryňa öwürülen), agy (agy sanawajy), hüwdi, läle (gyzlaryň aýdymy) ýaly häsiýetli aýdymlaryň arasynda läläniň damak läle, dyz (aýak) läle, hymmyl ýaly oýunly, gazally, goşguly, aýdymly liriki görnüşleri hem bar” [66, 9].

Ş. Gullyýew saz folklory barada şeýle belläp geçýär: “Dilden-dile we ýazmaça çeşmeler, şeýle hem biziň günlerimize gelip ýeten janly sazý nusgalary türkmen saz folklorynyň žanrlarynyň we käbir görnüşleriniň döremeginiň şeýle bir ir döwürlere hem degişli dälidine şaýatlyk edýär. Olaryň belli bir bölekleri biziň häzirki günlerimizde hem ýaşamaklygyny dowam etdirýärler. Geçmişin bu baý mirasyny zähmet, döp-dessur, liriki we çaga aýdymlary ýaly görnüşlere bölüp bolar” [109, 68]. Žanr – bu belli bir wagtda döreýän hem-de kadaly durmuşa ýaramlylygynyň bozulan wagty ýitip gidýän bütewi organizm [151, 9].

Döp-dessur sazyny öwrenijiler döp-dessur folklorynyň žanr düzümini örän giňeltdiler. Mundan başga-da her bir toplumyň içki görnüşlerine-de seredilip geçilýär. Sene we maşgala-durmuşy döp-dessur toplumyň her bir žanry degişlilikde birnäçe görnüşe bölünýär. Döp-dessur folkloryň žanr düzümi anyklananda, onuň derňew wezipelerine, tematiki pikirine we şahyran tebigatyna esaslanýlar, şeýle-de gözleg geçirijiler tarapyndan döp-dessura gatnaşyjylaryň sanawy, döp-dessurdaky kada we improwizasiýa göz önünde tutulýar. “Sazýň ýerine ýetirijilikdäki improwizasiýa häsiýeti folklor aýdymlarynda has aýdyň ýüze çykýar” [60, 106].

Ýerler boýunça geçirilen birnäçe sazly-etnografik ekspedisiýada toplanan maglumatlar (toplumlaýyn, ýörite niýetlenilen we özbaşdak) dessur sazyny takyk toparlara bölmäge ýardam berýär. Türkmen döp-dessur sazý: sene – döp-dessur we maşgala – durmuşy döp-dessur sazý ýaly iki sany uly topluma bölünmek bilen, ilkinji gezek toparlarda ýerleşdirilýär.

Birinji – sene we hojalyk işleri, Täze ýyl baýramçylygy, ilkinji gül, ýagşyň ýagmagynyň dileg edilmegi ýaly möwsümleýin toplum bilen baglanyşykly sene-döp-dessur žanrlarynyň sazлары.

Birinji görnüş: Nowruzda ýerine ýetirilýän “Monujugatdy” aýdymy. Bu ilkinji gül döp-dessury bilen “Aý, joram” ýaz aýdymy hem baglanyşykly. Tomus döp-dessurlary – “Ýagşyň ýagmagy dileg edilýän” – “Süýtgazan”, “Çemçe gelin”, “Tüýtä-tyn” ýa-da “Kössem”.

Ikinji görnüş: sene – döp-dessur sazyň musulman senenamasynyň dokuzynjy Remezan aýy bilen baglanyşykly bolan “Ýa, Remezan” döp-dessur aýdymy. Ol, adatça, agyz beklenilýän Oraza aýynyň ilkinji gününde ýerine ýetirilýär.

Üçünji görnüş: möwsümleýin we zähmet pursady bilen bagly bolan döp-dessur sazynyň žanrlary. El degirmeni işledilýän wagty ýerine ýetirilýän “Degirmençi” ýa-da “Höküdik”. Beýleki döppler bilen bagly adaty we döp-dessur folkloryny hem-de sygyr saglanda ýerine ýetirilýän “Höwlüm”, düýe saglanda aýdylýan “Hörele düýäm, hörele” atly haýwanlara ýüzlenilýän aýdymlar. Çopanlar tarapyndan goýun sürüsini ýygnamak üçin ulanylýan “Gurroý”, sürüden daşlaşýan geçini yzyna dolamak üçin “Geç aýlan”, düýäni suwa ýakmak üçin “Horop” ýaly gysgajyk heňli seslenmeler.

Ikinji – maşgala-durmuşy sazlaryň žanrlary. Ol dürli-dürlüligi we žanrlarynyň baýlygy bilen tapawutlanýar.

Birinji görnüş: çaganyň dünýä inmegi bilen geçirilýän maşgala däbi we sallançak baýramy bolan “Bäbek toýy” bilen baglanyşykly. Bu baýramçylyk bilen dürli döppleriň we dessurlaryň “Hüwdi”, “Alla-hiý”, “Hiýýa-hiý”, “Hüwwä-hüw”, “Alla-huw” ýaly hüwdi döp-dessur aýdymalarynyň ýerine ýetirilmegi bilen baglanyşykly. Çaga dünýä inende tutulýan “Bäbek toýunda” hem-de adam durmuşynyň ýetginjeklik döwri bilen baglanyşýan “Sünnet toýda” ýörite ýerine ýetirilýän aýdymlar we olar baradaky maglumatlar bize gelip ýetmändir.

Ikinji görnüş: toý toplumyny öz içine alýar we esasan “Nika toýunyň” geçirilmegi bilen baglanyşýar. Toý döp-dessurlary özleriniň dessurdaky wezipeleri, sazlaşyhrana mazmuny we çeper gurluşy babatda şeýle bölünýär: “Ýar-ýar”, “Ýar-ýar ýarally”, “Öleň”, “Gelin salamy”; gelniň hoşlaşyk sanawaç aýdymy “Eje jan”; “Çapak” tansy, “Zıkr”, “Küşdepdi”, “Hymmyl-Yhharow”, “Edep-ekram”, “Hoşroý”, “Möwrike”, “Azady”, “Eşşe-Deraz”, “Ak-gök geýdirme”.

Üçünji görnüş: liriki aýdymlar – “Läle”, “Jorajan”, “Dönem”, “Ýarowjan”, “Lollujan”, “Köp salam” gelin-gyzlaryň aýdymly; “Galanyň düýbünde” (Ýelpe-selendi), “Bibijan” ýigitleriň aýdymy; “Aýterek-günterek”, “Ýagyş ýagara geldi” çaga aýdymly.

Dördünji görnüş: adamyň dünýäden ötmegi bilen baglanyşykly agylar. Muňa “Ýygy”, “Agy”, “Ses etmek” degişli.

Bäşinji görnüş: muňa Oraza (Oraza – musulmanlaryň “Remezan” aýynda agyz bekleýän döwri) we Gurban baýramy bilen, baýlanyşykly döp-dessurlar degişli.

Bu toparlar, belki, gutarnykly netije dälidir. Emma ol häzirki wagtda Türkmenistanyň çäginde bar bolan folklor maglumatlarynyň doly we yzygider öwrenilmeği netijesinde ýüze çykaryldy. Bu toparlaryň bölünişigi heniz gutarnykly däl bolmagy mümkin. Ýöne ol häzirki wagtda durmuşda bar bolan ýa-da XIX asyryň ikinji ýarymynda we XXI asyryň başynda ulanylan we ulanylyp gelinýän folklor materiallarynyň netijesinde peýda boldy.

Däp-dessur baradaky ýat diňe döwre, olaryň haçan durmuşdan gidendiklerine bagly bolup durýar. Mundan başga-da ýaş boýunça bir topluma birleşdirmek hem dessuryň dowam edililigini anyklamakda uly wezipäni ýerine ýetirýär. “Milli saz medeniýeti beýleki medeniýetler bilen umumylyga eýe we şol bir wagtda hem diňe onuň özüne mahsus şol aýratynlyklary beýan edýär” [149, 7].

Türkmen folklorynyň durmuşda ýaşamagy däp bolup gelýän medeniýetde möhüm orny eýeleýän adatlar bilen berk baglanyşyklydyr. Ýagny bütin toplum sene, maşgala-durmuşy adatlaryň we baýramlaryň biri-biri bilen baglanyşmagyndan durýar. S. Ýelemanowanyň bellemegine görä: “Professional bolmadyk çeper döredijilik aýratyn ýörite geçiriliş tejribesiniň görnüşleriniň bolmagyny, ýagny professional öwredilmegiň şol ýa-da beýleki görnüşlerde gurnalmagy ýaly bolmagyň hökmanylygyny talap etmeýär” [122, 16].

Sene, maşgala-durmuşy dessurlaryny we baýramçylyklaryny öwrenmek halklar baradaky göz önüne getirilýän estetik hem-de medeni aýratynlyklaryň çäklerini giňeldýär, beýleki etnoslar bilen meňzeş bolan gatnaşyklaryň oňyn taraplaryny işläp taýýarlamaga ýardam berýär. Beýleki bir tarapdan bolsa, olaryň biri-biri bilen özara düşünişmeklerinde ýakynlaşmaklaryna alyp barýar “Köne görnüşlere ýüzlenmek, olary gaýtadan dikeltmek, saklamak – bu täze görnüşlerden ýüz öwürmek däl, bu könä, öz gadymy kökleriňe täzeçe düşünmek, bu özüňi taryhda duýmak...” [154, 67].

Öwrenilen we toplanan maglumatlar eýýäm häzirden türkmen halkynyň esasy däp-dessurlarynyň ýokarda agzalyp geçilen toparlaryna delil bolup hyzmat edýär. Mundan başga-da ol däp-dessurlaryň diňe bir ulgamlary üçin däl-de, eýsem däp-dessur sazyň žanrlaýyn düzümi üçin hem esas bolup durýar. Indiki ylmy gözlegler gürrüňsiz bu toparlara bölünmäniň üstüni ýetirer, käbir düzedişleri girizer. Şeýlelik bilen türkmen däp-dessur sazynyň žanrlary uzak taryhy ösüşiň netijesi hem-de jemgyýetçilik-ykdysady, dini, sazly-şahyran we däp-dessurdaky bütewi urp-adat, umumy çeperçilik tematika hem-de wezipelere birleşdirilen ýerine ýetirijilik usulyň bölekleriniň çylşyrymly utgaşmasydyr.

Bu işde ilkinji gezek awtor tarapyndan bütin Türkmenistan boýunça toplanan maglumatlaryň esasynda ýurdumyz boýunça dessur sazynyň ýaýraýşy bilen baglanyşykly karta düzüldi. Dessur aýdymlarynyň kartalaşdyrylmagy olarda umumy görnüşleri ýüze çykarmaga hem-de özboluşly aýratynlyklary anyklamaga mümkinçilik berýär. Bu iş örän çylşyrymly, sebäbi folklor aýdymlaryny kartalaşdyrmak usuly bizde häzire çenli hiç hili işlenilmedik ýagdaý.

ŞERTLI BELGILER	
A – Agy sanawaçlary	J – Jemelek
A ₁ – Aý joram	J ₁ – Joram
A ₂ – Ak-gök geýdirme	K – Küştdepdi
A ₃ – Azada	L – Leýeran
B – Bibijan	L ₁ – Lollujan
Ç – Çaga aýdymlyry	L ₂ – Läle
Ç ₁ – Çapak	M – Monjugatdy
D – Dönem	M ₁ – Möwrike
E – Edep-ekram	N – Noý-noý
E ₁ – Enejan	S – Soldum armanly
E ₂ – Esger salamy	Ö – Öleň
G – Galanyň düýbünde	Ş – Eşşe-deras ýa-da Uzyn gyz
G ₁ – Gazal	Ş ₁ – Şykga-şykga
G ₂ – Gelin salamy	Ýa – Ýagmyr çagyrmak
G ₃ – Gelniň agysy	Ýa ₁ – Ýagyş ýagara geldi
G ₄ – Gyrmzy sazy	Ýa ₂ – Ýar-ýar
H – Heşelle	Ýa ₃ – Ýar-ýar ýarally
H ₁ – Hüwdi	Ýa ₄ – Ýareýjan
H ₂ – Höwlüm-höwlüm	Ýa ₅ – Ýaremezan
H ₃ – Hymmyl	Ýa ₆ – Ýaz geldi
H ₄ – Hörele düýäm, hörele	Z – Zikr
H ₅ – Hoşroý	

Түркменистаньн чăгинде дăп-dessur аýдымларынън уланылыш билен bagланышыкly карта

Al-Faraby öz döwründe aýdym aýtmaklygyň saz sungatynyň esasy hem-de öň-debaryjy görnüşleriniň biri bolandygy barada belläp geçýär. Al-Faraby wokal ýerine ýetirijiligiň ukybyny “adam sesiniň” artykmaçlygy bilen baglanyşdyrypdyr. Sebäbi ol kämilligi anyklaýjy ölçeg bolup durýar. “Adamyň sesi sesleriň hemme häsiýetlerini özünde jemleýär we ol örän kämil hem ajaýypdyr. ...Hiç bir ses adamyň sesi ýaly kämil däl. Adamyň sesi hemme ajaýyp sesleri özünde jemleýär” [8, 35].

Häzirki döwrüň şertlerinde döp-dessur folklorý ýerine ýetirmek üçin ony birnäçe böleklere bölüp bolar: “Durmuş aýdymlary” – hemmeler üçin düşnükli we ol halk saz döredijiliginiň egsilmez çeşmesi bolup hyzmat edýär; “Halk – professional aýdymlary” – bu belli bir derejede taýýarlygy, milli döpler baradaky bilimi, onuň talaplary we anyk usullary baradaky düşüňjani talap edýär.

“Durmuş aýdymlary” we “Halk – professional aýdymlar” döp-dessury geçirijiler bilen bir hatarda professional ýerine ýetirijileriň hem çykyş edýän her bir dessurlaryna hökmany gatnaşýarlar; “çaga aýdymlaryna” – çagalaryň öz döredijilikleriniň netijesi bolan aýdymlar degişli; “konsert aýdymlary” – döp-dessur aýdymlarynyň folklor we professional ansambllary tarapyndan döwrebap görnüşde ýerine ýetirilmegi.

Türkmen halkynyň häzirki zaman medeniýetinde äheňlendirmekde diňe bir döp-dessur däl, eýsem döp bolmadyk saz mirasy-da biygtyýar görkezmek bolýar. L. I. Rempeliň belleýşi ýaly, her bir halk üçin “bütün durmuş döp-dessurlar we adatlar bilen beýan edilen özüni alyp barmagyň aýratyn gurluşyna ýugrulan. Aýdym, saz we tans hem dilden-dile geçip gelýän ýa-da ýazuw boýunça dowam edýän edebiýat ýaly, durmuşyň şöhlelenmesi bolup galýar” [175, 260]. Hatda egin-eşik, aýakgap, başgaplar hem halkyň medeni durmuşy bilen döredilen jemgyýetçilik we etniki ýagdaýdan üzňe emele gelmeýär.

Şeýlelikde, “döp-dessur sazy” düşüňjesi we giňden ulanylýan hem-de özünde iki sany möhüm aýratynlygy saklaýana “döp-dessur folklorý” düşüňjesi – bu döp-dessuryň sýužeti (geçiriliş usuly we täsir ediş görnüşi) we özboluşly many-sy boýunça örän giň we göwrümlü adalga bolan söz bilen aýdylýan (werbalnyý) düzümdir. Ol türkmen halkynyň baý saz mirasynyň ähli ugurlaryny, instrumental, wokal, instrumental-wokal, tans sazlaryny öz içine birikdirýär. Ýagny bu düşüňjä saz tejribesiniň ähli ugurlary – döp-dessur sazy we döp-dessur bilen berk baglanyşkly dilden-dile geçip gelýän professional sazy hem girýär.

II BAP

SENE, ZÄHMET AÝDYMLARY

Biz bu bölümde, esasan, häzirki güne çenli halkyň arasynda ulanylan sene dessur aýdymlaryna seredip geçýäris. Bular – “Nowruz baýramynda” ýerine ýetirilýän “Monjugatdy” aýdymy, ýagş ýagdyrmak üçin aýdylýan “Süýtgazan”, “Kössem”, “Çemçe gelin”, “Tüýtatyn” aýdymlary, musulman senenamasy boýunça agyz beklenýän mukaddes Oraza aýy bilen bagly – “Ýa, Remezan”. Bu sene dessur aýdymlarynyň köpüsiniň diňe özüniň söz bilen aýdylýan görnüşinde saklanyp galandygyny bellemek gerek. Olar halk döredijiligi boýunça neşir edilen birnäçe ýygnydlara girizildi. Türkmen halkynyň durmuşynda ýylyň dürli wagtlaryna laýyk getirilen, belli adatlaryň esasynda döredilen halk aýdymlary häzirki günlere çenli ýerine ýetirilip gelinýär.

I. Zemsowskiniň bellemegine görä, “Sene dessur sazy – bu gönüden-göni oba hojalyk senenamasy, ýagny halkyň gündelik durmuşynyň ýylyň ýer bilen meşgullanylýan döwrüne tabynlygy bilen baglanyşykly aýdymlar. Ol zähmetde özboluşly üstünlik gazanmak üçin döredilen zähmet aýdymlaryny hem öz içine alýar. Olar ýa, iş alnyp barlanda şolar bilen ugurdaşlykda, ýa-da olara bagly bolman, özbaşdak baýramçylyk görnüşinde ýerine ýetirilipdir” [132, 3]. Sene aýdymlary – bu gyşy ugradyp, ýazy garşy almak bilen dabaraly bellenilýän Nowruz baýramynyň (täze ýyl) aýdymy, bedde ýygnamaga ilkinji girişmekligiň, hasyl ýygnamagyň, döwek döwmegiň, ýagşyň ýagmagyny dilemegiň aýdymy.

Orta Aziýanyň we Gazagystanyň halklarynyň sene dessurlary diňe bir sene we ýylyň wagty bilen däl-de, eýsem ýylyň şol döwrüne degişli bolan zähmet işleriniň dürli görnüşleri bilen hem baglanyşyklydyr. Mundan başga-da sene dessur toplumy biri-biri bilen berk baglanyşykly hem-de biri-birleriniň üstüni ýetirýän däpleriň, dessurlaryň hem-de adatlaryň toplumyny, şeýle hem belli bir derejede dessur hereketleriniň we sazly-sözli bölekleriň doly saklanylyp gelinýän aýdymly-reçitativli žanrlary özünde jemleýär. Şoňa laýyklykda hem her bir dessur özboluşly reçitativleri we sanawaçlary, aýdymy we jadylaýjy täsir ediji aýratynlyklary bilen ýerine ýetirilýär.

Ynsanyň daş-töweregini gurşap alýan tebigat bilen gatnaşygy onuň durmuşynda uly orun eýeleýär. Çünki adam mydama tebigatyň naz-nygmatlaryny ulanýar, ýy-

lyň wagtynyň üýtgäp durmagyna uýgunlaşyp, onuň kanuny bilen ýaşayar. Adamlaryň ýaşayyş durmuşy tebigatyň ruhy dünýäsinde öz möhrüni goýmagy, dünýäniň halkarynda onuň bilen aýrylmaz baglanyşykly dürli görnüşli däpleriň, dessurlaryň we baýramçylyklaryň hem-de işiň birnäçe görnüşleriniň döremegine alyp bardy. Bu sene dessurlary we baýramçylyklary özüde halkyň ýaşayşynyň ösüşiniň dürli döwürlerindäki etniki, durmuş-ykdysady, taryhy-medeni ugurlaryny şöhlelendirýär.

Umuman, sene dessurlary diňe bir gönüden-göni ýylyň wagtlary bilen baglanyşykly bolman, eýsem ýylyň şol wagtyna degişli alnyp barylýan hojalyk işleriniň birnäçe görnüşleri bilen hem baglanyşyklydyr. Ýeri gelende döp dessurlaryň köp böleginiň bol hasyl bilen üpjün bolmaklyga gönükdirilen we maşgalada saglyk we şowlulyk, maddy üpjünçilik we baýlyk bolmagy bilen baglanyşykly gadymy jadyly hereketlerden gözbaş alýandygyny-da bellemek gerek. Şuňa laýyklykda genezisi anyklamak, şeýle hem sene dessurlarynyň gönükdirilen wezipeleri olaryň zähmet işleri bilen baglanyşyklydygyny görkezýär.

Hormatly Prezidentimiz Gurbanguly Berdimuhamedowyň milli döp-dessurlarymyzy dikeltmek ugrunda alyp barýan tagallalary netijesinde türkmen halky Nowruz baýramynyň önüsyraşynda oňa ýokary derejede taýýarlyk görýär. Älem-jahanyň rowşen reňklere beslenen günlerinde täze umytlaryň baýramy bolan milli Bahar baýramyny halkymyz uly dabara bilen giňden bellöp geçýär.

Mälim bolşy ýaly, 2010-njy ýylyň 23-nji fewralynda BMG-nyň Baş Assambleýasynyň mejlisinde her ýylyň 21-nji martyny Halkara Nowruz günü diýip ygylan etmek hakynda ýörite Rezolýusiýa kabul edildi. 2009-njy ýylyň 30-njy sentýabrynda Nowruz baýramy ÝUNESKO-nyň Adamzadyň maddy däl medeni mirasynyň sanawyna girizildi. Gadymy Nowruz baýramçylygynyň halkara statusyna eýe bolmagy diýseň ýerine düşen taryhy wakalaryň biridir.

Hormatly Prezidentimiz Gurbanguly Berdimuhamedowyň milli Bahar baýramçylygy mynasybetli Türkmenistanyň halkyna baýramçylyk Ýüzlenmesinde şeýle diýilýär: “Jemgyýetimiziň galkynýan täze taryhy döwründe ýüreklerimizde baky orun alan döp-dessurlarymyzy, toý-baýramlarymyzy dünýä ýaýmak, buýsanja, şan-şöhrate beslenen Watanymyzyň, halkymyzyň at-abraýyny barha belende galdyrmak biziň mukaddes borjumuzdyr” [3, 144-145].

Asyrlarboýy türkmenleriň ruhy durmuşynda möhüm ähmiýetli orny eýelän gadymy bahar baýramçylygy Berkarar döwletiň bagtyýarlyk döwründe Garaşsyz baky Bitarap Türkmenistanda täze many-mazmuna eýe boldy. Her ýylyň 21 – 22-nji martynda döwlet derejesinde Milli bahar baýramy uly şowhun bilen bellenilýär. Şol gün iş günü däl diýlip ygylan edilýär. Diýarymyzyň ähli ýerlerinde gazanlar atarylyp, hiňildikler gurlup, aýdymçydyr sazandalarymyzyň, tans toparlarynyň, medeniýet-sungat işgärleriniň taýýarlamagynda uly konsert geçirilýär. “Nowruz dünýäniň

ençeme halkynyň, şol sanda, türkmen halkynyň hem kalbynda we hakydasynda ençeme asyrlar bäri ýaşap gelýän iň gadymy baýramlaryň biridir. Gözelligiň we joşgunly ýaşayşyň bu nurana baýramy biziň döwrümüzde halklary birek-birege ýakynlaşdyrýan, ynsanperwerligi hem-de zähmetsöýerligi rowaçlandyryýan, dünýä derejesinde dostluga we hoşniýetlilige çagyryýan halkara baýramlaryň birine öwrüldi” [5, 197].

Rus ekerançylyk däbinde maslenisa, Iwan Kupala we başgalar ýaly birnäçe baýramçylyklar bellenilip geçilýär. “Rus mülkdarlarynyň senenamasynyň özeninde daýhanyň önümçilik ýyly ýerleşýär, senenamada ýer eýesiniň tebigatyň üstünden edýän gözegçiligi, hasylyň ýetismeginiň dowamyndaky topragyň ýaşayşy, şeýle hem onuň öýde ýa-da meýdanda täsin görnüşde geçirilýän jadyly güýji bilen tebigatyň önünde özüniň güýçsüzdigini alamatlandyrypdyr” [211, 24].

Ýyl toplumynda ýaz, tomus, güýz we gys ýaly dört möwsüm tapawutlanýar. Dünýäniň beýleki birnäçe halklarynda bolşy ýaly, türkmen halky hem gadymy döwürlerde gün zodiagynyň 12 ýyldyzyny tapawutlandyrdy. Ol 12 ýyllyk “haýwanlar toplumu”: syçan, sygyr, bars, towşan, luw, ýylan, ýylky, koý, bijin, takyk, it, doňuz. Şeýlelikde, astronomiýanyň köptaraplaýyn düşünjesinde gadymy türk, umuman alanynda, gadymygündogar senenamasy aýyň we günň gezekleşip sazlaşmagynda emele gelipdir. Mundan başga-da aýyň gezekleşip gelýän döwri wagtyň ýeke-täk esasy ölçeg birligi hökmünde kabul edilýär. Aýyň başynyň elmydama täze aýyň dogmagyna, aýyň ortasynyň bolsa dolan aýa gabat gelmegi-de şundan gelip çykýar. On iki sany aýlar birleşip, ýyly emele getirýärler. Şoňa görä-de aý senenamasy köpsanly sene dessurlaryny kesgitleýär (indiki maglumatlar “Türkmen dünýäsi” gazetinden alyndy. 29.12.2011. 4 sah.).

3-nji tablisa

Ýyldyz senenamasy

Döwürler	Milady senesi	Halk nakyllary
Nowruz	21 mart-11 aprel	Ýyl gelşi nowruzyndan, ýar gelşi sowgadyndan bellidir.
Ülker	12 aprel-21 iýun	Ülker desse astynda ýatmaz.
Aralyk	22 iýun-21 iýul	
Üçýyldyz	22 iýul-11 awgust	Üçýyldyzda tün sowar, Ýaldyrakda gün.
Ýaldyrak	12 awgust-22 sentýabr	Ýaldyragyň ýangyny, Üçýyldyzyň galgyny.
Mizan	23 sentýabr-22 oktýabr	Mizanda ýa dände, ýa gynda (şaly).
Akrap	23 oktýabr-21 noýabr	Akrap geler gygyryp, ýel-ýagmyryn çagyryp.

Garagyş	22 noýabr-7 dekabr	Ülker ýaşdy – gyş, dogdy – tomus.
Uly çille	8 dekabr-17 ýanwar	Uly çillede ganam bolsaň dynma.
Kiçi çille	18 ýanwar-7 fewral	Kiçi çillede balam bolsaň damma.
Garagyş	8 fewral-22 fewral	Gyşyň güni kyrk tüýsli, kyrkysy-da gylyksyz.
Çarwa-nowruzy	23 fewral-20 mart	Ýalkasam ýazdyryn, gargasam gyşdyryn.

Türkmen ýyldyz senenamasy has ýagty ýyldyzlaryň dogýan we ýaşýan seneleri-ne esaslanandyr. Ýylda 365 gün bolup, ýyldyz döwürlerindäki günleriň sany dürlüdür.

4-nji tablisa

Hijri-kamary aýlary

t/b	Ady	Türkmençe ady	Gün sany
1	Muherrem	Aşyr	30
2	Safer	Sapar	29
3	Rabigulewwal	Dört tirkeşik I	30
4	Rabigulsani	Dört tirkeşik II	29
5	Jumadilewwal	Dört tirkeşik III	30
6	Jumadilahyr	Dört tirkeşik IV	29
7	Rajeb	Rejep	30
8	Şaban	Meret /Barat/	29
9	Ramazan	Oraza	30
10	Şewwâl	Baýram	29
11	Zülkada	Boş aý	30
12	Zülhijje	Gurban	29/30/

Müçe ýylyny bilýärsiňmi? Eger bilmeýän bolsaň, doglan ýylyňdan 4 aýy aýyr, 12-ä paýla we galyndynyň üstüne 1-ni goşsaň, müçe ýylyňy alarsyň (“Şem-si senenamasy we müçeler” diýen tablissa boýunça tertip sanyna seret).

1993-nji milady (M) ýyly hijri – kamary (H) hasaby boýunça näçinji ýyla deň?

$$H = 1,031 (M - 622): M = 0,97 H + 623$$

$$H = 1,031 (1993 - 622) = 1413 - 1414 \text{ ý.}$$

Ýyldyz nirede?

Her bir hijri-kamary (türkmen) aýynda:

1, 11, 21-ine ýyldyz gündogarda

2, 12, 22-ine ýyldyz günorta-gündogarda (guşlukda)

- 3, 13, 23-ine ýyldyz günortada (ileride)
 4, 14, 24-ine ýyldyz günorta-günbatarda (kyblada)
 5, 15, 25-ine ýyldyz günbatarda
 6, 16, 26-yna ýyldyz demirgazyk-günbatarda
 7, 17, 27-ine ýyldyz demirgazykda (gaýrada)
 8, 18, 28-ine ýyldyz demirgazyk-gündogarda
 9, 19, 29-yna ýyldyz ýerde
 10, 20, 30-yna ýyldyz asmanda (ýokarda).

Değişli senelerde ÝYLDYZ şol taraplarda bolýar, oňa tarap gitmek BISÄHET hasaplanýar.

5-nji tablisa

Şemsi senenamasy we müçeler

Ýyldyz aýlary	Türkmençe-rusça	Zodiak belgisi	Milady senesi	Müçe ýyllary
1. Hamal	Guzy – овен		21 mart – 19 aprel	Syçan
2.Sowur	Öküzçe – телец		20 aprel – 20 maý	Sygyr
3.Jöwza	Ekizler – близнецы		21 maý – 21 iýun	Bars
4.Seretan	Leňneç – рак		22 iýun – 22 iýul	Towşan
5.Eset	Şir – лев		23 iýul – 23 awgust	Luw
6.Sünbüle	Gyz – дева		24 awgust – 22 sentýabr	Ýylan
7.Mizan	Mizan – весы		23 sentýabr– 22 oktýabr	Ýylky
8.Akrap	Içýan – скорпион		23 oktýabr – 21 noýabr	Koý
9.Kowus	Abdalgolak – стрелец		22 noýabr– 21 dekabr	Bijin
10.Jedi	Owlak – козерог		22 dekabr–19 ýanwar	Takyk
11.Deluw	Gowa – володей		20 ýanwar – 18 fewral	It
12.Hut	Balyklar - рыбы		19 fewral – 20 mart	Doňuz

Şemsi senenamasy Gün we oňa degişli planetalaryň zodiak ýyldyzlar toparyndaky hereketi esasynda düzülýär. Gün bu ýyldyzlar toparyny 365 gije-gündizde geçýär. Şemsi ýylynyň 1-nji aýy Hamal, 1-nji güni bolsa Nowruz baýramyna, ýagny 21-nji marta gabat gelýär.

Iň bir belli we bezeglere baý halk baýramçylyklarynyň biri bolan Nowruz ýaz baýramçylygy biziň günlerimize asyrlaryň jümmüşinden gelip ýetendir. Musulman senenamasy boýunça, täze ýyl hasap edilýän Nowruz baýramçylygy 21-nji marta Täze ýylyň gelmegi bilen belenilip geçilýär. “Nowruz baýramy zoroastrlaryň mukaddes kitaby bolan Awestada belenilişi ýaly, Horosan welaýatynda döredir” [119, 16].

Barbadyň döwründe Nowruz baýramynyň başlamazyndan “ýigrimi baş gün öňünden patyşanyň howlusynda çig kerpiçden on iki sany ýer bölegini taýýarlapdyrlar. Şol ýerlerde bolsa ýörite bugdaý, arpa, бүрүнç, noýba, iros, mekge, nohut, merjimek, künji... ekipdirler. Olaryň her biriniň ösüş derejesi boýunça şolaryň geljek ýyldaky hasyllylygyny anyklapdyrlar” [165, 299].

Orta Aziýanyň, Azerbaýjan we Eýran halklarynda meşhur bolan Nowruz baýramyna bagyşlap, ýörite iş alyp baran I. S. Braginskiý – “Ýagny, musulman dindarlary ilki başda Nowruzy gadagan etmäge synanyşsalar-da, soňra onuň dini böleklerini baýram hökmünde girizseler-de, olaryň bu işleriniň hiç biri başa barmandyr. Halk köpçüligi Nowruz baýramynyň bahar baýramy hökmündäki dinidäl, erkin häsiýetini saklap galypdyr” – diýip, belleýär [89, 191].

Türkmen halk döredijiliginiň baý mazmunly çeper görnüşleriniň biri-de türkmen gelin-gyzlarynyň monjugatdysydyr. Gelin-gyzlarymyzyň bu şahyrana döredijiligi dilden-dile geçip, biziň günlerimize gelip ýetipdir.

“Monjugatdylar” – bu baýramçylykda ýerine ýetirilýän dessur aýdymdyr. Bu žanr Türkmenistanyň ähli ýerlerinde giňden ýaýran. Adatça, bu dessur aýdymlary ir ýazda, ýagny Nowruz baýramynda ýerine ýetirilýär.

“Monjugatdy” aýdymy aýlaw gurap oturan gyzlaryň we ýaş gelinleriň öňünde olaryň her biriniň suwly gaba öz monjuklaryny (olary tapawutlandyrmak ýeňil düşer ýaly monjuklaryň dürli reňklerdeki görnüşleri ulanylýar) atmaklary bilen ýerine ýetirilýär. Bu tapmaça-aýdymlary käsä monjuk atylyp, arzuw edilmekden soňra başlanýar. Pal atmaklyk dessurynyň özi agşamara gyzlaryň, ýaş gelinleriň, käte bolsa ýetginjek oglanlaryň ýygnaňmagynda bir öýde geçirilýär. “Monjuk atyşmak – aýdyşmak oýnuna, esasan, gelin-gyzlar, käbir oral aýallaryň gatnaşmagy bilen belli derejede oglanlar hem gatnaşar ekenler” [23, 68; 143, 3-4].

“Pal atmak – bagtyňy synamak” ýaly düşüňjeler bilen baglanyşykly aýdylýan aýdymlar ýerine ýetirilende, türkmenlerde-de, azerbaýjanlarda-da şol bir bentleriň saklanylýan wagtlary az däl. Bizde, belli bolşy ýaly, monjugatdy oýnuna gatnaşýan

her bir gyz suwly gaba bir monjuk atýan bolsa, azərbayjanlarda diňe monjuk däl, ýüzük, gulakhalka hem atýarlar. Iki halkda hem ýedi-sekiz bogunly bentler saklanyp, her bentden soň bir monjuk, ýüzük ýa-da gulakhalka çykarylýar” [59, 12].

Muňa gatnaşyjylar üçin aýlawyň merkezinde olaryň her biriniň bir monjuk atmagy üçin niýetlenilen suwly gap taýýarlanylýar. Şonda ýygananlaryň saýlamagy boýunça topardaky esasy gatnaşyjy hökmany suratda aýdym aýdýar. “Monjugatdy” dessur aýdymynda, esasan, söýgi mazmunly bentler agdyklyk edýär. Emma muňa garamazdan, hereketiň özi şadyýan ýaz oýnuny alamatlandyrýar. Bu aýdym geçmişde bolşy ýaly, dessur görnüşlerine degişli we belli bir derejede özüniň däp aýratynlyklaryny saklap gelýär. Ol özüniň dessur görnüşine we wezipesine garamazdan, durmuşy mana eýe bolýar: “çeper arabaglanyşygyň we täsirli beýan edilişiň bir görnüşi hökmünde özüniň ýaşamagyny dowam etmegi üçin ýörite professional guramany we ýerine ýetirijilik güýji talap etmeýär, adaty durmuşda ýeňil alamatlanýan hem-de adamlaryň gönüden-göni başdan geçirmelerine örän sak, şonuň üçin hem mydama şol döwrüň isleg bildirýän janly äheňlerine ýugrulan” [76, 82].

Käte bu aýdymda degişme mazmunly bentler hem ýerine ýetirilýär. Oňa gatnaşyjy monjugatdynyň bir bendini aýdyp (bentler ýedi bogunly goşgulardan ybarat), suwly gapdan bir monjugy çykarýar. Bu bolsa aýdylan setirleriň mazmunynyň şol gapdan çykarylan monjugyň eýesine degişlidigini aňladýar. Kimiň monjugy çykan bolsa, şol hem şol heňde indiki aýdym bendini aýtmaly bolýar hem-de aýdymyny tamamlanynda suwly gapdan indiki monjugy çykarýar. Olar bu oýun görnüşli ýe-

rine ýetirilýän aýdymyň kömegi bilen özleriniň joralarynyň mälim bolmadyk häsiýetli taraplaryny, syrly arzuwlarynyň aýratynlyklaryny bilipdirler. “Her bir folklor heňine, onuň içki aýratynlygyna, onuň daşky baglanyşygynyň köpgörnüşliligine we taryhy anyklygyna seredilip geçilende, onda folklory hiňlendirmegiň takyk görnüşiniň ýalňyşlyklaryndan gaça durmak bolýar” [74, 210].

Ilkinji “Monjugatdy” aýdymynyň nusgasy Balkan welaýatyndan O. Ylýasowadan, ikinjisi Lebap welaýatyndan A. Akmämmedowadan we üçünji görnüş Ahal welaýatyndan O. Artyklyýewadan belleniş alyndy.

“Monjugatdynyň” bu üç nusgasynda heň sada görnüşden çylşyrymly görnüşe tarap ösýär:

A - la dag - dan aş - da gel, Bāş tū - men - den geç - de gel.

Gūn - diz e - liň deg - me - se, Gi - je ýo - la düş - de gel.

Gūn - diz e - liň deg - me - se, Gi - je ýo - la düş - de gel.

Bu ýerine ýetiriliş üç sany meňzeş jümleden ybarat. Heňiň ses göwrümi arassa kwinta deň, onuň çäginde interwalyň ýokarky sesinden aşaky sese tarap yzygider herekete gözegçilik edip bolýar. Heňiň hereketinde ritm örän näzik owazlanýar, ol göni tersleýin hereketde punktir görnüşden doldurylan. Ses hatary diatoniki, durukly basgançaklar a^1-e^1 :

A - la dag - dan aş - da gel, Bāş tū - men - den geç - de gel.

Gūn - diz e - liň deg - me - se, Gi - je ýo - la düş - de gel.

Gi - je ýo - la düş - de gel.

Bu ýerine ýetirilen görnüş bolsa biraz göwrümli we labyz taýdan ösdürilen. Ol ikinji sözlemli tamamlajy jümläniň gaýtalanmagynyň hasabyna giňeldilen iki sany

birmeñzeş sözlemden ybarat. Heñiň ses göwrümi – d^l-as^l , durnukly basgançaklary – d^l-f^l . Heñ hatary pentahordyň III basgançagyndan V tarap endigan hereketi we onuň soňra d^l durnukly basgançaga gaýdyp gelmegi bilen görkezilýär. Ritmi alty ülüşli ölçegde güýçli basyma daýanmak bilen asuda owazlanýar. Bu bolsa heňe tans alamatyny berýär.

A - gar çat-mañ e - te - gi, E - te - gi guş-lar ýa - ta - gy.

Şeý - le ýa - ry bo - la - nyň uç - mah-da - dyr o - ta - gy.

Baý - ra - gy ho - raz - jüý - je, Baý - ra - gy ho - raz - jüý - je,

Üçünji “Monjugatdy” aýdymy labzy we ritmiki gurluşy babatda has çylşyrymlydyr. Heñiň ses göwrümi arassa kwarta deň, onuň çäginde tetrahordyň ikinji basgançagy e^l-es^l üýtgäp durýar. Heñ hatary tersiýadan kwarta tarap we esasy belentlige tarap pese düşýän hereketde alamatlanýar. Onuň ritmi has-da marş heňlerine häsiýetli we hatda aýratyn ritm toparlarynyň girizilmegi-de (dört ülüşli ölçegdäki triollaryň ulanylmagy) sazyň häsiýetini ýumşatmaýar. Tetrahordyň II basgançagyň wariantlylygy heñ hereketiniň ugry bilen baglanyşykly: hereket beýgelende e^l sesi, aşak hereket edende bolsa, es^l sesi owazlandyrylýar. Ol indiki gurluşa eýe:

Motiwler: a b a₁ b₁ b₁ [ab]
Taktlar: 1 1 1 1 1 1
Durnukly sesler: g^l d^l g^l d^l d^l d^l

Aý aýdyňdyr, agyldyr,
 Gyzlar öýde baglydyr.
 Her ýyl Nowruz gijesi,
 Ýar ýara, ýar, baglydyr.

Nowruz geldi bu gije,
 Gyzlar atarlar bije.
 Kimiň bijesi çyksa,
 Baýragy horaz-jüýje.

Nowruzy baýram hökmünde bellemek dessury milletiň nesilbaşysy hasaplanýan Oguz han türkmeniň eýýamyndan gözbaş alyp gaýtmak bilen türkmen halkynyň şanly taryhynyň dowamynda bellenilip gelindi.

XX asyrdan Nowruz baýramy unudylan ýaly bolsa-da, düýbünden ýitip gitmedi, çünki ol halkyň hakydasynda saklanýardy hem-de Garaşsyzlyk eýýamynda täzeden dikeldildi.

Nowruz baýramynyň türkmen ilimizde has ir döwürlerde hem bellenilendigini biz adam atlary bilen hem delillendirip bileris. Nowruz gününde dünýä inen çagalara baýramçylyk mynasybetli Nowruz, Nowbahar, Nowruzgöl, Nowgül ýaly atlar dakylpdyr. Halkymyzyň üç edip, diňleýän jana ýakymly, ajaýyp hem şowhunly “Nowgül” atly sazy we şol saza düzülen adybir halk aýdymynyň hem ýylyň bu ajaýyp pursady bilen baglanyşykly bolmagy mümkin.

Gadymy döwürlerden bäri bahar pasly täzelenişiň nyşany, täze gününň, täze durmuşyň başlangyjy hasaplanýar. Bu baýramda tutuş Gündogar dünýäsine mahsus bolan milli döpler, äheňler saklanyp galypdyr. Gadymy döwürlerden bäri Nowruz baýramy türk, eýranly, kawkazly halklaryň arasynda baharyň hem täzelenişiň nyşany hökmünde bellenilýär. Gadymy döwürlerde “Ruhanylar bu baýramçylygy oňa dini bezegleri bermek üçin ulanypdyrlar” [146, 9].

Baýramçylyk günleri adamlar biri-birine gowudan-gowy arzuwlary edýärler. Biri-birlerine süýji-süýji tagamlary hödür-kerem edýärler. Toý saçaklary dürli tagamlar, gök otlar, süýji önümler bilen bezelýär. Bu baýramçylykda ýmit, nahar, süýji näçe köp taýýarlansa, Nowruzyň şonça-da bereketli boljakdygyna ynanylyp, türkmen çöregi, türkmen petiri, ýagly petir, külçe, pişme, börek, şekşeki, köke, gowurdak, dograma, etli çörek, gatlama, palaw ýaly ýmitdir tagamlar taýýarlanylýpdyr.

Nowruz baýramy mynasybetli geçirilýän çäreleriň içinde iň möhümi diýlip semeni taýýarlamak hasap edilýär. “Semeni” arap sözi bolup, ol “gül”, “päkize”, “päklik” diýen düşünjäni aňladýar. Semeni Nowruz baýramynda taýýarlanylýan esasy tagamlaryň biridir. Bu tagam indi Nowruzyň nyşanyna öwürildi diýsek hem boljak. Ol Nowruz saçagynyň bezegi. Semeni taýýarlamagyň esasy aýratynlygy bugdaý däneleri ýedi günläp ezilip goýlupdyr. Ýene ýedi günem günün astynda goýlup şineledilip, baş santimetre çenli ösdürilipdir. Bugdaýyň ýetişen başyny alyp, ony ýedi gezek ýuwýarlar we sokuda ýenjip, ýedi günläp saklaýarlar. Soňam oňa un, gant garyp, tä toşap bolýança uzak gije gazanda gaýnadylýar.

Semeni bişiren öýüň agzalary ösdürilip ýetişdirilen bugdaýyň üç-dört sanysyny bir sapak bilen baglap, Nowruz günü ýakasyna dakypdyrlar. Şeýle hem aýnaly gapda ýetişdirilen bugdaý isleg-arzuwlary hasyl edermiş diýen ynanja uýlup, saça-gyň ortarasynda goýulýar.

Semeni taýýarlamak däbi häzirkî döwürde hem ýöredilýär. Semenini her bir maşgala aýry-aýrylykda bişirmeýär. Türkmençilikde ony birnäçe öý birleşip, uly gazanda taýýarlaýar. Bu hem agzybirligiň we dost-doganlygyň özboluşly alamaty. Daşarda atarylan gazanda gaýnaýan semeni dowamly ýanýan oduň kömegi bilen bişirilýär. Semeni taýýar bolandan soňra, iki sagadyň dowamynda gazanyň agzy mäkäm ýapylyp goýulýar. Gapak açylanda, semeni halal bolsa we gapagy açan adam dogruçyl, arassa hem-de işeňňir bolsa, onda semeniniň üstünde Äşe-Patmanyň (Muhammet pygamber aleýhyssalamyň aýalynyň we gyzynyň) eliniň yzy bolarmyş diýlen ynanç hem halkymyzyň arasynda ýörgünlidir. Şol sebäpli semenä Äşe-Patmanyň nahary hem diýilýär.

Gögeren bugdaýdan taýýarlanylýan Äşe-Patmanyň tagamy gan, beýni üçin peýdaly, gan basyşyňy peseldýär. Onuň taýýarlanylyş usuly nesillerden-nesillere, asyrlardan-asyrlara geçip gelýär. Adamlar rysgally bolar ýaly, Nowruz saçagynda ýedi dürli tagam goýupdyrlar.

Baýramçylyk günleri dürli oýunlar we güýmenjeler gurnalýar. Bagşy-sazandalaryň milli aýdym-sazlary diňlenilýär, ýaş ýigitler göreşde ýaryşýarlar, at çapýarlar. Köpçülikleýin gezelençlerde ýaşlar sallançak uçýarlar. Alagaraňkynyň düşmegi bilen, ýoluň ortasynda uly ot ýakýarlar we ýaşyna bagly bolmazdan, adamlar onuň üstünden bökýärler. Bu ähtimal oduň jadyly güýji, onuň dürli gara güýçlerden we ýarawsyzlyklardan goraýandygy baradaky düşüňjeler bilen baglanyşyklydyr.

Öňler Nowruz baýramynda ýörite aýdymalaryň ýerine ýetirilendigi, hatda sallançak uçanlarynda hem aýdym aýdandyklary barada M. Bazarowa habar berýär. Ýöne, gynansak-da olar ýatdan çykarylypdyr.

Otdan bökülende oňa gatnaşyjylaryň kimdir biri kâdi bölýär. Soňra ýygnaňsanlar biri-birlerine Täze ýylyň hem kâdi ýaly ýumşak we ýeňil, ot ýaly ýagty bolmagy, Täze ýylyň rysgally we saçaklaryň doly bolmagy, adamlaryň geljek ýylda asudalykda ýaşamaklary ýaly arzuwlar bilen ýüzlenýärler. Nowruz baýramynda dürli tagamlar we hökmany ýagdaýda baýramçylyk “Sumelegi” taýýarlanylýar.

Şeýlelik bilen Nowruz baýramy – Täze ýyl, ilkinji nobatda, täze oba hojalyk ýylydyr we ol Gündogaryň birnäçe musulman halkynda ýazda başlanýar. Onuň gelmegi birnäçe dessur hereketleri bilen bellenilýär. Onuň esasy manysy bolsa, daýhan jemgyýetiniň üpjünçiliginde, umuman her bir agzasynyň saglygynda, üstünliginde, hojalyk bolçulygy üçin önümçilik güýjüň güýçlendirilmeginde, bol hasyllylykda, mallaryň köpelmeginde jemlenýär.

Käbir awtorlaryň belläp geçmegine görä, “ir wagtlar türkmen sähralarynda ýaşan halklaryň dine ynançlary türkmen halk döredijiliginde şöhlelenme tapypdyr. “Şaman ot” (Mary welaýatynda şeýle atlandyrylýar – M.G.) diýlen däbe görä täze ýylyň (Nowruzda) öň ýanynda garaňky gatlyşmazdan ozal ot ýakylypdyr we bir-

birden böküp geçipdirler. Şeýle edilende her hili derdi-belalardan saplanylýar diýlip yrym edilipdir” [9, 11]. Ol heň şeýle görnüşde ýerine ýetirilýär:

“Şaman ot” heňi gurluşy babatda dört jümleden ybarat. Heňiň umumy ses göwrümi – c^1 - a^1 uly seksta ses aralygyna deň. Birinji we ikinji jümleleriň heň hatary arassa kwartanyň çäginde ýaýbaňlanýar. Ikinji jümle bolsa birinjiniň warianty bolup durýar. f^1 belentlik heň öwrüminiň durnukly sesi bolup, äheň onuň daş-töwereginde jemlenýär. Ownuk ritm dowamlylyklardaky hereket durnukly sese täsirli basym bermek bilen heňe erkin “beýan ediliş” alamatyny çaýýar. Heňiň üçünji jümlesi jadyly öwrümi häsiýetlendirýär. Ol heňiň yzygider ösüşiniň esasynda ýitileşen punktir ritmli kwarta böküşli häsiýeti bilen tapawutlanýar. Jemleýji jümle – rahatlyk pursady – ýumşak owazlanma alamatyny berýän heňiň ýokarky a^1 ses belentliginiň peýda bolmagy babatda aýratyn gyzykly.

Ata-babalarymyzyň hojalyk durmuşy, maddy üpjünçiligi, esasan, tebigy-howa şertlerine, hususan-da ygalyň düşmegine bagly bolupdyr. Ekinleriň ösüş alýan wagty dowamly gurakçylygyň bolmagy ýa-da hasyl ýetipşende, ýygналanda aşa çyglylygyň bolmagy ýer eýeleri we maldarlar üçin oňaýsyz ýagdaýy döredýär. Şonuň üçin hem tomus döwründäki dessurlar jadyly güýçleriň kömegi bilen ýagyş ýagdyrmaga gönükdirilýär. “Süýtgazan” sene dessur aýdymy şonuň bir bölegi hökmünde almatlanýar. Ýagyş ýagdyrmak dessurynyň gözbaşlary örän gadymy döwürlere aralaşýar.

Türkmenistanda ýagyş ýagdyrmak bilen baglanyşykly birnäçe aýratynlykly görnüşleriň saklanyp galandygyny bellemek gerek: “Süýtgazan” aýdymyny diňe Günübatar Türkmenistandan ýazyp aldyk, ol Gökdepe, Baharly, Magtymguly etraplarynda “Tüýtatyn”, Kaka etrabynda “Çemçe gelin”, “Kössem” diýlip atlandyrylýar. Bularyň içinden “Süýtgazan” we “Tüýtatyn” has doly görnüşde ýazylyp alyndy.

Türkmenlerdäki ýagyş ýagdyrmak dessury ýagyşyň piri bolan Burkut babanyň (Burkut ata, Burkut diwana) ady bilen oňa janly gurban edilip we iýip-içme adatyny gurnamak bilen baglanyşykly. Dessur boýunça gurban edilýän maly (köplenç geçi, käte goýun) obanyň golaýynda, baýryň üstünde daňýarlar we suwsuz ýagdaýda günün astynda goýýarlar. Bu ýagdaý gurban ediljek janlynyň zaryn sesi Burkutyň

ünsüni basym özüne çekýär diýlip hasap edilýär. Eger-de şondan soň bir-iki günläp ýagyş ýagsa, onda şol maly soýup, köpçülikleýin naharlanyşy gurnapdyrlar [81, 42].

Dürli dinlerde ýagşyň “hojaýynyň” keşbiniň giňden ýaýramagy Burkut baba baradaky düşüňjäniň yslandan öňki döwürlerden gözbaş alýandygyna şaýatlyk edýär. Ýöne bu ýagdaý türkmenleriň ýagşyň “hojaýyny” baradaky garaýyşlaryna nähili adatlaryň täsir edendigi baradaky meseläni aradan aýyrmaýar. Orta Aziýanyň halklarynyň yslandan öňki gadymy dessurlary, şolar bilen birlikde türkmenlerdäki ýagyş ýagdyrmak dessury yslamyň ilkinji asyrlaryndan hereket edip başlaýar. Burkut baba rowaýatlara görä, sopusylygyň keramatly wekilleriniň biri hökmünde syratlandyrylýar. “Onuň adyna “diwana” sözi goşulýar, bu söz bolsa Orta Aziýada “sergezdan”, “garyp” ýaly manylary aňladýar. Türkmenler Burkuda “diwana” diýipdirler, sebäbi, ol mydama Allany gözläp syýahat edipdir, onuň maşgalasy we mydamalyk ýaşayan öýi bolmandyr, ol özüne berlen zatlary beýleki adamlara paýlapdyr diýip düşündirýärler” [82, 29].

Dini folklory öwrenijiler tarapyndan Burkut baba bilen baglanyşykly rowaýatlar ýazylyp alnypdyr. Olaryň biri şeýle beýan edilýär: “Bir gezek Musa Hudaýyň ýanyna barypdyr. Zürýatsyz bir adam ondan Hudaýyň oňa çaga berjekdigi ýa-da bermejekdigi barada bilmegini haýyş edýär. Hudaý oňa çaga bermekden boýun gaçyrýar. Ol adam uzak wagtlaý aglap oturýar. Burkut baba hem onuň bu gaýgy-hasratynyň sebäbini bilip, ol hem bu nesilsiz adam üçin zürýät soramak maksady bilen Allanyň ýanyna ugraýar. Hudaý ýene-de ondan ýüz öwürýär, ýöne Burkut “Oňa ogul ber. Ýok ikini! Üçüni” we ş.m. diýip, diýenini etdirýär. Haçanda san ýedä baranda, Hudaý oňa: “Dur, Burkut! Men razy” diýýär. Şeýlelik bilen ol adamynyň ýedi ogly bolupdyr. Bir gezek Musa olary görüp, “Çagalar nireden?” diýip soraýar. Ol adam “Hudaý berdi” diýip aýdýar. Musa Allanyň ýanyna baryp: “Näme üçin men soranymda çaga bermediň? Diýmek, Burkut güýçlümi?” diýip aýdýar. Allatagala Burkudyň artykmaç tarapyny ynandyrmak üçin Musany we Burkut babany beýik daga çagyryýar we Musa özüni gaýadan aşak zyňmagy teklipe edýär. Bu gaýanyň düýbünde iki sany dag uruşýardy: olar biri-birinden daşlaşýarlar we ýene-de çaknyşýarlar, biri-birlerine urlan pursatlarynda bolsa, olardan ot çykýardy. Musa birnäçe gezek ylgaýar, emma bökmekden saklanýar. Haçanda Burkudyň nobaty gelende, ol hiç zady pikir etmezden, özüni aşak oklaýar we özüniň Allatagala wepadarlygyny subut edýär. Hudaýyň kömegi bilen oňa hiç zat bolmaýar” [82, 26].

Beýleki bir rowaýat şeýle tamamlanýar: “Allatagala iki sany urşup duran dagy aralamaklygy Musa tabşyryýar, soňra bolsa Musadan umydyňyň ýokdugy üçin onuň yzy bilen Burkudy ugraýdýar. Dogrudan hem Musa hasasyna söýenip, daglara seredip pikirlenip dur. Batly gelyän daglar biri-birleri bilen çaknyşýarlar, şol wagt asmana gyzyly we ýaşyl түsse galýar. “Nämä dursuň, Musa?” diýip, Burkut soraýar.

“Näme etmelidigini bilemok” diýip, Musa jogap berýär. Şonda Burkut daglaryň arasynda bökýär. Daglar şol pursat biri-birlerinden daşlaşypdy. Ýöne ol bir dagy hasasy bilen, beýlekini bolsa eli bilen itekläp goýberýär we daglaryň hersi öz ýerlerine baryp durýar” [82, 26-27].

Ikinji rowaýat şeýle beýan edilýär: biriniň ogly aradan çykypdyr. Ezraýyl (ölümiň perişdesi) onuň janyny almaga gelýär. “Adam onuň ýeke ogludygyny we ony goýmagyny haýyş edýär”. Emma Ezraýyl onuň janyny alýar. Burkut baba betbagt ata kömek bermek isleýär. Ol Ezraýylyň ýanyna asmana galýar we şol adamynyň ogluny direltmegi sorýar. Ezraýyl onuň bilen ylalaşmaýar we muňa gahary gelen Burkut onuň içine ýedi adamynyň jany salnan çüýşesini döwýär. Janlar uçup gidýär we ýedi adam direlýär, şolar bilen bilelikde şol adamynyň ogly hem direlýär. Ezraýyl Allatagalanyň ýanyna arz etmäge gidýär. “Ol akylyndan azaşan. Eger-de ol biriniň janyny gaýtaryp bermegi soran bolsa, onda onuň bilen ylalaşmaly ekeniň. Heniz hem diňe ýedi sany jan bilen iş bitipdir, bolmasa ol saňa hem degip bilerdi” diýip, Allatagala Ezraýyla jogap beripdir. Başga bir rowaýatda aýdylyşyna görä, ilki bilen Musa bir garry aýalyň aradan çykan ýeke-täk ogluny direltmegi haýyş edýär. Emma Allatagala munuň bilen razylaşmaýar. Şondan soň Burkut diwana jan alyjy perişdäniň ýanyna asmana galýar we onuň närazylygyndan soňra müň jan ýerleşdirilen çüýşäni döwýär. Müň adam we şolar bilen birlikde garrynyň ogly hem direlýär diýip, gürrüň berilýär [82, 28].

Türkmenleriň Burkut baba baradaky rowaýaty ýaly, özbeklerde hem şol keşpdäki Burh baradaky rowaýatlaryň bölekleri saklanyp galypdyr. Gödeklik, güýçlülük, tekepbirlik ýaly häsiýetler Burhyň güýç-gaýratyny alamatlandyrýar. Gadymy türkler şamanlaryň “ýada” ýa-da “djada” daşynyň kömegi bilen bulutlary toplaý, ýagşy we gar ýagdyryp bilýändigine ynanypdyr. Bu ynanja uýmak birnäçe türk dilli halkda saklanyp galypdyr. Türkmenlerdäki ýagşyň “hojaýynynyň” wezipeleri şamanlaryň güýji baradaky gadymy pikirleri şöhlelendirýän bolmagy ähtimal [82, 33].

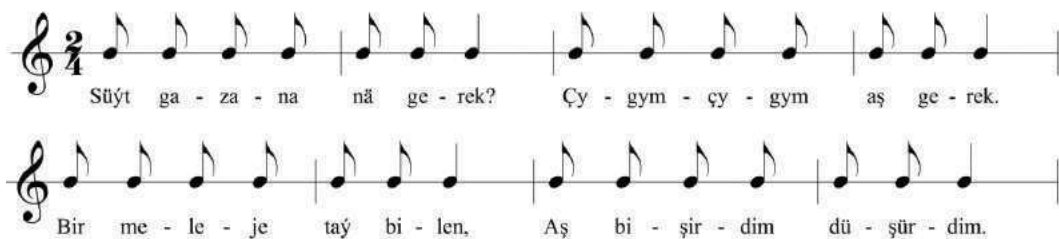
Beýleki bir rowaýatda Burkut baba ýabany haýwanlara hemaýat edipdir diýlip belenilýär [82, 36-37]. Bir gezek bir adam Hudaýdan “Ýagşy ýagarmy?” diýip sorapdyr. Allatagala “Ýok” diýip jogap berýär. Emma ýagşy ýagýar. Şonda ol adam Allanyň huzuryna gelip, “Sen öz sözüňde duraňok” diýip aýdýar. Şonda Hudaý: “Bu ýagşy Burkut diwana berdi, sebäbi bir keýigiň çagalary tas suwsuz ölüpdü” diýip düşündirýär. Başga bir rowaýata görä, Allatagala birnäçe wagtlaý ýagşyň bolmajakdygyny duýdurýar, ýöne Burkut keýik üçin onuň buýrugyna boýun bolmaýar. Şeýle-de Burkut baba nämendir bir zatdan gaty görüp, bir gowakda gizlenýär we üç ýylyň dowamynda ýagşy ýagmaýar diýlip gürrüň berilýär. Adamlar ondan haýyş edipdirler, ýöne ol hiç kimiň sözüne gulak asmandyr. Emma haçanda gowagyň ýanyna bir keýik aç çagasy bilen seslenende, Burkut diwananyň rehimini inipdir, üç günläp ýagşy ýagypdyr.

Saz-etnografiki ekspedisiýanyň dowamynda Balkan welaýatyndan ýagyş ýagdyrmak üçin “Süýtgazan” atly aýdym ýazylyp alyndy (1977 ý.):

Süýtgazan ýa haý bilen,
Bir meleje taý bilen,
Süýtgazana nä gerek?
Çygym, çygym biz gerek,
Ýagsa dynsyn, ýel açsyn,
Ýöriwersin Süýtgazan,
Aş bişirdim, düşürdim,
Iýmit bersin, Süýtgazan.

Balkan welaýatynyň Hazar şäherinden O. Ylýasowadan ýazylyp alnan ýagyş ýagdyrmak üçin häzirki wagtda ýerine ýetirilýän “Süýtgazan” aýdymy (10. 01. 2014 ý.):

Süýtgazan, Süýtgazan,
Süýtgazana, nä gerek?
Çygym, çygym aş gerek,
Aş bişirdim, düşürdim,
Bir eşejik getirdim,
Doýurman gitmerin,
Bereniň ogly bolsun,
Bermedigiň gyzy bolsun,
Gara gulpak ogluň bolsun,
Sary saçly gyzyň bolsun,
Hudukini gördüňmi?
Hudaýa salam berdiňmi?
Şu aýlaryň içinde,
Ýagyn garasyny gördüňmi?
Ýagmyr ýagsyn, ýagmyr ýagsyn!

“Süýtgazan” aýdymynyň bu görnüşinde deň hereketli ölçeg-ritmiň esasynda takyk bolmadyk äheňdäki durnukly deklamasiýa ýerine ýetirilýär. Şadyýan häsiýetli seslenmeler aýdyma özboluşly aýratynlyk berýär. Her bir iki taktlyk jümlä şahyran sözleriň ritmiki okalyşyna esaslandyrylan birmeňzeş ritmiki-ölçepli gurluş gabat gelýär. Setirleriň inedördül bölünmesi, bendiň we heňiň ritm babatda biri-birine gabat gelmegi özüne ünsi çekýär.

H. Meredowadan ýazylyp alnan (Balkan welaýatynyň Jebel şäherçesi) “Süýt-gazan” aýdymy şeýle görnüşde ýerine ýetirilýär:

Süýt ga - zan gel - ýär haý bi - len, Bir bö - le - jik taý bi - len.

Aş bi - ši - riň dü - şü - riň, I - çip git - sin süýt ga - zan.

Ýow - şan ýy - gyp ýol a - çyň, Ge - çip git - sin süýt ga - zan.

Ýagys ýagdyrmak üçin ýerine ýetirilýän bu Süýt-gazan aýdymy üç sözlemden ybarat. Her sözlemiň esasynda iki jümle ýerleşýär. Ol indiki gurluşa eýe:

	1-nji sözlem	2-nji sözlem	3-nji sözlem
Motiwler:	a – b	a ₁ – b ₁	a ₂ – c
Taktlar:	2 2	2 2	2 2
Durnukly sesler:	g es	g es	g c

Görnüş ýaly, her sözlemde birinji motiwiň warianty berilýär. Jemleýji sözlem-däki ikinji motiw täze öwrüm bilen ornuny çalyşýar. Eger-de birinji we ikinji sözlemlerde mažor perde öwüşgini duýulýan bolsa, onda üçünji sözlem perde babatda öňdakilere garşylykly alamata eýe bolýar we tamamlajy c' durnukly basgançak bolup anyklanýar. Heňiň c'-g' ses göwrümünde tersiýa gatnaşykda ýerleşýän esasy c'-es'-g' daýanç belentlikli aýdyň minor öwüşginli pentahord emele gelýär. Beýle ýagdaý türkmen folklor heňlerinde seýrek duş gelýän alamat.

Sekunda boýunça beýgelýän we pese düşýänlabyz takyk durnuklylygy, aýdym ritmini döredip, esasy heň öwrümi bolup hyzmat edýär. Onuň böleklere bölünmegi diňe bir gürleýiş labzyna bagly bolman, eýsem sazyň jümlelere bölünişine we ses

ýaňynyň hereketine gabat gelýän düzümler bilen hem şertlenýär. Bu “Süýt gazan” aýdymy has ýönekeý ritmli-sözleşişli, ýeke temaly gurluşda ýazylan. Şol bir wagtda hem şahyryna setirleriniň bitewiligi, öz aralarynda onuň wariantlarynyň gaýtalanşynyň hiç bir baglaýjy gurluşy bolmadyk gaýtalanýan jümlelere biraz ritmiki giňelmäni berýär. Takyk saz jümlesine gabat gelýän çagyryş bölegi (aýdymyň asmanyň suw hudaýyna ýüzlenilýän häsiýeti) – sene aýdym däplerinde giňden ýaýran gurluş emele getiriji kanunalaýyklyklaryň biri.

“Eger-de suw we hudaý güýçlerine bolan ýüzlenme bilen bagly dessurlaryň çabga we ýagyş ýagdyrmaga mümkinçiligi bar bolsa, onda umuman düşnükli, çünki ýagyş ýagdyrmak üçin agaç çemçeleriniň ulanylmagy geň sebap däl – “Çemçe gelin” [68, 160]. Folklor ekspedisiýasy geçirilen wagtynda Duşak şaherçesinde ýagyş ýagdyrmak üçin aýdylýan “Çemçe gelin” aýdymy ýazylyp alyndy. Şonda birnäçe gyzy bir ýere jemlediler, olaryň her biriniň eline agaçdan bezelen çemçeleri – çemçe gelin – berdiler we indiki mazmunly aýdymy aýtdylar:

Çemçe gelin, nä istär?
Howadan ýagyş istär.
Elim hamyrda galdy,
Birje çemçe suw istär.

Şondan soňra ulular gyzlara suw sýçradýarlar. “Onlarça ýyl mundan öň goňşy etrapda “Çemçe gelin” dessury ýazylyp alynýar. Aýdym aýdýanlar garaňkynyň gatlýşmagy bilen egnine erkek adamynyň köýnegi geýdirilen garantga bilen aýlanyp başlaýarlar we şoňa meňzeş mazmunly bentleri akgyňly ýerine ýetirýärler, olara bolsa suw sepýärler” [69, 160].

Ahal welaýatynyň Kaka etrabyňyň ýaşaýjylaryndan özüniň jadyly adat görnüşini ýitirmän gelýän “Kössem” atly ýagyş ýagdyrmak üçin ulanylýan dessur bel-lenilip alyndy.

Kössemi (Kössemiň wezipesini bir adam ýerine ýetirýär) bilinden ýüpe daňyp, dessur aýdymyny aýtmak bilen obada öýden-öýe aýlaýarlar we olaryň sesini eşiden her bir öý eýesi olara suw sepmeli bolýar. Olar şonda bu aýlanyp ýörenlere hökmany süýji tagamlardan ýa-da beýleki nazy-nygmatlardan bermeli bolýar. Bu ýagdaý 1988-nji ýylyň 10-njy iýunynda bolup geçdi we şol gije güýçli ýagyş ýagdy. Biz hem şol ýagdaýyň şaýady bolduk.

Ýagyş ýagdyrmaklygyň şulara meňzeş görnüşleri goňşy halklarda hem bolupdyr. B. Sarimsakowyň bellemegine görä, özbeklerde “Sust Hotin” (“Sust zenan”) atly dessur bolupdyr. Bu dessurda obanyň gelin-gyzlary ellerindäki gurjaklary ýokaryk galdyryp, öýden-öýe aýlanýarlar hem-de sadaka ýygnaýarlar. Her bir öýüň hojaýy-

ny ol gurjaklara suw sepyär we şadyýan ýagdaýda dessura gatnaşýanlary garşylaýar. Obadan ýygnalan zatlaryň ählisini dessur tamamlanandan soňra, ýagnyň hudaýy üçin gurnalýan dessurda dabaraly ýagdaýda harçlaýarlar [183, 145-146].

Görşümüz ýaly, ýagyş ýagdyrmak üçin ulanylýan dessuryň türkmenlerdäki we özbeklerdäki görnüşleriniň ähli bölegi diýen ýaly biri-birlerine gabat gelýär. Olaryň atlarynyň meňzeşligi aýratyn ünsüni çekýär. Şonuň üçin hem türkmen we özbek halklarynyň ýagyş ýagdyrmak dessurynyň gelip çykyşynyň bir köke baglydygy hem-de gadymy dessurlaryň hataryna degişlidigi barada netije çykaryp bolýar.

Sene dessur aýdymlarynyň ýene-de bir nusgasy-da “Ýa, Remezandyr”. Onuň ýerine ýetirilmegi musulman ýurtlarynda remezan aýy hökmünde belli bolan (aý-dymyň adynyň “Ýa, Remezany” diýlip atlandyrylmagy hem şundan gelip çykýar), “Oraza” aýynyň gelmegi bilen baglanyşykly. Bu goňşularyňa döp-dessur aýdymlary bilen aýlanyp çykmakdan ybarat bolan, gadymdan bäri dowam edip gelýän özbo-luşly döp aýdymy. Bu dessur obada ýagyş niýetler bilen öýlere aýlanmakdan ybarat. Şu aýdym žanry dokuzynjy “Ramazany” aýynyň gelmegi bilen ýerine ýetirilip, Orta Aziýanyň halklary üçin häsiýetlidir. Aýdym türkmenlerde “Ýa, Remezany”, özbek-lerde we täjiklerde “E – Ramazany” ýa-da “E – Rabbim”, gazaklarda we gyrgyzlarda “Žaramazany” atlary bilen ulanylýar.

“Ýa, Remezany” ähli halklarda musulman agyz beklenilişi bilen baglanyşykly bolýar. Aýdym onuň esasy bölekleriniň biridir. Remezany aýy dessurynyň we baýra-mynyň grigorian ýyl senenamasynda mydamalyk bellenilýän wagtynyň ýokdugyny bellemek gerek, olar mydama garyşýarlar. “Remezanyň” ýa-da agyz beklenilýän Oraza aýynyň süýşmegi netijesinde ol her ýyl aý senenamasy boýunça geçen ýylda-kydan on gün öň gelýär. Ýagny aý senenamasy boýunça ýylyň dowamy 10 gün gys-ga. Şonuň üçin hem Oraza aýynyň ýylyň islendik wagtyna gabat gelmegi mümkin.

Islendik folklor žanry ýaly dogma etmeklik hem dessur we dessur däl beýleki žanrlar bilen özara baglanyşykda, ilkinji nobatda, olaryň esasynda dogma, jady emele gelýän görnüşlerde bolupdyr. B. Sokolowyň bellemegine görä, ýagny “Olar şeýle-de öýlere aýlanylyp, dessur aýdymlaryny aýtmak bilen hem baglanyşykly bolup-dylar” [186, 11].

“Ýa, Remezany” aýdymyny, esasan, kiçi ýaşlaryndaky çagalar ýerine ýetirýärler. Orazanyň ilkinji gününde çagalar topar bolup, nesilden-nesle geçip gelýän dürli gutlag aýdymlaryny ýerine ýetirip, öýlere aýlanýarlar. Oglanjyk tarapyndan ýeri-ne ýetirilýän her bentden soň, öý eýelerinden döp sowgatlaryny almak üçin beýle-ki oňa gatnaşyjylaryň ählisi bilelikde gaty we dabaraly ýagdaýda “Ýa, Remezany” sözüni gaýtalaýarlar. Bu aýdymyň ýekelikde, köpçülikleýin, dürli heňli beýan edi-lişde, heňli-deklamasiýada ýa-da heňiň ösdürilýän bölekleriniň ulanylyşy ýaly dürli görnüşlerde aýdylyş usullary bar.

“Ýa, Remezan” aýdymyny ýerine ýetirijileriň düzümi hem dürli-dürli bolýar: käbir ýerlerde onuň düzüminde diňe çagalar (oglanjyklar we gyzjagazlar), beýleki ýerlerde – diňe oglanjyklar, üçünji-de bolsa çagalar we ýetginjekler bolup bilýär. Ýöne bu dessur hereketine gönüden-göni orta we ýaşuly adamlar gatnaşýarlar, ýaşlar we çagalar gatnaşýan bolsalar-da, olar diňe tomaşaçy hökmünde bolýarlar. Olar hem ulular ýaly, dessuryň ähli aýratynlyklaryny kabul edýärler we olaryň aňynda diňe bir dessurlaryň özi däl-de, eýsem onuň ähli taraplary, hususan-da dessur aýdymlyary hem berk ornaşýar. Z. Možeykonyň belläp geçmegine görä, “aýdymçylaryň (çagalaryň we ýetginjekleriň) sazly durmuşy, şol ýeriň ähli dessurlary, aýdym žanrlary, şahyрана keşpleriň häsiýetli aýratynlyklary özüne mahsus bolan ulularyň döp sazly durmuşynyň oýun görnüşini şöhlelendirýär” [159, 30].

Sene aýdymlyary ýerine ýetirijiniň belli bir joşgunly ýagdaýynyň özboluşly sazly nyşany bolup durýar. Gökdepe etrabyndan G. Agahanowa “Ýa, Remezan” aýdymy barada şeýle gürrüň berýär: Oraza aýy gelende “Ýa, Remezan” aýlanylýar. Çagalar her öýe baranlarynda, “Baý öýüne bereket” diýýärler. Soňra oglanlaryň biri sanawaja başlaýar:

Ýokarda bir aý bar,
Ujy gyzyl ýaý bar.
Pygamberiň saçagynda,
Bize goýlan paý bar.

Köp bereniň ogly bolsun,
Az bereniň gyzy bolsun.
Garaja çatmaň öý bolsun,
Gapyňyzda toý bolsun,
Ýa, Remezan, Alla.
Ýa, Remezan, Alla.

Aýlaryň yzygiderliligi sanawajyň üsti bilen berilýär:

Oraza geldi ilinde,
Tutdy halkyň bilinden,
Öldüm-öldüm diýende,
Baýram aldy elinden”.

Bu aýdymlar şatlykly, şähdaçyk labzy bilen tapawutlanýan halk sazly döredijiliginiň özboluşly görnüşidir. “Ýa, Remezan” aýdymy ýönekeýligi, şahyрана

sözleriniň düşnükli bilgen tapawutlanýar. “Ol bentlerde käbir dini häsiýetdäki öwüt-nesihat bar hem bolsa, köplenç, öý eýesine alkyş aýtmak bilen ondan köpräk zat almak isläpdirler:

Orazany tutup geldik sizlere,
Koý beriň, koçgar beriň bizlere,
Haýyr-sogaby sizlere.
Enejan, ogluň on bolsun,
Içinde biri han bolsun,
Geýeni gyrmyzy don bolsun [57, 40].

Bu aýdym ýerine ýetirilenden soň öý eýeleri çagalara sorag berýärler, olar bolsa bu soraglara çalt jogap berýärler. Öý eýesi: “Daşa gurt düşse näme bilen aýyrýarlar?” Çagalar: “Düýäniň şahy bilen.” Öý eýesi: “Düýäniň şahy barmy?” Çagalar: “Daşa gurt düşermi.”

“Ýa, Remezan” aýdymy Türkmenistanda bolan rus we ýewropaly alymlaryň ünsüni özüne çekýär. Türkmen sazyny we etnografiýasyny öwreniji I. Belýaýew toplanan maglumatlarynyň esasynda 1914-nji ýylda “Türkmenleriň kolýada aýdymlary” atly gyzykly makala çap edýär. Kaspiniň ýakasyndaky türkmenler tarapyndan şol bir Oraz bilen gutlamak adatdan hem bu ýerdäki ýerli ilatda 12 ýaş çenli türkmen çagalary Orazanyň ilkinji güni dördünji namazyň oň ýanynda özleriniň goňsularyna aýlanmalarına başlaýarlar. Olar topar bolup ýygnaňsýarlar we nesilden-nesle geçip gelýän dürli görnüşli gutlag aýdymlaryny reçitativ görnüşde ýerine ýetirýärler we myhman bolan ýerlerinden nohut, gant, süýji we beýleki zatlary alýarlar. Myhmançylyga gelýän bu çagalar üçin ýörite haltajyklar bar [87, 20]. Aýlanylyp aýdylýan sene aýdymynda “esasan gutlag üçin bir zatlar bermeklerini soramak we ony indi diňe bir oglanjyklar däl-de, eýsem gyzygajazlar hem aýdýarlar” [187, 145].

Oň belläp geçişimiz ýaly, Merkezi Aziýanyň halklarynyň durmuşynda “Ýa, Remezan” sene dessur aýdymlary aýdymyň semantik adalgasynyň umumylygy, ýerine ýetirijilik düzümi bilen bir hatarda ýerine ýetirilýän senenama setirleri, belli bir maksat bilen öýlere barmak ýaly aýlanylyan dessur, öý eýelerinden sowgat almak, ýerine ýetiriliş usuly we häsiýeti (sazsyz ýekelikde, toparlaýyn bir sesde aýdym edilip aýdylýp, deklamasiýaly, galmagallaşyp ýerine ýetirmek) olaryň esasy gurluşy bolup durýar. Anyk adat maksadyň astynda onuň dessur ýa-da oýun üçin niýetlenilişine, ýerine ýetirijilerden hemmeleriniň oňat bilýän we garaşýan onuň aýdylýşynyň anyk hem-de başarjaň görnüşlerinde dessuryň ähli döp durnuklylygynyň esasynda sözleriň aýdym ýa-da reçitativ-deklamasiýa görnüşlerde aýdylmagyna düşünilýär. Dessuryň birnäçe bölekleriniň örän köp görnüşlere eýe bolmagynda onuň hökmany ýagdaýda “aýlanmak” we “sowgat bermek” pursatlary ähli ýerlerde üýtgeşsizliginde galýar. Oňa, adatça, olaryň gelmegi we ýagşy niýetleri üçin sy-

laglanma hökmünde seredilýär. “Ýa, Remezanda” sözleriň döp gurluşyna aýdym ýa-da reçitatiw ýerine ýetirilişini girizilmegi, ýagny sazly-şahyrana bölekleriň adaty täsirleri bilen sazlaşygy zerur. Birata etrabynda çagalar toparynyň ýerine ýetirýän “Ýa, Remezanda” aýdymy indiki görnüşe eýe:

Ýo - kar-da bir aý bar, U - jy gy - zyl ýaý bar. Py - gam-be - riň sa - ça-gyn-da,
 Bi - ze goý - lan paý bar. Köp be-re - niň og - ly bol-sun, Az be-re - niň gy - zy bol-sun.
 Ga - ra - ja çat - maň oý bol-sun, Ga - py-ňyz-da toý bol - sun,
 Köp be - re - niň og - ly bol - sun, Az be - re-niň gy - zy bol - sun.
 Ýa Re - me - zan, Al - la. Ýa Re - me - zan, Al - la.

Şol bir *a'* belentlikdäki labyzda beýan edilýän ritm gurluşy aýdymyň üýtgewsiz esasy düzýär. Onuň ostinatolylygy aýdymyň niýetlenilen wezipesi bilen şertlenýär. Güýçli sesli we dabaraly aýdylyan goşgynyň we heňiň deň hereketli ritmli aýdymyň owazlanyşynyň işjeňligine degişlidir. Käte gykylyk bilen ulanylyan sesiň uly güýji K. Kwintiň bellemegine görä, “bezzatlyk, garagolluk däl-de, eýsem tebigatyň güýjüne täsir etmek mümkinçiliginde peýda bolýan gadymy garaýyşdyr” [144, 20].

Lebap welaýatynyň Sakar etrabynda çagalar toparynyň ýerine ýetirmeginde ýazylyp alnan “Ýa, Remezanda” aýdymy indiki görnüşde:

Ro - za-nyň ü - çün tu - tup gel - dik si - ze, Ro - za-nyň ze - ka - dy - ny be - riň bi - ze,
 Koý be-riň koç - kar - a - lyň haý - ry si - ze, Hak Ra-sul um-mat-na Ýa Ra-ma - zan!

Ro - za - ýam o - tuz gün me - man - dyr,

Ro - za - ny tut - ma-gän - ler heý - wan - dyr.

Ro - za - ny tut - ma-gän - ler neý - lä-gän - ler,

Bog - zu - gä bi - çak ko - ýup ky - na-gän - ler.

Hak Ra - sul um - mat - na Ýa Ra-ma - zan!

Bu áýdymyň heňi deklamasiýa görnüşi. “Ýa, Remezan” áýdymynyň bu görnüşi wariantlaýyn-bentli gurluşda ýazylan. Áýdymyň esasynda *es'-g'* tersiýa boýunça yzygider beýgelmä eýe bolýan heň öwrümi ýerleşýär. Her bir ses birnäçe gezek gaýtalanýar, diňe ahyrky belentlik uzak dowamlylykda saklanýar. Onuň geljekki ösüşi bu heň öwrüminiň wariantlarynyň (9 wariant) emele gelmegi bilen baglanyşykly. Muňa garamazdan heňiň her bir geçirilmesi *g'* sesinde tamamlanýar, jemleýji belentlik bolsa – *f'*. Warirlenmäniň dowamynda ölçeg, ritmiki şekil, görkezilen heň göwrüminiň çägendäki gaýtalanýan sesleriň sany üýtgäp durýar. Doly ösmedik heň hatarlary has irki folklor nusgalaryna häsiýetli.

Ahal welaýatyndan ýazylyp alnan “Ýa, Remezan” áýdymynyň nusgasy aşakda-ky görnüşde:

Ýa Re - me - zan aý - la - ryn - dan gel - dik si - ze,

Ýa Re - me - zan ze - ka - ty - ny be - riň bi - ze.

Goç be - riň goç - kar be - riň haý - ry si - ze,

Bu žanrdaky seredilip geçilýän aýdym heňi boýunça has ösdürilen, ol alty basgançakly ses hatarynda beýan edilen. Birinji sözlemde (6 taktada) mažor öwüşgin aýdyň duýulýar. Esasy äheň ösüşi f^1 - a^1 tersiýanyň çäginde geçýär. Ikinji sözlem öňündäki heň hataryny dowam edýär, diňe tamamlajy jümle d^1 durnukly belentlige barmak bilen minor owazlanma geçirýär.

Seredilip geçiljek şu aýdym Daşoguz welaýatyndan ýazylyp alyndy:

Bu üçünji “Ýa, Remezán” aýdymy labyz babatda öňki adybir heňleriň hemmesiniň aýratynlyklaryny özünde jemleýär. Onuň gurluşy üç jümlede görkezilen. Olaryň labyz boýunça bütewüligine garamazdan, her biri özbaşdakdyr. Birinji jümle a^1 sesde dowamly saklanmakdan ybarat, onda jadyly alamatlar peýda bolýar. Ikinji jümle özüniň a^1 durnukly belentligi bilen öňündäki jümlä meňzeş, emma onda eýýäm heňiň ösüşi bar: a^1 - e^1 bütin ses hatary öz içine alýan yzygider aşak hereket. Üçünji jümle – f^1 - a^1 tersiýanyň çäginde akgyň beýgelýän we yzyna gaýdýan herekete eýe. Munda heniz mažor täsiri saklanýar. Tonikalyk e^1 sesde säginmek bilen bellenilýär. Tamamlajy jümle heň ösüşini ahyrky d^1 durnukly basgançaga alyp barýar. Kwinta beýiklikden tonika tarap yzygider hereket *frigiý* ses hataryny görkezýär. Bütin aýdymyň dowamynda her bir taktada şol bir ritmiki görnüş saklanýar diýen ýaly. Hut şu aýratynlyk ýeke-täk ýagdaýyň saklanmagyna ýardam berýär.

Mälim bolşy ýaly, adamzat özüni bileli bári zähmet döwri onuň gündelik durmuşynyň aýrylmaz bölegine öwrülipdir. Türkmen halkynyň sene-dessur aýdymlary zähmet döredijiligi bilen berk baglanyşyklydyr. Olar geçmişde ýer we maldarçylyk

bilen meşgullanylýan zähmet işleriniň barşynda döräpdir. Her halkyň çeper döredijiliginde onuň durmuşynyň dürli taraplary azda-kände öz beýanyny tapýar.

Türkmen halky oturmly we göçme toparlara bölünmek boýunça, umuman, ekerançylyk we maldarçylyk bilen meşgullanypdylar. Keşde gaýamak, haly dokamak, keçe basmak, sygyr we düýe sagmak, degirmen işletmek ýaly öý işleri aýal-gyzlaryň paýyna düşüpdir. Türkmenleriň zähmet aýdymlyary barada geçen asyrlardan bäre bize az maglumat gelip ýetipdir. Maldarçylyk bilen baglanyşykly zähmet aýdymlyaryny, ýagny düýe ýa-da sygyr saglan wagty ýerine ýetitirilýän aýdymlyary özleriniň wezipesine laýyklykda jadyly görnüşlere goşup bolar. Sebäbi olarda sygry ýa-da düýäni köşeşdirmek üçin “höwlüm, höwlüm”, “hörele düýäm, hörele” ýaly ýüzlenme sözler gaýtalanyp durýar. Bu aýdymlyaryň mallar saglanda aýdylmagynyň esasy maksady mallary mähirli sözleri öz içine alýan deň hereketli dowamly aýdymyň üsti bilen rahatlandyrmak hem-de köp süýt almakdyr.

“Höwlüm” aýdymy Türkmenistanyň welaýatlarynda “Höwlim” ady bilen bellidir. Zähmet aýdymlyary ilki ýönekeýlik bilen başlanýar, soň-soňlar ruhlandyryjy owaz bilen gitdigiçe-de işiň ritmine öýkünip, onuň bilen sazlaşyp gidýär. Zähmet aýdymlyary türkmen halkynyň arasynda uly orun tutýar. Bu aýdymlar, esasan, gelin-gyzlaryň durmuşy bilen baglanyşykly bolýar.

Biziň ýazga geçiren zähmet aýdymlarymyzyň arasynda “Höwlüm” aýdymy tekst baýlygy, heň taýdan durnuklylygy bilen tapawutlanýar:

Höwlüm, höwlüm, höw malym,
Haýyrly malym höw-höw,
Höwlüm, höwlüm, höw malym,
Höw jan malym, höw-höw.
Malym-janym höw, jan-höw,
Janym gerejim höwli-höw.
Gaýmak beren malym sen,
Höwjan aýdaryn höwli-höw.

“Höwlüm” aýtmagyň manysy sygry söýmek, oňa guwanmak bilen bu janaweriň bedenindäki dartgynlylygyny aýyrmakdan, ony köşeşdirmekden ybaratdyr. Sygryň endamynyň gowşaşmagy netijesinde onuň ýelnine süýt köp ýygnanýar, olardan müň derdiň dermany bolan ak süýdüň çogup inmegine ýardam edýär. Bu “Höwlüm” heňi Mary welaýatyndan G. Babaýewadan ýazylyp alyndy:

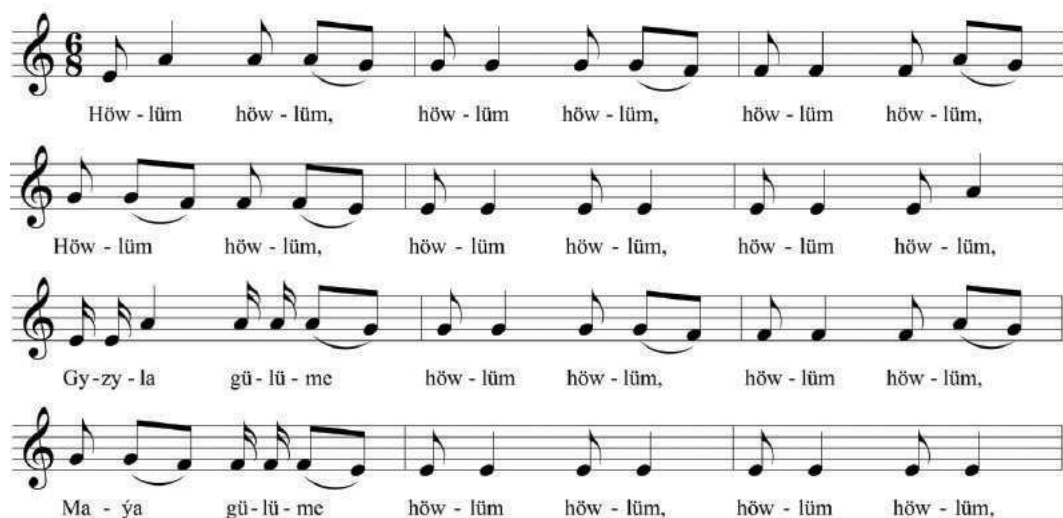

Bu heñ gurluş we labyz ösüş tarapyndan örän täsin. Heñiň häsiýeti aýdym nusgalaryna ýakyn. Heñiň ses göwrümi seksta ses aralygyna deň. Ondaky iki sany aşaky sesler heñiň minor perde öwüşginini tekrarlap, onuň tamamlajy böleginde peýda bolýar.

Heñ ses göwrüminiň iň ýokarky belentliginden (e') diýen ýaly başlanýar. Bu sesde gowşak ülüşlerde basym berilmegi (2 takt) bu bölegiň beýan edilişini tema giriş diýip kabul etmäge mümkinçilik berýär. e' sesiň owazlandyrylmagyndaky heñiň dānesi we zygider ýagdaýda ondan tersiýa boýunça aşak amala aşyrylýan hereket, c' – e' tersiýanyň bellenilmegi owazlanmanyň mažor täsirini anyklaýar. Soňra ýene-de peýda bolýan e' sesdäki owazlanma heñ özeniniň giňişleýin görnüşini alamatlandyrýar we onuň ösdürilişi esasy a durnukly basgançaga alnyp barylýar. Geksahord bolsa VII basgançagy ulanylmaýan *frigiý* perdesine meňzeş.

Bu aýdymda iki başlangyç, ýagny onuň niýetlenilen wezipesi we durmuşdaky niýetlenilen görnüşi (zähmet aýdymy) bilen bagly bolan wokal tarapy hem-de ösüş serişdelerinde we gurluş emele getirijiliginde ýüze çykýan instrumental tarapy baglanyşýar. Heñiň ýakymly owazlylygy heñ özenini anyklaýjy aýratynlyk bolup durýar. Heñiň häsiýetli ösüşindäki e' durnukly basgançagyň girişde we aralykda gaýtalanyp durmagyny, halk sazynyň boş kakuw, aralyk kakuw, motiw we onuň ösüş ýaly taraplary boýunça düşündirmek bolar.

Bu “Höwlüm” aýdymy Balkan welaýatyndan O. Hudaýberdiýewadan ýazylyp alyndy. Heň iki sözlemden ybarat bolan period gurluşyna eýe. Onuň ikinji sözlemi birinjiniň görnüşi bolup durýar.

Heňiň ses göwrümi arassa kwarta deň. Tetrahordyň ses hatary *frigiý* perdesiniň aşaky tetrahordyna meňzeş: $e^1-f^1-g^1-a^1$. Esasy durnukly basgançak – e^1 , a^1 bolsa goşmaça durnukly belentlikdir.

Heň kwarta böküş bilen başlanýar we soňra tetrahordyň her bir sesiniň sekwen-siýalar bilen ýerine ýetirilmegi netijesinde onuň aralyklary doldurylýar. Ikinji sözlemde sekwen-siýalaryň aşak düşýän hatary saklanýar, diňe ritmiki şekil we esasy durnukly basgançagy tassyklaýan tamamlajy motiw wariantlaýyn üýtgeşmä duçar bolýar.

Heňiň ritmiki şekili ähli ösüşe hyjuw berýän sinkopa esaslanan. Her bir sinko-paly başlanýan sekwen-siýany deň sekizden birlik dowamlylyklar bilen tamamlayan motiw ýumşadýar. Şeýlelikde, heňiň ösüşiniň hut ritmiki serişdeler arkaly bezelme-giniň üsti bilen zähmet pursaty meşgullanylýan hereket görkezilipdir.

Zähmet aýdymlarynyň arasyndan ýene-de biri düýe saglanda aýdylýan “Höre-le düýäm, hörele” heňidir. Bu žanr biziň günlerimize çenli öz täsirini ýitirmän sak-lanyp gelipdir.

Hörele, hörele, hörele,
Hörele janym, hörele,
Hörele torum, hörele,
Hörele janym, hörele,
Ak süýt beren, hörele,
Düýe köşek hörele, hörele, hörele.

Hörele düýäm, hörele,
Üç wagt süýt beren, hörele,
Hörele torum, hörele, hörele,
Hörele, hörele, hörele,
Hörele janym, hörele, hörele.

Bu aýdym barada belli rus saz öwrenijileri W. A. Uspenskiý bilen W. M. Belýaýe-wiň “Türkmen sazy” kitabynyň 2-nji tomunda hem bellenilip geçilýär [201, 813].

“Hörele düýäm, hörele” aýdymy Mary welaýatyndan Ý. Gylyçmyradowadan ýazlyp alyndy:

Bu aýdym gurluşy boýunça ölçeg tarapdan erkin, mala mähirli ýüzlenmek görnüşde alamatlanýar. Aýdymyň gurluşy iş wagtyňyň dowamlylygyna we ýerine ýetirijiniň şahyrana ukybyna bagly. Her bir täze ýüzlenme öňküden wagt taýdan tapawutlanýar, uly bolmadyk improwizasiýa başlangyç ýüze çykarylýar. Umuman alnanda, onuň bent gurluşy barada aýtmak bolar.

Heň hatarynyň häsiýeti heňli deklomasiýa aýdylyşa ýakyn. Eýýäm birinji setirde esasy üç submotiw beýan edilýär we olar aýdymyň бүтін heň ösüşini düzýär. Birinji submotiw ýokarsyndaky basgançagyň özüne girişmeginden soňky dowamly ýagdaýda şol bir sesde saklanmaga esaslanýar: b^1-as^1 (aýdymyň sözleri mala ýüzlenmegiň gaýtalanyp durulmagy bilen baglanyşykly). Ikinji submotiw birinji-niň üýtgedilen görnüşü bolup, sekunda labzy aşak düşýän tersiýa – $b^1-as^1-ges^1$ çenli owazlandyryýar. Üçünji submotiw, kwinta ýokardan başlaýar we derrew kiçi kulminasiýa hökmünde kabul edilýär. $des^2-ces^2-b^1-as^1$ yzygider hereketli aşak düşýän tetrahord heňde has giňden peýdalanylýar. Ol ikinji submotiwiniň ritmiki wariantda gaýtalanmagy bilen tamamlanýar.

Ikinji setiriň ösüşiniň esasynda birinji we ikinji submotiwler ýerleşdirilen. Heňiň aşaklygyna hereketi hromatizasiýalaşdyrylan. Ikinji submotiwiniň esasynda ýerleşen tersiýalaýyn äheň heňiň ses göwrümünü – $b^1-as^1-g^1-ges^1-fes^1-es^1$ çenli giňeltmek bilen tersiýa aşak transponirlenýär (**d** motiw).

Üçünji setir gurluşy boýunça has ösen. Onuň düzüminde, esasan, üçünji submotiwiniň beýan edilmegi ýerleşýär, ol täze sesleri girizmek bilen goşulýar. Owaz-

lanmanyň ses göwrümi arassa kwinta; ses hatary – $es^2-des^2-c^2-ces^2-b^1-a^1-as^1$; ahyrky durnukly basgançak – as^1 . Aýdymyň umumy ses hatary: $es^2-des^2-c^2-ces^2-b^1-a^1-as^1-g^1-ges^1-fes^1-es^1$. Eger basgançaklaryň üýtgemesi hromatiki belentlikler hökmünde kabul edilse, onda heňiň ses hatary *es frigiý* perdesine gabat gelýär. Ol indiki gurluşa eýe:

Setirler:	1-nji	2-nji	3-nji
Motiwler:	$a - b - c - b$	$a_1 - b_1 - d$	$c_1 - c_1 - c_2 - c_3 - c_4$
Durnukly sesler:	as^1 $ges^1 as^1$	es^2 des^2	as^1

Ş. Gullyýewiň bellemegine görä [108, 68], “irki döwürlerden bäri dowam edip gelýän türkmen zähmet aýdymlary barada bize örän az maglumatlar gelip ýetipdir. Şonda-da saklanyp galan zähmet aýdymlarynyň käbir taraplary (reçitativ düzümler, ýönekeý gurluş, çäkli ses göwrüm we başgalar) boýunça olaryň döreýşiniň örän irki döwürler bilen baglanyşyklydygy barada ýalňyşman aýtmak bolar”.

“Türkmen sazy” kitabynda W. A. Uspenskiý [201, 113] tarapyndan mallary dolandyrmak üçin çopanlaryň ýerine ýetirýän birnäçe heňleri ýazylyp alnypdyr. Olaryň arasynda şu seslenmeler bar: goýunlary bir ýere toplamak üçin ulanylýany:

Geçini yzyna gaýtarmak üçin ulanylýany:

Düýäni çökmek üçin peýdalanylýany:

Türkmenleriň zähmet aýdymlarynyň ýene-de biri degirmençiniň heňidir. Ol el degirmeni işledilýän pursady ýerine ýetirilýär:

Heňiň ses göwrümi arassa kwinta deň – f^1-c^2 . Ýöne muňa garamazdan, ses göwrüminiň çetki basgançaklary heňde az ulanylýar, esasy ösüş hereketi g^1-b^1 ter-

siýanyň çäginde berjaý edilýär. Heňiň g' tonda tamamlanmagy ony pentahordyň durnukly belentligi hökmünde häsiýetlendirýär.

Aýdym sözlem görnüşde beýan edilýär. Heň üç basymly ölçegli, böküşsiz hereketli, bognuň içindäki hiňlenmesi, deň ritmliligi ýaly häsiýeti boýunça liriki aýdymlaryna golaý. Biraz “aýlanýan” heň hatary el degirmeni işledilýän wagty ýüze çykýan birmeňzeş hereketi “aňladýar”.

Sene, zähmet aýdymlarynyň şahyrana mazmuny hem-de heňleri gadymylyk görnüşini saklaýar. Sene, zähmet aýdymlary şahyrana keşpleri we heňleri boýunça dürli-dürli. Olarda dürli žanr toparlary aýdyň alamatlanýar. Şular ýaly aýdymlaryň tapawutly aýratynlyklary olaryň ýylyň belli bir wagtyna, hatda has takyk sene günlerine berkidilendiginde jemlenýär.

III BAP

MAŞGALA DURMUŞ SAZ ŽANRLARY

1. Hüwdüler

Türkmen halkynyň maşgala durmuşynda geçmişiň iň oňat däpleri şöhlelenýän we olaryň täze şertlerdäki ýaşayşynda özleriniň indiki ösüşine eýe bolýan ençeme aýdymlar saklanyp galypdyr. Maşgala durmuşy döp-dessurlary ynsan durmuşynyň ähli zerur pursatlarynda özüniň mynasyp ornuny tapýar. Hususan-da çaganyň dünýä inmegi (bäbek toýy), şeýle hem çaga bilen baglanyşykly beýleki ýagdaýlar, ýagany ilkinji kyrk gün (çille toýy), sallançakda ýatyrmak (hüwdi), onuň ilkinji ädimleri, ilkinji dişi (diş toýy), ilkinji gezek saçynyň alynmagy (gulkak toýy), oglanjyklar üçin sünnet etmek (sünnet toýy) we başgalar muňa mysal bolup biler. Bularyň her biri belli bir derejede dürli maşgala döp-dessurlarynyň we urp-adatlaryň geçirilmegi bilen baglanyşykly.

Bu döp-dessurlar we baýramlar geçmişde bolşy ýaly, häzirki günlerde hem hökmany suratda dabaraly görnüşde we myhmanlaryň çagyrylmagy, hödür-kerem edilmegi, aýdym-sazyň ýerine ýetirilmegi bilen gurnalýar. Mundan başga-da käbir döp-dessurlar az, çäkli adamlaryň gatnaşmagy üçin niýetlenilip, diňe öz maşgalasynyň çäginde gurnalýar. Beýleki birnäçe döp-dessur bolsa, maşgala çäginde çykyp, uly baýramçylyga öwrülýär.

Bäbek toýy maşgalada çaganyň dünýä inmegi, onuň ilkinji gezek sallançaga salynmagy bilen bagly geçirilýän döp-dessur baýramçylygydyr. Ol ýakynlaryň toý barada habar bermek; ýaş enäniň dogan-garyndaşlary bilen duşuşygy; sallançagy bezemek; çagany sallançaga salmak; ýaman gözlerden gorap saklamak; ýörite hüwdi aýdymalaryny ýerine ýetirmek (hüwdi, alla-alla, huwwa-huwwa) ýaly däpleriň we dessurlaryň bütewi toplumyny öz içine alýar. Sallançak aýdymy bolan hüwdi türkmen halk döredijiliginiň iň bir giň ýaýran we häzirki wagtda özüniň ýaşamagyny dowam edýän döp-dessur aýdymalarynyň biridir. “Hüwdüleriň goraýjy manysy onuň diňe bir dilden aýdylmagy bilen baglanyşykly bolman, eýsem seslerde, has takygy, ýaňy doglan çaga üçin aýdymyň aýdylş pursatynda jemlenýär”

[145, 4]. “Hüwdi aýdymy çagany ýaman gözlerden, gara güýçlerden goraýjy ýörite gorag bolup durýar” [107, 42].

Islendik türkmen zenany öz çagasyny ýatyrmak üçin hüwdi aýdymalaryny aýdýar. Geçmişde türkmenlerde çaga sallançagy birnäçe döp-dessuryň üns merkezinde ýerleşipdir. Bu bolsa çaganyň janynyň sag, geljeginiň gowy, ähli tarapdan üpjün bolmagy üçin gönükdirilipdir. Hüwdi beýleki halklarda bolşy ýaly, türkmenlerde hem, esasan, zenanlaryň döredijiligi bolup durýar. “Çaga hüwdi aýdymalarynyň kömegi bilen ene diliniň sözlügin we grammatikasyny, saz dilini, fonetik, morfologik, leksik aýratynlyklaryny özleşdirýär” [176, 168].

Sallançak we çaganyň sallançak bilen bagly durmuşyna degişli dürli görnüşli döp-dessurlar hem-de urp-adatlar çagany “ýaman ruhlardan”, ýarawsyzlygyň we ölümiň sebäplerinden goramaga ýardam etmekden ybarat. Şonuň üçin hem türkmenleriň pikirine görä, çaganyň şu ýaşayş döwrüniň asudalygy şol çaganyň iň irki ýaşayş durmuşyny geçiren sallançagyna doly bagly. Orta Aziýada we Gazagystanda hem-de beýleki birnäçe halkda şuna meňzeşlikler ýüze çykaryldy.

Sagdyn ösüp ýetişen birnäçe çaga üçin ulanylan sallançak bagt getirýär diýip hasap edipdirler. Şeýle sallançak eneden çagasyna miras galmak bilen nesilden-nesle geçip gelipdir.

Sallançak – ala ýüplere berkidilen halynyň böleginden ybarat bolan iki tarapa hallan atýan görnüşli gurluşdan ybarat. Onuň esasy bölegini ulaltmak üçin ulanylan taýajyklar hem uly mana eýe. Olary, adatça, barmasy kyn bolan beýik daglarda ösýän agaçlardan taýýarlamaga çalyşýarlar. Bu agaç adaty bolmadyk berkligi bilen tapawutlanýar. Dagdan agajyndan taýýarlanylýan taýajyklar iki wezipäni ýerine ýetirýär. **Birinjiden**, olar ýaramaz güýçlerden we erbet gözden goraýjy bolup hyzmat edýär. Sebäbi bu agajyň köptaraplaýyn gorag güýji bar diýlip düşünilýär. Türkmenler dagdana çaga zyýan edip biljek jyn-arwahlary bolmadyk keramatly agaç hökmünde garaýarlar. **Ikinjiden**, ynançlara görä, dagdan agajy uzak ýaşamak, sagdynlyk, ýaşayşa çydamlylyk ýaly uly jadyly güýç bilen örtülen we bu aýratynlyklar hökmüni ýagdaýda çaga geçmeli diýip hasap edipdirler.

Türkmenlerde sallançak bilen baglanyşykly birnäçe ynanç bar. Boş sallançagy üwremek hem ýaramaz alamat hasap edilipdir. Eger-de şeýle edilse, bir maglumata görä, maşgalada nesil dowam etmez, başga bir maglumata görä bolsa, şol sallançak bilen baglanyşykly çaganyň gulagy agyrrar diýip çak edipdirler.

Çaganyň doglan gününden kyrk gün soň dogan-garyndaşlaryny çagyrylyp geçirilýän “kyrk çileden çykarmak” däbiniň бүтін Türkmenistanyň çäginde geçirilýändigine gözegçilik edip bolýar. “40” san öz kökünü gadymyýetden alyp gaýdýan jadyly san. Ol şowlulyk, bolçulyk, üstünlik, maşgalanyň köpelmegi we saklanyp galmagy üçin Hudaýdan dileg edilýän gadymy adat.

Hüwdi aýdymlarynyň ýaşamagynda we ýerine ýetirilmeginde onuň esasy wezipesi alamatlanýar. Zenanlar tarapyndan sallançagyň üwrelmegi tä çaga uklaýança dowam etdirilýär. Hüwdi aýdymlary şahyrana mazmunynyň dürli-dürlüligi boýunça tapawutlanýar. Hüwdi aýdymlarynyň şahyrana setirleri owadan, mähirli, çuňňur mazmundan doly. Ol çaga bolan söýgä, onuň bagtly ykbalynyň arzuw edilmegine ýugrulan.

Bu aýdymy sözleriniň mazmuny boýunça diňe oglanjyga we gyzjagaza niýetlenilen aýdym görnüşde tapawutlandyryp bolar.

Ogланjyklar üçin aýdymlarda, adaty, olaryň edermen, güýçli, tutanýerli bolmagy, gyzlar üçin bolsa olaryň sungat ussatlary, çeper, akyllý we bagtly bolmaklary arzuw edilýär. Aýdymyň gaýtalanmalarynda “Alla-alla”, “huwwa-huwwa”, “hüwwä-hüwwä”, “Alla-hüw” ýaly sözler ulanylýar. Seredilip geçilýän sallançak aýdymly bolan “Hüwdüler” Türkmenistanyň dürli künjeklerinden ýazgy edilen.

Milli halk döredijiliginiň owaz bilen ýerine ýetirilýän görnüşleriniň biri hem hüwdülerdir. Oňa “eneleriň aýdymy” hem diýilýär. Bu aňlatma juda takyk kesgitleme bolup, hüwdüleriniň tebigatyndan habar berýär. Hüwdüler mährem enelerimiziň öz perzendine bolan mähir-söýgüsinden dörän aýdymlardyr. Hüwdüleri aýtdyran güýç hem eneleriň perzendine bolan söýgüsüdür. Hüwdüler ýekelikde, ýagny özbaşdak ýerine ýetirilýän, halk içine giňden ýaýran, her öýde aýdylýan halk döredijilik görnüşidir.

G. Geldiýewiň bellemegine görä, “Hüwdüler halk döredijilik görnüşleriniň iň gadymysy. Onuň döreýiş taryhy Adam atanyň we How enäniň dünýä inip, ogulgyza ulaşan zamanlaryndan gaýdýar. Şoňa görä hüwdüleriniň ýaşan ýaşyny adamzat taryhynyň uzynlygy bilen kesgitlemek mümkindir” [34, 124].

“Çaga terbiýesi ene hüwdüsinden başlanýar” diýsek, ýalňyş bolmasa gerek. Çaganyň mukaddes azandan soň ilkinji gezek ene hüwdüsinden gulagy ganýar. Her bir türkmen öýünde sallançaga salnyp hüwdülenmedik, ajaýyp ene owazyna meýmiremedik çaga tapylmasa gerek. Ene hüwdüsi barada söhbet açylanda, olaryň örän çugdam, çeper, täsirli bentlerdigini bellemek gerek. Şol ýönekeý ene ýüreginiň guwanjy, buýsanjy, şatlygy, ýagşy arzuw-niýetleri siňen bentler gadymylygy, taryhy döwürleriň ýañyny biziň döwürlerimize ýetirenligi bilen tapawutlanýar. “Hüwdülerdäki manyly sözler täsin, baý heň öwürümleri bilen sazlaşyp, ýönekeýje gurluşly hüwdi žanryny has-da çeperleşdirýär. Bu heňler bir maksat üçin niýetlenlendigine garamazdan, ýerine ýetirijiligi boýunça biri-birinden tapawutly heňlerde bolan birnäçe görnüşde öz beýanyny tapýar” [42, 26].

Halkyň çaga bolan söýgüsini, arzuw-isleglerini hüwdüler özünde jemleýär. Köplenç, hüwdi aýdymlarynda çaga “guş” diýlip atlandyrylýar ýa-da şoňa deňelýär. “Kepderi – hudaýyň guşy, ruhuň goragçysy” [110, 612].

Hüwdüler çaganyň dogulmagy, nesilleriň dowam etmegi bilen ir wagtlardan bäri sallançagyň ýanynda aýdylýp gelnipdir. Ýaş çagany ejesi, gyz uýasy, enesi, mamasy, maşgaladaky gelin-gyzlaryň ählisi hem hüwdüläp biler. Ata-babalarymyzyň “Bal süýji, baldan bala süýji” ýaly döreden nakyllary-da muňa şaýatlyk edýär. “Türkmen zenanlarynyň maşgala wepalydyklary örän salyhatly-işenňirligi, mähirli-wepalylygy babatda XIX asyryň orta gürplerinde Wengriýadan Türkmenistana we beýleki ýurtlara gizlin syňahata gelen meşhur professor German (Arminiý) Wamberi özüniň 1868-nji ýylda Moskwada rus dilinde çykarylan “Orta Aziýa boýunça oçerkler” atly kitabynda şeýle diýýär: “Türkmen aýallary ýaly görelde, ýagşylyk söýen, şolar ýaly maşgala eşreti üçin janlaryndan geçýän we armazak aýallary men Gündogaryň hiç ýerinde görmedim” [51, 56].

Aýdym çagada duýgy täsirleriniň toplanymagyna ýardam berýär, ony adam sesini kabul etmäge taýýarlaýar. Owazly dilden aýdylýan sözler onuň kadaly ösmegi üçin ynamlylyk, çaganyň goraglylygy ýaly zerur bolan oňyn duýgulary döredýär. Sese hem medeniýetde ynsanyň özüni alyp barmagynyň guraly hökmünde möhüm ornuň berilmegi-de ýöne ýerden däl. “Sesler işjeň ýagdaýdaky mana eýe bolýar, ol oňünden duýduryş ýa-da makullama hökmünde bahalandyrylýar, oňünden habar bermegiň, goramagyň wezipesini ýerine ýetirýär” [165, 217].

Türkmen halkynyň gadymdan gelýän hüwdülerinde enäniň öz balasyna bolan mähremligini aşakdaky bentler hem tassyklaýar:

Allan-allan ýagşydyr,
 Al palasyň nagşydyr,
 Bir agasy tüýdükçi,
 Bir agasy bagşydyr.

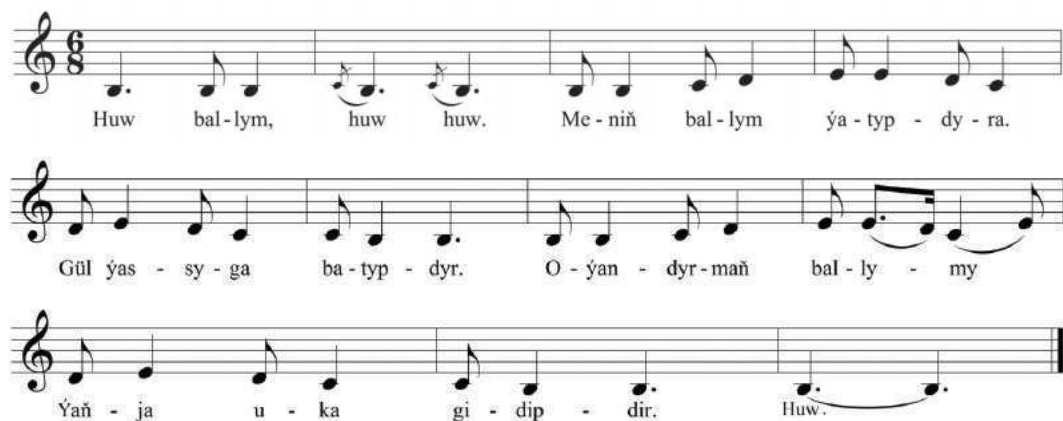
Allan-allan öwmeli,
 Öň ýakasy düwmeli,
 Saňa gelen belany,
 Daga-daşa kowmaly.

Hüwdi, hüwdi edeýin,
 Sensiz nirä gideýin,
 Sen gül bolup açylsaň,
 Seň saýaňda ýataýyn.

Oglum okuw ýaşynda,
 Zehini bar başynda,
 Eline kitap alsa,
 Oglan bary daşynda.

Ž. Tersonyň belläp geçişi ýaly, “Ýarym sesde aýdylýan, ýakymly we gizlin syrly ýaly duýulýan heň, adatça, köp bolmadyk notalarda, ýagny ses özüniň öwüşginini we labyzlylgyny üýtgetmeýän ses aralygynyň çäginde gurulýar” [195, 124]. Türkmen hüwdi aýdymlyary degişli başgançaklar boýunça aýlaw ýaly hereket edýän üç ýa-da dört notanyň heň gurluşynyň dabarasyny.

Bu toplanan hüwdi aýdymlyarynyň her biri labyz, gurluş, perde, ritm gatnaşyklar babatda özboluşlydyr.

Hüwdi aýdymynyň bu nusgasy [49, 3] arassa kwartanyň çäginde, agras heňde labyzly ýerine ýetirilişiň ulanylmagyna mysal bolup durýar. Heň “Huw” bognunyň hiňlenilmeginde başlaýar we tamamlanýar. Labyz dänesi ses göwrüminiň başlangyç sesinden ahyrka çenli *h-e'* yzygider beýgelýän hereket boýunça ösýär.

Heňiň dowamynda başlangyç heň dürli ritmlerde basgançaklaryň ýerleşdiriliş tertibinde rakohody beýan edýär. Esasy heň özeniniň ses hatary gurluşy boýunça I, II basgançaklaryň belentligine daýanýan *frigiý* perdäniň aşaky *h-c'-d'-e'* tetrahordyna gabat gelýär. Ýöne “huw” başlangyç reçitasiýasy *h-a* sekunda hereket bilen alamatlanýar. Muny bolsa heň ýerine ýetirilende äheňiň peseldilmeginiň tebigy ýagdaýdygy hökmünde, ýagny esasy belentligiň heňiň perde esasyňyň *frigiý* öwüşginine garşylaşmagynda sekunda pes ýerine ýetirilmegi hökmünde seredip geçip bolar.

Hüwdi aýdymynyň bu nusgasy gurluş we perde-äheň ösdürilişi babatda birinji hüwdi heňine meňzeş. Aýdymda “huw-huw” gaýtalanmanyň kwarta böküşinde ulanylyan umumy ses hatarynyň göwrüminiň hem-de onuň *d'-g'-es'-d'* *frigiý* öwüşginli perde gurluşynyň görkezilmegi, bu heňi birinji hüwdi heňinden tapawutlandyran ýeke-täk aýratynlykdyr.

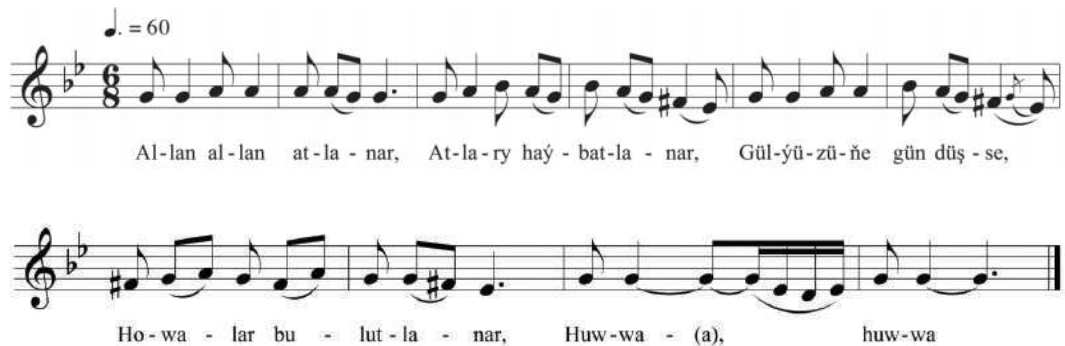

Seredilip geçilýän üçünji hüwdi aýdymy özüniň adaty bolmadyk “hiýa-hiýa” sözleri bilen alamatlanmasy boýunça öň derňew edilen heňlerdäki döp bolup gelýän gaýtalanmalardan tapawutlanýar. Hüwdiniň sözleri çaganyň ukلامagyny haýyş edýän mähirli, mylaýym ýüzlenme bilen çäklenen. Hüwdi aýdymy iki sany inedördül periodlardan durýan ýönekeý iki bölümlü, reprizaly gurluşa eýe. Birinji tapgyryň heňi arassa kwintanyň çäginde ösýär. Aýdymyň bu bölüminiň ses göwrümi we daýanç belentlikleri başlangyç d^1 - g^1 kwarta ses aralygynda beýan edilýär. a^1 ses bolsa ýokarky daýanç sesleriň owazlanmagynda peýda bolýar.

Ýokarky c^2 belentlikden durnukly ses bolan g^1 tarap “hiýa-hiýa” sözler bilen başlanýan hereketli ikinji period has täsin. Bu period septima aralykdaky uly böküşe eýe bolan başlangyjy bilen tapawutlanýar. Heň bolsa mažor bezeginde asuda ýagdaýda alamatlanýar.

Heň hatarynyň indiki ösüşinde tema başlangyç perde-labyz gurluşyna dolanmak bilen, birinji tapgyry gaýtalaýar. Bu heň ses düzümi boýunça d^1 sesinde tamamlanýandygyna garamazdan, esasan hem, eksponirlenýän bölümiň äheň çözgüdi boýunça *G miksolidiý* perdäniň dominanta görnüşini emele getirýändigini üçin, muny hüwdi heňiniň esasy perdesi diýip belläp bolar. Şeýlelikde, d^1 we g^1 seslerini daýanç sesi hökmünde alamatlandyryýan birinji period perdäniň ýokarky tetrahordyny görkezýär.

Ikinji period özüniň birinji jümlesinde g^1 daýanç sesi bolan perdäniň aşaky tetrahordyna geçýär. Heňiň V başgançakda tamamlanmagy, onuň soňraky ýerine ýetirilmeginiň çagany ýatyrmak wagtynyň soňlanandygyny çak etmäge mümkinçilik döredýär.

Dördünji hüwdi aýdymy gurluş emele getiriş usullary we perde esasy arkaly öňkülerden tapawutlanýar. Hüwdi aýdymynyň heňi g^1 - a^1 - g^1 ilkinji sekundaly hiňlenmeden başlanýar. Ol indiki gezek gaýtalananda başlangyç äheň es^1 - b^1 ses aralygyna çenli “ulalýar”. Bu görnüş iki gezek gaýtalanýar. Soňlamanyň öňündäki

bölüm g^1 daýanç sesiň ýygy owazlanmagy bilen baglanyşykly. Perdäniň başinji basgançagyňyň girizilmeginiň netijesinde hem-de ahyrky $d^1-es^1-g^1$ tersiýa belentligiň hasabyna öňki iki jümläni soňlaýan tamamlajy motiwdäki fes^1-es^1 artdyrylan sekundada dartgynlyk gowşayar.

Bu hüwdi aýdymynyň ses hatary perdäniň IV basgançagy ulanylmadyk doly däl “*g-moll garmonik*” görnüşde ýaýbaňlandyrylýar. VI we VII garmonik basgançaklaryň arasyndaky artdyrylan sekundanyň owazlanmagy “*kyrkklar*” perdäniň häsiýetli ses aralygy ýaly kabul edilýär.

♩ = 60

Al - lan al - lan e - de - ýin, Al - la - la - ýyn huw - wa, huw,

Ba - ga sal - lan e - de - ýin, huw Ba - gyň gy - zyl gü - lü - ni,

Gy - zyl gü - lä huw - wa, huw, Sa - ña gur - ban e - de - ýin, huw.

Bu başinji hüwdi heň perde gatnaşygy babatda örän täsin görnüşde beýan edilýär. Heň hatary dis^1-g^1 kemeldilen kwarta ses aralygynda gurlan. Onda dis^1 esasy daýanç sesi, g^1 we e^1 sesler bolsa wagtlaýyn daýanç sesler hökmünde, öňe saýlanýarlar. Hüwdi aýdymynyň gurluşy $g^1-e^1-fis^1-g^1-fis^1-e^1$ başlangyç labzyň başga görnüşde wariantlaýyn ösdürilmegine esaslanan.

Sözüň many-mazmunynyň dürli wariantlardaky ilkinji tersiýalaýyn labza esaslanýandygy täsirli ýagdaý. Her bir jümläni tamamlayan “huw” sözi bolsa başga görnüşli dis^1 sesine gabat gelýär. Pikirleniş nukdaýnazardan seredeniňde, bu heň hatarynda e^1 ses esasy durnukly basgançak bolmaly ýaly görünýär. Ýöne heňiň durnuksyz tamamlanmagy bolsa onuň dowamly ýerine ýetirilmek mümkinçiligine baglydyr.

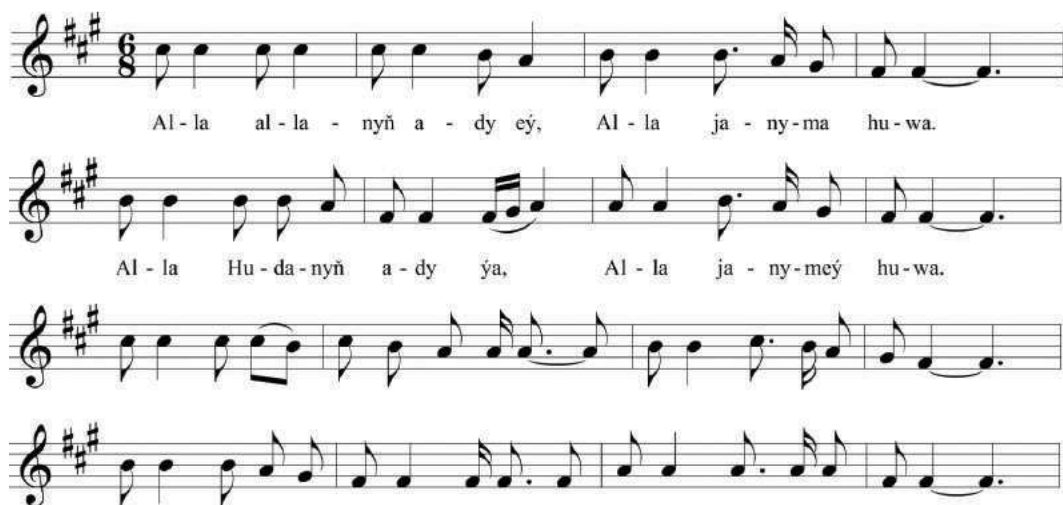
♩ = 58

Hiý al - la, huw, Ge - re - gim al - la, huw,

Ge - rek - le - dim - le bä - bek se - ni, Huw - wa, ja - nym al - la, huw.

Indiki derňew edilýän hüwdi aýdymy perdesiniň üýtgäp durmagy bilen tapawutlanýar. Aýdym aşaky esasy durnukly ses bolan f' sekundaly aýdylyşa esaslanýan, döp bolup gelýän “Hiý Alla, huw” sözler bilen başlaýar. Hüwdi aýdymy her biri öňündäki jümläniň warianty bolan üç jümleden durýar. Birinji heň jümlesi perdäniň II basgançagyndan IV çenli beýgelýän we *frigiý* kadansirowaniýe bilen pese düşýän hereketlerden ybarat. Ikinji jümlede ses göwrüm kwinta çenli giňeýär hem-de munda *frigiý* kadans ulanylmaýar. Üçünji jümle perdäniň III basgançagyndan başlaýar we onuň hiňlendirilmegi *frigiý* kadans bilen tamamlanýar.

Aýdymyň ses hatary sekstanyň çägendäki perdäniň II basgançagyynyň $g'-ges'$ wariantlylygy bilen tapawutlanýar. Bu hüwdi aýdymyny perdäniň daýanç belentlikleri hökmünde I, III, IV basgançaklaryna esaslanýan, (VI basgançagy ulanylmaýan) doly däl *eoliý-frigiý* perde hökmünde kesgitläp bolar.

Gutarnykly şahyrana pikiri özünde jemleýän iki sany iki setirden düzülen dörtleme “Alla” aýdymynyň şahyrana esasy hökmünde tapawutlanýar. Heň iki setirli goşgy bendini öz içine alýar. Şonuň üçin “Alla” aýdym setiri period gurluşy emele getirýär. Başlangyç sözlem iki jümleden ybarat. Her bir jümle özünde aýratyn äheň öwürümini emele getirýär. Bu hüwdi aýdymy başlangyç sözlemiň gaýtalanmagynda we wariasiýalylygynda gurulýar.

Seredilen hüwdi aýdymynyň esasynda ýerleşýän goşgynyň gurluşy indiki görnüşe eýe:

1-nji bent		2-nji bent	
setirler	bogunlaryň sany	setirler	bogunlaryň sany
1	8	1	8
2	7	2	7
3	8	3	8
4	7	4	7

Biz bu ýerde sekiz we ýedi bogunly setirleriň gezekleşip gelmegini görýäris. Umuman, bu ýagdaý hüwdi aýdymlyary üçin häsiýetlidir. Köp halatlarda hüwdi aýdymlyarynyň sözünde we heňinde özbaşdak improwizasiýa usullarynyň ulanylýandygyna düş gelinýär.

Sa - ry gal-pak bal ba-la-ma, Meň ýa-ny-ma gel ba-la-ma.

Da-ýyň sa-çyň a - ryt - sa, Toý tu - ta-ly bol ba - la-ma.

Huw-wa, huw-wa. Huw-wa, huw - wa. Huw-wa, huw-wa. Huw-wa, huw-wa. Huw-wa, huw-wa. Huw-wa, huw-wa.

Bu hüwdi aýdymy Kaka etrabynyň ýaşajysy M. Goşayewadan ýazylyp alyndy. Bu hüwdi aýdymy ýokarda hödürlenen hüwdilerden ýerine ýetirijileriniň topar düzümi bilen tapawutlanýar. Çagany hüwdüleýän sahnada üç adam çykyş edýär: aýdym niýetlenilýän çagajyk, bir wagtyň özünde hem hüwdi aýdýan we işlerini ýerine ýetirýän çagajygyň ejesi hem-de onuň ýerine ýetirýän aýdymyna ýardam berýän we çagajygy üwreýän enesi. Aýdymyň sazly tarapy iki sany ýerine ýetirijileriň – ejäniň we oňa dilden ritmiki goldaw berýän enäniň gatnaşmagynda beýan edilýär (hüwdiniň bu görnüşi awtor tarapyndan ilkinji gezek bellenilip alynýar).

Hüwdiniň heňi arassa kwartanyň çäginde ýaýbaňlanýar. Esasy heň iki saz jümlesinden durýar. Birinjisi, ýokaryk kwarta çenli beýgelmek, ikinjisi bolsa başlangyç belentlige gaýdyp gelmek. Solistiň partiýasynyň ikinji sözlemi birinji sözlemiň heň materialyny gaýtalaýar. Halk heňleriniň ösüşi üçin häsiýetli bolan wariantlyk goşmaça sesiň girizilmegi bilen baglanyşykly bolup durýar. Ejäniň çaga dileýän her bir arzuwy enäniň şol bir “huw-wa, huw-wa” reçitativ boýunça gaýtalaýan sözlerinde ylalaşygy mana eýe bolýar.

Ritm taýdan birmeňzeş alamatlanmak, “huw-wa, huw-wa” reçitativli ostinato hökmünde bahalandyrmaga mümkinçilik berýär. Onuň wezipesi üwrelýän sallançagyň deňölçegli hereketini bermek bilen baglanyşykly. Ostinato heň hatary bilen sazlaşyp, özara poliritmiki gatnaşykda çykyş edýär, heňiň ýiti sinkopaly başlangyjyny ýumşadýar we her jümläniň ahyryndaky saklanýan belentlikleriň owazlanmasynyň dowamyndaky hereket barada habar berýär.

Hüwdi aýdymynyň gurluşy iki sözlemden ýa-da her biri üç taktdan ybarat bolan dört jümleden durýan inedördül bolmadyk periodda jemlenýär. Heň hatarynyň sabyrlylygy we deň hereketliligi çagany hüwdülemekdäki wezipäniň niýetlenilmeginde we hüwdi aýdymynyň meselelerinde görkezilýär.

Hüwdi aýdymalarynyň derňewiniň netijesi boýunça aşakdakylary aýdyp bolar:

1. Hüwdi aýdymalarynyň ses göwrümi kwartadan oktawa çenli uzalýar. Heňleriň ösdürilişiniň başlangyjy reçitativ görnüşde.

Bu ýagdaý, köplenç, “hiýa-hiýa”, “huwwa-huwwa” gaýtalanmalar bilen baglanyşykly bolýar. Heňiň soňraky ösdürilişi iki sany gurluşda anyklanylýar. Olar: ýa, eksponirlenýän daýanç belentligiň hiňlenilmegi ýa-da başlangyç sesden ahyrky durnukly sese çenli beýgelyän ýa-da pese düşýän ugur boýunça hereket edilmegi. Labzyň yzygider ösdürilmegi bu ýagdaýlaryň ikisi üçin hem häsiýetlidir.

2. Hüwdi aýdymalarynyň içki gurluşy wariantlaýyn ösüş, seýrek ýagdaýlarda motiwiň içinde “ösdürmek” usulynyň ulanylmagy bilen baglanyşykly. Wariantlaýyn ösüş saz düşeginiň gurluşynyň esasy bölegi hökmünde ritmiň, perdäniň hemde heň jümlesiniň labzyň üýtgemegine esaslanýar. Seredilip geçilen nusgalaryň birinde “wariantyň üstüne ýene-de wariantyň” ösüş usulynyň girizilmegine düş gelinýär. Bu bolsa onuň instrumental sazyna ýakynlygyny häsiýetlendirýän mysaldyr. Sekwensiýa heňiň ösüşiniň esasy serişdesi hökmünde kompozisiýanyň emele gelmeginde möhüm orny eýeleýär.

Aşak düşýän sekwensiýalaýyn ösüş arkaly heňiň owazlanmasynyň ses göwrümi giňeýär. Sekwensiýa usulynyň peýdalanylmagy sazly materialyň baýlaşdyrylmagynyň sadaja usuly bolmak bilen, ol wokal başarnyklary çäkli bolan aýdymçylaryň ýerine ýetirijiligi üçin amatly usuldur. Mundan başga-da sekwensiýanyň ulanylmagy çaganyň geljekki üstünlikleri barada aýdylýan hüwdiniň mazmunyny giňişleýin düşündirmäge mümkinçilik döretmek bilen, heň jümlesiniň dürli belentliklerde birnäçe gezek gaýtalanmagyna ýardam berýär.

3. Hüwdi aýdymlarynda *frigiý*, *eoliý*, *doriý* ses hatarlaryna gabat gelýän minor öwüşginli perdeler köp peýdalanylýar. Olarda I-II-IV; I-III-IV; I-IV-V basgançaklar daýanç belentlikler hökmünde saýlanýar. Heň uly bolmadyk perde özenlerinde beýan edilende, ony takyk anyklaýan tetrahord esasy perde emele getiriji birlik hökmünde öňe saýlanýar. Bir gurluşyň ýa-da takyk gurluşlaryň içinde – *eoliý-frigiý*, *miksolidiý-frigiý* – perdäniň üýtgemegi seýrek duşýan ýagdaý.

4. Hüwdi aýdymalaryny özleriniň heň bezegleri boýunça biraz deklamasiýaly we mylaýym owazly görnüşlere bölmek bolar. Ýöne mylaýym owazly heňlerde hem deklamasiýa düş gelýär we ol, esasan, döp bolup gelýän “huwa-huwa” sözleri bilen baglanyşykly bolýar.

5. Hüwdi aýdymalarynyň gurluşy perioddan başlap, tä ýönekeý iki bölümlü gurluşa çenli görnüşlerde tapawutlanýarlar. Öň beýan edilen saz materialynyň gaýtalanmagy bilen baglanyşykly gaýtalamaklyk onuň häsiýetli aýratynlygy bolup durýar. Hüwdi aýdymalary iň bir gadymy žanrlaryň biri bolup durýar.

W. Ýerýominanyň bellemegine görä, “çaganyň “geçiş” döwründen täze durmuşy statusa geçmegi, birnäçe halkda belli bolan saç syrmaq dessury bilen kesgitlenilýär” [124, 144].

Sünnet toýy – musulman döp-dessury bolup, üç ýaşdan baş ýaşa çenli bolan oglanjyklaryň arasynda geçirilip, hökmany ýagdaýda dabaraly görnüşde gurnalýar. Ýerlerde alnyp barylan etnografiki gözleg işleriniň dowamynda çaganyň dünýä inmegi (bäbek toýy) we sünnet toýy bilen baglanyşykly baýramlarda ýerine ýetirilýän ýörite döp-dessur aýdymalaryna duş gelinmedi. Belki, olar öň ulanylyp, biziň günlerimize gelip ýeten däl. Bu barada “Çaga dünýä inende ýerine ýetirilýän döp-dessur aýdymlyry we olar baradaky maglumatlar bize gelip ýetmändir” diýip, Ş. Gullyýew hem belläp geçýär [109, 75]. Emma muňa garamazdan, käbir halklarda şular ýaly döp-dessurlaryň aýdymly bellenilip geçilýändigini barada hem subutnamalar bar. Mysal üçin, Müsürde “çaganyň doglan gününüň ýedinji gününde aýdylýan “As-subuw” hem-de sünnet edilen günü ýerine ýetirilýän “Al-Hitay” çaga aýdymalarynyň bardygyny we uly meşhurlyk bilen ulanylýandygyny S. Samir belläp geçýär [181, 13].

Häzirki döwürde çaganyň dünýä inmegi, onuň terbiýelenmegi we kämillik ýaşyna ýetmegi, toý tutulmagy bilen dahylly döp-dessurlaryň ulanylmagy hem-de giň gerimde ösmegi, bir tarapdan, maşgalanyň we onuň ýakynlarynyň şol ýagdaý bilen baglanyşykly şatlygyny alamatlandyrýan adaty döp-dessurlaryň, baýramlaryň saklanylmagy bilen häsiýetlenýär. Beýleki bir tarapdan bolsa bu möhüm maşgala hadysalarynyň has köpçülikleýin baýram edilmegine öwrülmeşi bilen tapawutlanýar. Emma şonda-da maşgalada geçirilýän döp-dessurlar, baýramçylyklar adaty görnüşde ösmegini dowam etdirýär.

Saz we aýdym maşgala durmuşynyň özboluşly dramalaşdyrylan “oýunlarynyň”, hususan-da, maşgala döp-dessurlarynyň çylşyrymly görnüşlerini elmydama bezäp hem-de şahyranalaşdyryp gelýärler. Olar, esasan-da, öz mazmunlarynda gudaçylykdan başlap, tä toý pursadyna çenli öýlenýän ýigidiň we gelinligiň, iki maşgalanyň, iki nesliň özara gatnaşyklaryndaky ruhy ýagdaýy beýan edipdir. Toý aýdymlyry toý döp-dessurynyň ähli ýagdaýlaryny we oňa gatnaşyjylaryň ählisiniň başdan geçirmelerini şahyranalaşdyrmak hem-de has gowy görnüşde alamatlandyrmak arkaly ýerine ýetirilip, halk aýdymynyň we şahyranalyk sungatynyň uly çeperçilik aýratynlygyny emele getiripdir. Döp-dessur aýdymalarynyň esasynda ýerleşdirilen şol ýa-da beýleki many-mazmun beýleki halklaryň sazly-şahyрана dördijiliginde hem az gaýtalanmaýar, olaryň her birinden tejribe alyp, özboluşly warirlenýär. Şonuň üçin hem toý döp-dessur aýdymalarynyň sazly-şahyрана gurluşynda durmuşyň gaýtalanmajak pursatlarynyň, öçmejek yzlarynyň we şol halkyň häsiýetiniň saklanýandygy bilen alamatlanýar.

Ýaşayş durmuşynyň şertleri we jemgyýetçilik gurluşy bilen anyklanylýan, çaganyň dünýä inmegi we terbiýelenmegi, olaryň kämillik ýaşyna ýetmegi, toý tutulmagy ýaly durmuşy ýagdaýlar, öz gezeginde, welaýatlar boýunça örän tapa-

wutlanýar. Dürli döp-dessurlaryň we dabaralaryň köp görnüşlere eýe bolmagy hem şunuň bilen düşündirilýär. Olaryň içinde has bellisi we saz bezeglerine baý görnüşide toý döp-dessur sazydyr.

Žanryň dramatik gurluşynyň aýratynlyklary oňa özboluşlylyk, nusgawylyk çaýýar. Žanrda durmuşy we oýunly-tomaşaly pursatlara uly orun berilýär. Çünki döp-dessurlar olarsyz aýdyňlykdan, takyklykdan hem-de durmuşy hakykylykdan mahrum bolýarlar. Bu aýdymalaryň heňleri olaryň durmuşy we ruhy ýagdaýlarynyň ählisine bolan ynançlaryň gadymy gurluşlar boýunça dowam etmegi bilen baglanyşykly.

2. Toý aýdymalary

Berkarar döwletimiziň bagtyýarlyk döwri Türkmenistanda ylmyň düýpli özgermegi bilen berk baglanyşykly. Türkmen sazyny öwrenmek uly ylmy-tejribeli mana eýedir. Maşgala durmuşy dessurynyň bütewi toplумы toý hem-de ýas – degsin etmek dessurlaryndan we ynsan durmuşynyň dürli döwürleri – çaganyň dünýä inmegi we nika dessury, sallançak başyndaky baýramy (“Bäbek toýy”), sünnet etmeklik bilen baglanyşykly “Sünnet toýy”, nikalaşmak döpleriniň “Nika toýy” (ogluň öýermek ýa-da gyzy durmuşa çykarmak), şeýle hem ýakynlaryň aradan çykmaklygy (agy – ýas, dünýeden ötenleri ýatlamak dessury) bilen baglanyşykly bolan adatlardan durýar. Ýurdumyzyň her bir welaýaty üçin häsiýetli bolan we ýerli özboluşly taraplary arkaly tapawutlanýan aýratynlyklar hem-de öz aralarynda duş gelýän birnäçe umumylyk bar.

Ýöne ähli maşgala-dessur toplумы üçin iň bir häsiýetli özboluşlylyk – bu dessur sazalarynyň tans, aýdym, halk oýunlaryndan ybarat bolan tomaşalar (pälwanlaryň göreş ýaryşy, at çapdyrmak, keçe-keçe oýny we başgalar) bilen beýan edilmegidir.

Eger-de Türkmenistanyň dürli etrabyndaky toýlarda bolsaň, onda ýerlerdäki adaty bolmadyk toý oýunlarynyň dürli-dürlüligine üns bermezlik mümkin däl. Ýagny ähli babatlarda birmeňzeş dowam edýän toýlara duşmaklygyň başartmaýandygyny anyk aýtmalydyrys.

Hakikatdan hem näçe ýerlerde bolsaň-da, halk toýlarynyň adaty dessury ähli ýerde birmeňzeş. Käbir bölekleri welaýatlara baglylykda, saklanylyp galan ýerli döpleriň ululygy ýa-da kiçiligi boýunça biri-birlerinden tapawutlanýar. Emma onuň düýp esasy ähli türkmen etraplarynda birmeňzeş we mese-mälim umumydyr.

Toý has gadymy dessurlaryň hataryna girýär. Ol dowamly taryhy ösüşiň we ykdysady, hukuk, dini, şaýrana hem sazly-tomaşaly görnüşleriň ýeke-täk adat hem-de çeper bütewilikde umumy tema jemlenen çylşyrymly sazlaşygyň jemidir.

Toý – bu dürli görnüşli folklor žanryny özünde toplaýan halk dramasynyň aýratyn bir görnüşidir. Birinjiden, göräýmäge, toýda gönüden-göni dramatik täsir barada gürrüň etmek mümkin däl, sebäbi toýa gatnaşyjylaryň her biri ýerine ýetirýän “wezipesi boýunça” takyk bölünmede öz-özünü “görkezýär” we onuň hereketini

“tomaşaçynyň oýny” diýip hasap edip bolmaýar. Ikinjiden, hakykat ýüzünde, tomaşaçy ýok we her bir toýa gatnaşyjynyň özi tomaşaçy bolup durýar. Hatda, toýa iň bir pes derejede gatnaşyjylar hem käbir pursatda tomaşaçydan saýlanyp, toýa gatnaşyja öwrülýär. Toý şowhunly tomaşa hökmünde däl-de, täze maşgalanyň döremegini tassyklaýan dabaraly dessur hökmünde gurnalýar. Toý nota boýunça diýen ýaly ösýän, aýdyň alamatlanýan usully özüniň takyk gurluşyna eýe.

Ähli türkmen toýlary üçin umumy bolan käbir kompozision gurluşyň aýratynlyklaryny bellemek gerek:

Birinjiden, her bir toý dessur düzüminiň takyk bölünmesi boýunça – garşylykly-dramatik hem-de baýramçylyk görnüşli diýen iki bölege bölünýär. Birinji bölek, birek-biregi gabanmaklygy döredýän, haçan-da oglan we gyz özbaşdak durmuşa başlanlarynda özlere nämäniň garaşýandygy baradaky önünden pikirlenmelerden ybarat bolan gaýgy-aladadan doly. Bu oglanyň we gyzyň erkinlik bilen hoşlaşygynyň gaýgysy, bu gyzyň ýeňil bolmajak “gelinlik” durmuşyna bolan ymtylmadaky aýdymalaryň hasraty bolup, ol gudaçylykdan başlap, tä nikalaşmaga çenli aralygy öz içine alýar.

Ikinji bölek täsir ediji ýagdaýy duýdansyz üýtgeýär. Täze ýaş maşgalanyň döremegi ähli dünýäni aladalary we oýlanmalary geçmişde galdyrýar. Täze maşgala ýagşy arzuwlar dileg edilýär. Ýaş-juwanlara bagyşlanyp aýratyn oňat sözler aýdylýar. Umumy ýagdaý şadyýan görnüşde bolýar.

Ikinjiden, ähli dessurlar dogan-garyndaşlaryň gezekleşip, käte öý eýesi, käte bolsa myhman wezipesini ýerine ýetirýän aýratyn gutarnykly bölümlere eýe (gudaçylyk – gyzyň öýünde, gyzlaryň üýşmegi – gyzyň öýünde, esasy toý saçagy – oglanyň öýünde).

Üçünjiden, toý žanry dessuryň iki bölümlü görnüşe bölünmegine baglylykda berk kadalaşdyrylan.

Dördünjiden, toý dessurynyň kompozisiýasy hereket edijileriň bir ýerden başga bir ýere yzygider geçmeginiň esasynda gurnalan.

Bäşinjiden, ähli dessurlara toýuň aýratynlygynyň gadymdan dowam edip gelýän bölekleriniň dürli görnüşli gowy dileg edililik hereketler bilen çäýylan. Toý dogadilegi birnäçe wezipelere eýe: şowsuzlykdan ätiýaçly bolmak; toý tutýan ýaşlary ýaramaz güýçlerden gorap saklamak; arzuwларыnyň hasyl bolmagyny berkitmek.

Toý dessurynyň çeperçilik gymmaty başga-da birnäçe aýratynlyk boýunça anyklanylýar. Ilki bilen, ähli toý žanrlary diňe dessur poýeziýasyna mahsus bolan birnäçe alamat arkaly häsiýetlendirilýär: toý sözi mydama hereketde, ol gyzyň sanawaçlarynda-da, aýdymларыnda-da ulanylýar; toý žanrlary zerur pursatda şahyrana görnüşde hem beýan edilýär. Hakyky durmuşda adamlar topary sungatyň kanunlary boýunça durmuşy sahnalaşdyrýarlar, ýöne ony halk gözüetimi boýunça talap edilýän estetiki we etiki kadalarda öz-özünü görkezmek üçin her biriniň ýerine ýetirmeli wezipesini anyklaýarlar.

Toý tutmagyň gözbaşy gadymy taryhy döwürlerden dowam edip gelýär. “Toý dabarasy – gadymy hat-ýazuwsyz halklarda heniz bir nikaly maşgala döremänkä hem durmuşda bar bolan gadymy žanrlaryň biri. Dünýä baradaky köphudaýlylyk düşüňjelerinden gaýdýan jadyly dogma edijilik görnüşler toý dessurynyň has irki bölekleri bolup durýar” [206, 158].

Toýda halk döredijiliginiň beýleki görnüşlerinden tapawutlylykda, bir toplumyň içinde şahyrana sözli, sazly, tansly we dramatik sungatyň durnukly sazlaşmagy ýaly poýeziýanyň aýratynlyklary örän aýdyň şöhlelendirilýär.

Oglanyň ene-atasy toýdan 10-15 gün öň toýuň maslahatyna ýakyn dogan-garyndaşlaryny çagyýarlar we olaryň ählisi toý bilen bagly çäräni ara alyp maslahatlaşýarlar. Şol maslahatda öýlenýän oglanyň kakasy öz ýakynlaryny toýa görülyän taýýarlyk bilen, myhmanlary kabul etmek we nähili dabarany geçirmegi maksat edinýändigini barada habardar edýär.

Maslahatda myhmanlary kabul etmegiň tertibini maslahatlaşýlar, her bir ýaryşyň (at çapysygynyň, milli göreş bäsleşiginiň) ýeňijisi üçin goýulýan sowgat anyklanylýar. Şol maslahatda toýuň “sähetli günü” hem belli edilýär.

Toýa hem beýleki döp-dessur ýaly aýry-aýry dessur sahnalarynyň we dessurlaryň ýerine ýetirilmegindäki durnuklylyk hem-de belli bir kadalar häsiýetlidir. Bu bolsa toý folklorynyň ähli görnüşleriniň çeper baýlygynyň döp bolup gelýän görnüşleriniň bir ýere jemlenmegine hem-de toplanmagyna ýardam berýär. Şol bir wagtda hem toý dessury – baglaşylýan nikany köpçülik bolup makullamak, aň-bilim – terbiýe, habar bermek – öwrenmek, estetiki aýratynlyk ýaly dürli-dürli wezipeleri ýerine ýetirýär. Islendik halkda, islendik döwürde amala aşyrylýan toý dessurynyň manysy nika gatnaşygynyň döremeginde we berkemeginde göz önünde tutulýan maşgalanyň we ykdysadyýetiň ösüşinde jemlenýär. Gelniň dogduk öýünden geljekki ýanyoldaşynyň maşgalasyna gitmegi ähli ýerde we hemme wagtda toý dessurynyň esasy aýratynlygy bolup durýar. Merkezi hadysanyň daş-töweregindäki önünden taýýarlanylýan her dürli çäreler, hereketler dabaraly sazly-şahyrana we tomasaly-etnografik toplumu emele getirip, azda-kände dowamly möhlete çenli ýaýbaňlanýar.

Toý aýdymlary aglaba ýagdaýda ýekelikde ýa-da toparlaýyn görnüşde ýerine ýetirilýär. Ýaş gelinler we gyzlar ýa-da öýlenýän oglanyň dostlary bu aýdymlary esasy ýerine ýetirijilerdir.

Türkmenlerde toý dessurynyň birnäçe görnüşleri bar. Her welaýatyň toý dabarasynyň geçirilişi öz aýratynlyklaryna eýe. Ýöne olaryň ählisini näme birleşdirýär? Ol toýuň iki sany uly bölege bölünmegidir. Onuň birinji bölegi durmuşa çykýan gyzyň öýünde (durmuşa çykýan gyzyň joralary bilen hoşlaşyk agşamy), ikinjisi bolsa öýlenýän oglanyň öýünde geçirilýär.

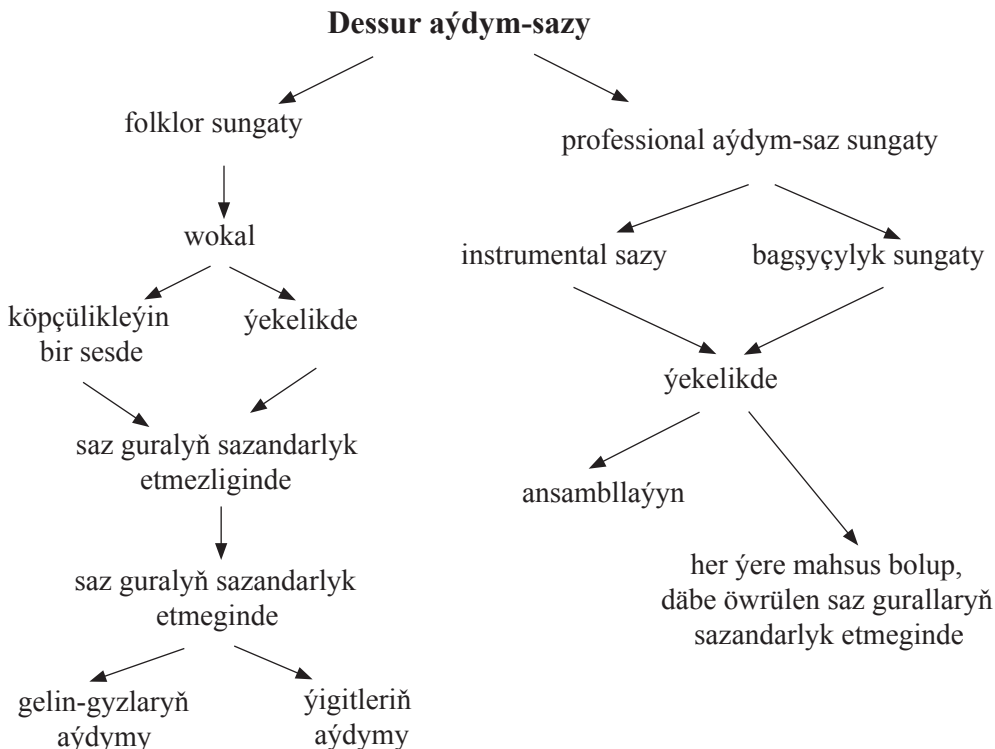
Toý dessurynyň aýdym-saz eserleri öz mazmuny we aýratynlyklary boýunça dürli görnüşli niýetlenilmelere eýe. Toý adatynda degişli dessurlaryň belli bir bölegi aýdyň tejribe ähmiýetli häsiýete eýe – olar uly bolmadyk ses göwrümlü heňli kano-

niki ýeke perdeli, ählumumy ýerine ýetirijilik üçin amatly bolan ýönekeý gurluşly. Beýleki bir halk aýdymy we instrumental sazlary dürli görnüşli gurluşlara hem-de perde-äheň, ölçeg-ritm görnüşleriniň ösüşlerine eýe bolup, ýörite ýerine ýetirijilik ussatlygyny talap edýär, ýagny olar diňe professional başarnyk üçin niýetlenilýär.

Şeýlelikde, türkmen döredijilik-döredijiliginde – dessur we dessur däl, folklor we dilden-dile geçip gelýän professional, ýekelikde we sazandarlykly (deprek) toparlaýyn tansly, sazandasyz ýekelikde ýa-da ýekelikde-toparlaýyn aýdym aýtmak, saz gurallarynda (dutar, gargy tüýdük we dilli tüýdük) sazandarlyk etmeginde ýekelikde aýdym aýtmak hem-de instrumental-ansambly (dutar we gajak) ýerine ýetirmek ýaly dürli görnüşli wezipeler özara baglanyşýar.

Birnäçe maşgala-dessur aýdymlary diňe gelin-gyzlar ýa-da ýigitler tarapyndan döredilýär we ýerine ýetirilýär. “Ýar-ýar”, “öleň” ýaly halk toý aýdymlary gelin-gyzlar tarapyndan ýekelikde ýa-da toparlaýyn ýerine ýetirilýär. “Galanyň düýbünde”, “Bibi jan” ýaly ýigitleriň liriki aýdymlary, şeýle hem halk-professional ýerine ýetirijileriniň (bagşy-sazandalaryň) söýgüli görnüşi hökmünde, belli bolan liriki aýdymlar sazly-şahyrana mazmunyň has giňden ösen häsiýeti bilen tapawutlanýar. Maşgala dessurynyň we toý dessurynyň liriki žanrlarynyň şeýle özara baglanyşygy adaty aýdym döredijiliginde taryhy-jemgyýetçilik ýagdaýlarda şertlenýärler, olar biri-birleri bilen ýakyn baglanyşýarlar hem-de biri-birleriniň üstüni ýetirýärler.

Toý dessur aýdym-sazynyň gurluşy aşakdaky görnüşe eýe:

Her bir toý dessur toparynda belli bir derejede sazly дәpler agdyklyk edýär. Şoňa laýyklykda hem dessur we folklor, dilden-dile geçip gelýän professional aýdymlyar, agy sanawaçlary, gelin-gyzlaryň we ýigitleriň aýdymlary, halk we halk-professional bagşy-sazandalar tarapyndan ýerine ýetirilýän instrumental sazlar we aýdymlyar döredilip, halk köpçüligi tarapyndan ulanylyşa eýe bolýar. Olar toý dessurynda esasy wezipäni ýerine ýetirijilerdir.

Toý aýdymlary dessurda bolşy ýaly, ondan daşary hem gelin-gyzlar toparynyň arasyndaky ýaly ýigitleriň arasynda-da ýerine ýetirilýär. Zenan дәplerinde dessur görnüş hereketlenýär we ol çeperçilik alamatlary boýunça folklor, aralykdaky görnüşler hem-de dilden-dile geçip gelýän professional aýdymlyar diýen toparlara bölünýär. Toý dessurynda türkmen gelin-gyzlarynyň (ýekelikde, ýekelikde – bir belentlikde hem toparlaýyn) aýdymlary dürli görnüşliligi we baý öwüşginliligi bilen tapawutlanýar, keşpleýin-tematik görnüşleri, ýerine ýetirijilik wezipeleri we ýörelgeleri boýunça differensirlenýärler. Lebap welaýatynda we Ahal welaýatynyň Kaka etrabynda gelin-gyzlaryň dessur aýdymlary diňe kakylp çalynýan saz gurally bolan depregiň sazandarlyk etmeginde ýerine ýetirilýär.

Durmuşa çykýan gyzyň we öýlenýän oglanyň öýünde geçirilýän toýlaryň her birinde dürli dessur hereketiniň birnäçe gezek ýerine ýetirilýändigini bellemek gerek, ýöne iň esasy aýratynlyk – bu aýdymlaryň dürli-dürlüligidir.

Türkmen toý dessurlarynda yslandan ön dörän birnäçe görnüşli ynançlar we adatlar bar. Toý toplumyndaky hoşlaşyk dessurynyň mazmuny we gurluşy şonda gyzyň gyzlyk durmuş-ýaş ýagdaýdan, başga bir ýanyoldaşlyga, durmuşa çykmağa geçmeginiň, gyzlygyň özboluşly “ýuwaş-ýuwaşdan aradan aýrylyp gitmeginiň”

we gelin hökmünde “täzeden döremeginiň” şöhlelenmegi bilen kesgitlenilýär. Bu bolsa “ýar-ýar”, “öleň” dessur aýdymalary, gelniň ýan ýoldaşynyň öýüne ugradylan pursatynda ýerine ýetirýän agyly sanawajy bilen baglanyşykly. Mundan başga-da hoşlaşyk ýagdaýy diňe bir dessurlarda we aýdymlarda ýerine ýetirilmän, eýsem onuň egin-eşik çalyşmak, gelniň başyna ýaglyk daňmak ýaly başga-da birnäçe häsiýetde hem aýdylýandygyna syn edip bolýar.

Toýuň dessur aýdymalarynyň birnäçesiniň mazmuny üýtgedilipdir. Bu ýerde türkmen halkynyň jemgyýetçilik durmuşynda bolup geçýän üýtgeşmeleri beýan edilipdir. Häzirki zaman toý toplумы dürli görnüşlidir we olarda ýerine ýetirilýän sazlaryň her hili häsiýete, mazmuna we görnüşlere eýedigine, sazandarlygyň aýratyn wajyp tarapy bolan, dürli döwürleriň hem-de usullaryň tejribesini özünde jemleýän, žanr-usul kanunalaýyklyklarynyň bardygyny subut edýär. Bu bolsa toý dessurynyň dăp sazy, häzirki zaman awtorlarynyň dessur dăl aýdym saz repertuary we köpçülikleýin sazy, halk sazynyň hem-de aýdymynyň döwrebap alamatlanmagy. Bu görnüşleriň her biri aýry-aýry ýerine ýetirijilik we žanr usullary bilen alamatlanýan, aýdym aýtmagyň häsiýetli görnüşlerini anyklaýan ýaşaýşyň we durmuşyň ähli taraplaryny, ýerine ýetirijileriň (çagalardan başlap tä uly ýaşdaky adamlara çenli bolan) hemme ýaşdaky toparlaryny, şol şäherde we obada bar bolan ähli aýdym görnüşlerini, professional ýerine ýetirijiler toparyny özünde jemleýän, döwrebap gurnalan estrada-konsert aýdym aýdyjylygyny (dăp we döwrebap ugurlary) öz içine alýar. Orta Aziýanyň we Gazagystanyň toý dessury boýunça L. Salimowa şeýle belläp geçýär: “Toý dessurynyň aýdym-sazly materialyna baglylykda ony sazşynaslyk ylmynda sebit boýunça öwrenmäge örän azsanly gözleg işleri bagyşlanan” [179, 168].

Umuman alnanda, Türkmenistanda toý toplumynyň esasy görnüşleri üç döwre bölünýär: 1. Guda bolmaklyk, ylalaşmak we adaglamak ýaly pursatlary öz içine alýan *toýuň ön ýanyndaky* pursatlar (muňa öýlenjek oglanyň we durmuşa çykjak gyzyň gizlin duşuşyklaryny, tanyşmaklaryny we iki maşgalanyň biri-birine söz bermegini, toýa taýýarlyk görmek aladalaryny hem goşmak gerek). 2. Gyzyň öýündäki toýy (gyzlaryň ýygnaşmagy), gelni oglanyň öýüne alyp barmak dessury we öýlenýän oglanyň öýündäki musulman dăbi boýunça nikalaşmak dabarasyny öz içine alýan *toýuň özi*. 3. Gelniň ene-atasynyň öýüne gaýdyp gelmegini, öýlenen oglanyň täze gelniň öýüne baryp görmegini, ýagny maşgalalaryň özara ýakyn garyndaşlyk gatnaşyklarynyň ýola goýulmagyny öz içine alýan *toýdan soňky* pursatlar.

Mundan başga-da nika girişmek döwri her birine dessurlaryň hem-de dessuryň giden bir topary gabat gelýän birnäçe yzygiderlilige bölünýär. Üstesine-de, her bir weleýatda toý dessurynyň kesgitli görnüşleri bar. Olaryň şol ýa-da beýleki görnüşlerdäki esasy taraplary häzirki zaman toýlarynda hem saklanyp galypdyr. Toý dessurynyň her bir görnüşide hökmany ýagdaýda bolelinlik bilen hödür-kerem etmek, aýdym-saz, tans we halk oýunlary bolan dăp güýmenjeleri bilen alnyp barylýar.

Türkmenlerde gudaçylyga baryljak bolsa aňryň-bäriň idelýär. Ýakyn garyndaşlaryň abraýly maşgaladanmy ýa-da ýokdygy soralýar. Sebäbi, “Enesini gör-de gyzyn al, gyrasyny gör-de bizini” diýlişi ýaly, zenan maşgala ilki bilen edep-ekram gerek. Gyz ähli endikleri ejesinden öwrenmeli. Gyzyň durmuşdaky başarnygy-da, “Meniň gyzym çeperdir, çelbemöwden don tiker” diýen ýaly parasatly sözler bilen bahalandyrylýar.

Türkmenlere hem beýleki halklarda bolşy ýaly, etniki, geografiki, taryhy we ykdysady esaslarda şertlenýän medeniýetiň özboluşly aýratynlyklary häsiýetlidir. Türkmen halkynyň özboluşly aýratynlyklaryna ähli ruhy we maddy medeniýetlerde duş gelip bolýar. Özboluşlylyk diňe bir äheň, labyz we ritmiki ugurlarda däl-de, eýsem žanrlaýyn ulgamda hem ýüze çykýar. Muňa bolsa Türkmenistanyň dürli weleýaty boýunça gurnalan folklor ekspedisiýalary döwründe toplanan maglumatlar aýdyň şaýatlyk edýär.

Türkmen halkynyň toýy aýdym-sazlara, tanslara ýugrulan. Aýdymlary özlerriniň niýetlenilen wezipeleri boýunça iki topara bölüp bolar: birinji topara, göni-den-göni dessur hereketleri bilen baglanyşykly aýdymlar degişli; ikinji topara bolsa takyk ýagdaý üçin berkidilmedik, ýöne toý dabarasynda ýerine ýetirilýän aýdymlar, sanawaçlar degişli.

Aýdymlaryň birinji toparyna durmuşa çykýan gyzyň öýünde ýerine ýetirilýän: “Ene jan”, “Hoşroý”, “Edep-ekram”, “Ýar-ýar”, “Öleň”, “Läle”, “Noý-noý”, “Ýar-ýar-ýarally” dessur aýdymlary we öýlenýän oglanyň öýüne toý kerweniniň gelen pursatynda ýerine ýetirilýän “Çapak” tansy degişli, şeýle hem oglanyň öýünde “Balajan” we “Ak-gök geýdirmе” ýerine ýetirilýär.

Aýdymlaryň ikinji toparyna “Küştepdі”, “Azada”, “Möwrike”, “Jemelek” aýdymlary degişli. Bu topara örän erkin dessurlar gabat gelýär.

Indi bolsa ýokarda agzalyp geçilen toparlardaky aýdymlarda yzygiderli, olary düzýän: heň, perde-labyz soraglary, ritm, heňiň hem-de goşgynyň özara baglanyşygy, gurluşy ýaly her bir bölegiň üstünde durup geçeliň.

Durmuşa çykýan gyzyň agy-sanawajy örän gadymy žanrlaryň biridir. “Gelin-gyzlar sanawaç aýtmagy çagalykdan öwrenip başlaýarlar, sanawaç aýtmagy başarmak – gelne bildirilýän talaplaryň iň zerurlarynyň biri” [157, 214]. Türkmenlerde gelniň öz ykbaly bilen bagly aglamak dessury bar. Ähli türkmen gyzlaryna mahsus bolan durmuşa çykýan gyzyň toý günü aglamagy agy sanawajy diýlip atlandyrylýar. Ýaş gelinler özlerrini toýda şeýle alyp barmagyny şeýle düşündirýärler: “Men näme üçin aglaýandygymy özüm hem bilmeýärin. Göz ýaş öz-özünden çykýar we käte ejeňe, käte bolsa joralaryňa ýüzlenip bir zatlar barada gürleýärsiň, sanawaç aýdýarsyň. Ejeň bolsa: gyzy durmuşa çykanda haýsy bir eje aglamaýar “diýýär”. Türkmenistanyň ähli ýerinde toýda diňe gyzyň we ejäniň aglamagy häzirkі wagta çenli hem dowam edip gelýär.

Mary welaýatyndaky türkmenleriň toý aýdymalarynyň arasynda durmuşa çykýan gyzyň ýerine ýetirýän “Ene jan” atly agy-sanawajy uly orun eýeleýär. Ekspedisiýa döwründe, oba toýlarynda birnäçe gezek toý dabarasynyň örän tolgun-dyryjy pursatlarynda ýaş gelniň agy-sanawajyna başlamagyna syn etmek miýesser etdi. Haçan-da gelin “ýöne aglasa” bir başga, ýöne ol aglasa hem-de şol bir wagtda-da sesli sanawaç aýtsa, onda bu ýagdaý düýbünden başgaça görnüş. Gelniň aglama-gy çuňňur şahsy psihologiki esasa eýedir.

“Toýdan öň durmuşa çykýan gyz sanawaç ýerine ýetirýär. Eger-de sanawaç aýtmak üçin agyçy çagyrylan bolsa, onda ol gelniň ýanynda, ikisiniň hem başlaryny ýapyp duran uly ýaglygyny astynda oturýar” [172, 70]. Ruslarda kimiň we haçan toý dessurynda sanawaç sanamalydygy baradaky sorag ýerli дәплere baglylykda dürli-dürli gönüşlerde çözülýär. “Käbir ýagdaýlarda gelniň özi sanawaç aýdýar, beýleki ýagdaýlarda bolsa professional agyçy, käte durmuşa çykýan gyzyň ejesi we ähli ýagdaýlarda diýen ýaly gyzyň joralary sanawaç aýdýarlar” [174, 20].

Ýaş gyzyň durmuşyndaky toý diýlip atlandyrylýan görnüş bu bir uly öwrülişik, ýanyoldaşynyň öýündäki garaşylýan мәlim bolmadyk ýagdaý, sawçylaryň ýoldaşy-nyň we onuň köp sanly garyndaşlarynyň göwnüniň bölünmezligi üçin ätiýaçlylyk – bularyň ählisi agy-sanawajynda öz ornuny tapýan gelniň kalbyndaky ynamsyzlyk duýgularyny, howsalalygy, gaýgy-hasraty oýarman bilmez. Gelniň öz ene-atasynyň öýünden gitmeginden öň dowam edýän toýuň birinji ýarymynda ol “Ene jan” agy-sanawajyny ýerine ýetirýär. “Eje jan” aýdymyny “durmuşa çykýan gyz öz öýünde aýdyp, soňra ejesi bilen hoşlaşyp, aglamak bilen ýanyoldaşynyň öýüne ugrayandy-gy, şeýle hem bu aýdymyň baş, alty setirde aýdylýan bentleriniň bardygy barada hem maglumatlar bar” [142, 107].

Maglumat beriji gelin-gyzlaryň habar bermegine görä, ähli welaýatlarda toý günü durmuşa çykýan gyzyň gelnejesi ýa-da gyzyň joralary oňa toý lybasyny geýin-dirýärler. Munda gyzyň özüni дәl-de, sözüň doly manysynda ony geýindirmekleri bellärliklidir. Şol wagt gyz garşylyk görkezýär, toý geýimini özünden daşlaşdyrýar. Bu pursat onuň agy-sanawajy bilen dowam edýär. Elbetde, gyzyň bu hereketleri onuň doglup, önüp-ösen dogduk öýüni terk edip gitmek isleginiň ýoklugy bilen baglanyşykly.

Farap etrabynda M. Begliýewadan (deprekde sazandarlyk etmeginde) durmuşa çykýan gyzyň agy-sanawajy ýazylyp alyndy:

Mäh-ri - ba-nym ja-nym e - je - jan, Gül Ba-ha-rym ja-nym e - je - jan.

Göz-le - ri - ñ be-ri al-dyň - my, Diş-le - riň sa-ry al-dyň - my,

Der-diň bo-lan da-ýyn ýag-şy - my. Mäh-ri - ba-nym ja-nym e - je - jan.

Lebab welaýatynyň Farap etrabyndan käbir ýazgy edilen durmuşa çykjak gyzyň agy-sanawajy öňki seredilip geçilenlerden indiki aýratynlyklary boýunça tapawutlanýar. Onda kakylp çalynýan saz guraly gurluş emele getiriji wezipäni ýerine ýetirýär. Agy-sanawajynyň sazly düşegi uzak dowamlylyk bilen bölünen birnäçe motiwe eýe. Depregiň yzygider owazlanýan ritmiki ostinatosy umumy esasy birleşdiriji bolup çykyş edýär.

Gyzyň bu agy-sanawajy ýönekeý, iki bölümlü, gaýtalanýan (reprizaly) gurluşa eýe. Birinji bölüm deňdowamlylykly (iki taktdan ybarat bolan) dört motiwden durýar. Olaryň üçüsi (1, 2, 4) tonika (d^1) bilen tamamlanan. Bu üç motiwler labzynyň ösüş häsiýeti boýunça heňli deklamasiýa bilen baglanyşykly. Üçünji motiw öz tebigaty boýunça has aýdym äheňli (wokallaşdyrylan). Ol aýdymyň bogunlarynyň içinde registrleriň çalyşmagy (aşakydan ortaka geçmek), wagtlaýyn daýanç ses hökmünde perdäniň V basgançagyny tassyklamak bilen, tapawutlanýar.

Ikinji bölümde täze iki motiw peýda bolýar we birinji bölümniň üçünji hem-de dördünji motiwleri repriza arkaly gaýtalanýar. Ol şeýle gurluşa eýe:

Birinji bölüm

A

$a + b + c + d$

d-moll

Ikinji bölüm

B

$e + f + c + d$

g-moll d-moll

Şeýlelikde, bu aýdym heň gurluşy ösdürilen we modulýasiýa meýilnamaly, kakylp çalynýan saz guraly bolan depregiň diňe bir ritm tarapdan goltgy bermek üçin däl-de, eýsem onuň gurluş emele getirijilik ugrunda hem uly mana eýe bolmagy maksat edilendigi üçin girizilýän az sanly folklor nusgalaryny özünde beýan edýär.

Mary welaýaty boýunça durmuşa çykýan gyzyň agy sanawajynyň aşakdaky görnüşi M. Allaberdiýewadan ýazylyp alyndy;

Tagtabazar etrabyna degişli “Ene jan”:

Me-niň gel-jek ýol-la - ry - ma, Ba - dam e - ke - wer e - ne - jan.

Ba - dam ba - şy gaý - dan - da, Ba - lam diý - gin e - ne - jan.

E - ne - ja - na, e - ne - ja - na. Ba - lam diý - gin e - ne - jan.

Meniň geçjek ýollaryma,
Ýandak ekwer, ene jan.
Ýandak başlary gaýdanda,
Ýandym diýewer, ene jan.

Durmuşa çykýan gyzyň (Tagtabazar etrabyndaky) agy-sanawajy özboluşly häsiýeti boýunça liriki tansly aýdyma ýakyn. Bu ýerde tanslylyk we liriki ýagdaýyň döremegine bolsa üç ölçegli (6/8), heňiň kulminasiýasynda aýdyň alamatlanýan sesiň giňgöwrümlilige eýe bolmagy ($as^1 - g^2$) ýardam berýär. Heňiň labzy babatda aýdylanda, liriki aýdym we agy üçin häsiýetli bolan öwürimler birleşdirilendir. Başlangyç motiw (2 takt): dürli dowamlylyklardaky iki sany belentligiň gezekleşmegine esaslanýar. Ikinji motiw (2 takt): VI basgançaga tarap böküş, soňra bolsa, ses göwrüminiň VII basgançaga çenli giňemegi we yzygider ýagdaýda böküşiniň doldurylmagy bilen baglylyk liriki heňlerde giňden peýdalanylýan öwürimdir.

Gökdepe etrabynyň ýaşajysy G. Agahanowanyň beren maglumatlaryna görä, durmuşa çykýan gyz tarapda şeýle setirler hem ýerine ýetirilýär:

Meniň gyzym bir barga (ýetişen, kämil çykan),
Ýakasynda şildirge,
Gyzymyň bahasy,
Segsen erkek, ýüz ýorga.

Atgulagy ala öýme,
Açylyp gelsin şu gyza,
Süýjüligi nogul-nabat,
Seçilip gelsin şu gyza.

Sanawjysyna sary ýaglyk,
Gundawjysyna gülli ýaglyk,
Agasyňa ala bedew,
Ýeňňesine ýelmaýa,
Sygdyrmasa gelmesin.

Ak unuň agyndan,
Çelpek gelsin şu gyza,
Ýüňli goýnuň maňyndan,
Söwüş gelsin şu gyza.

Petde-petde pul gelsin,
Atlaz parçalar şonça gelsin.

“Soldum armanly” aýdymy Ahal welaýatynyň Kaka etrabynda O. Artykowanyň ýerine ýetirmeginde ýazgy edildi (bu aýdym Ahal welaýatynyň ähli etrabynda ýerine ýetirilýär).

Bu aýdym takyk ýönekeý iki bölümlü, gaýtalamaly gurluşa eýe. Bu görnüşiniň özboluşlylygy iki bölümliligi emele getirýän gurluşdan ybarat.

Her bir bölüm alty taktdan ybarat bolan iki sözleme eýe. Sözlemleriň içki jümlelere bölünüşigi hem durnuklylyga eýe – üç taktdan ybarat bolan iki jümle. Birinji bölümüň çäginde iki sözlem biri-birine örän meňzeş. Diňe ikinji sözlemiň ikinji jümlesinde uly bolmadyk ritmiki tapawut girizilýär. Aýdymyň kulminasiýasy ikinji bölümüň birinji sözlemine, ýagny birinji jümlä gabat gelýär. Ikinji, üçünji we dördünji jümleler uly bolmadyk wariantlaýyn üýtgeşmelere sezewar bolup, repri-zanyň wezipesini ýerine ýetirýär.

Heňň gurluşy örän üýtgeşik. Heňň ses göwrümi septimanyň ($fis^1 - e^2$) çägin-de ýerleşdirilýär. Netijede, heňň ösdürlişiniň dowamynda birnäçe gezek tekrarlan-ýan a^1 ses esasy durnukly basgançak hökmünde öňe saýlanýar. Her bir sözlem şu belentlik bilen tamamlanýar. Beýan edilýän ses hatarynyň çägindeki esasy durnuk-ly ses bolan a beýleki ähli belentliklerden ýokarda ýerleşýär. Eger-de perde gur-luşynyň nukdaý nazaryndan seretseň, onda ses hatary bu aýdymyň çäginde dürli perdä degişli bolan iki sany tetrahordda gurulýar. a durnukly sesden aşakda ýer-leşen basgançaklar – *doriý* perdäniň ýokarky tetrahordy, a durnukly sesden ýokar-daky ýerleşen basgançaklar bolsa *frigiý* perdäniň aşaky tetrahordy. Aýdymda *frigiý* öwüşgini agdyklyk edip, b ses belentligi bilen perdäniň ikinji daýanç belentligini tekrarlaýar.

Aýdymyň heňi babatda aýdylanda, onda onuň başlangyjy örän täsin. Birin-ji jümläniň çäginde durnukly a^1 belentlige barmak, ikilenen “giriş” sesleriniň üsti boýunça beýan edilýär: $g^1-fis^1-g^1-a^1$; jümläniň ikinji motiwi bolsa aşaky *frigiý* tetra-hordyna esaslanýar we wagtlaýyn daýanç “ b^1 ” sesine alyp barýar: $d^2-c^2-b^1$. Heň ösüşiniň şol ekspozisiýa ulgamynda aýdymyň perde hem-de labyz aýratynlyklary görkezilýär.

Aýdym heňiniň kulminasiýasy kwintadan başlap, perdäniň esasy durnukly be-lentligine çenli aşaklygyna hereket edýän “zynjyrlaýyn” usul boýunça ösýär. Pese düşýän tetrahordyň her bir basgançagyňyň iki we üç gezek gaýtalanmagy heňe

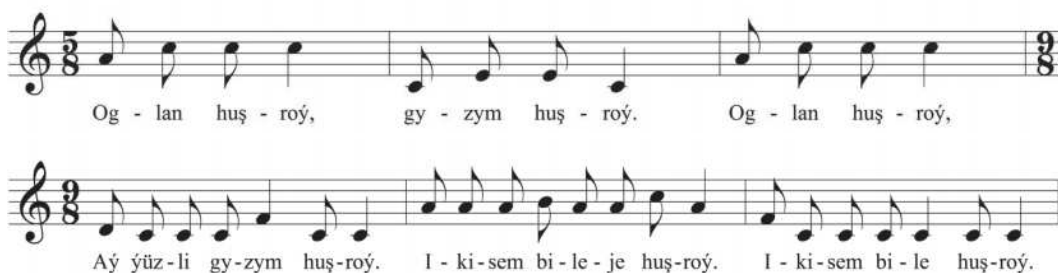
agy alamatlaryny berýär. Repriza boýunça geçirilmek keşbi döretmäge täsir edýän konstruktiv aýratynlyklary girizmeýär. Bu babatda perde labyz we ritmiki gatnaşyklarda saklanýar.

W. Sarwyň bellemegine görä, “Gelin ejesine 17 ýagdaýda sanawaç aýdýar, barjak ýigidine 13 ýagdaýda, oglan doganyňa 8 ýagdaýda, göbek enesine, uýasyna, jorasyňa, daýzasyna, kakasyna we ýakyn garyndaşlaryna 1, 2 ýagdaýda sanawaç aýdýar” [184, 275]. Durmuşa çykýan gyzyň agysynda döp sanawaç aýdyjynyň hakyky duýgulary bilen doly razylaşýlar, aýralyk şahyranalygy örän uly täsir galdyrýar.

Agy-sanawajynda gyzyň önünde duran dogduk öýünden, ene-atasyndan, joralaryndan aýrylmak bilen bagly ruhy ýagdaýy alamatlandyrylýar. Bu agy-sanawajynyň bentleri “Enejan” sözüniň gaýtalanmagy bilen tamamlanýar. Çünki, türkmen gyzlary özleriniň ähli meselelerini diňe ejeleri bilen maslahatlaşýarlar. Üstesine-de, hoşlaşyk pursaty diňe bir dessur hereketlerinde we aýdymlarda beýan edilmän, eýsem gelniň geýimini çalyşmak, ýaglyk daňmak ýaly beýleki daşky görnüşini üýtgetmekde hem gözegçilik edilýär.

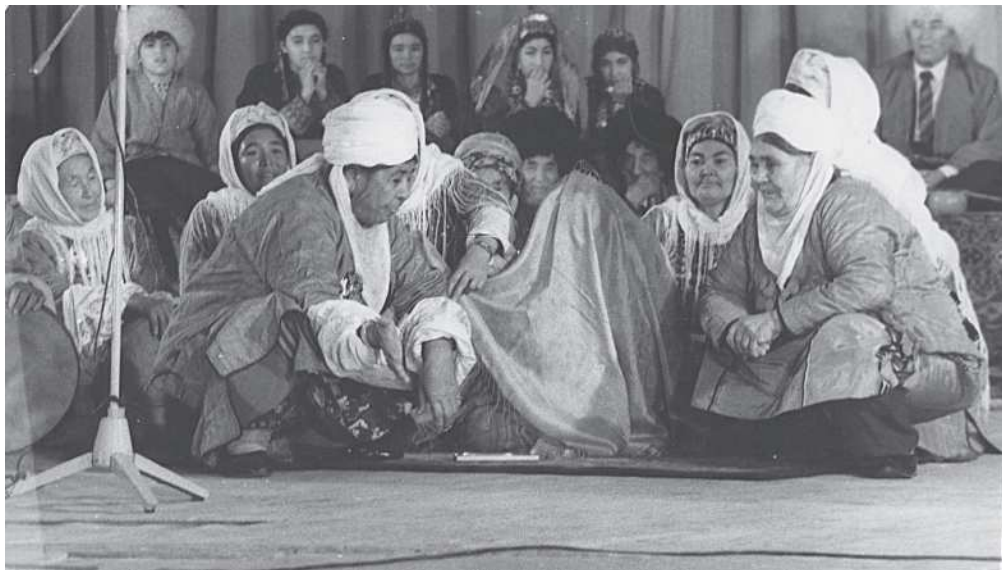
Öýlenýän oglanyň durmuşa çykýan gyzyň öýüne dostlary we dogan-garyndaşlarynyň goldaw bermegi bilen almaga gelen wagty ýerine ýetirilýän “Hoşroý” we “Edep-ekram” Lebap welaýatynyň toý dessurynyň özboluşly aýratynlygy bolup durýar. Bu aýdymlar ýerine ýetirilende durmuşa çykýan gyzyň, onuň ejesiniň we oglanyň ýakyn garyndaşlarynyň gatnaşmaklary hökman. Olar, esasan, deklamasiýa görnüşinde ýerine ýetirilip, gyzyň ejesi, şeýle hem oglanyň iň ýakyn garyndaşy bu aýdymlyary esasy ýerine ýetirijiler bolup durýarlar. Pol Lafardyň belleýşi ýaly, “Nika baglaşmak ähli halklarda köpsanly aýdymlaryň, şeýle hem iň gowy dessurlaryň döredilmegine ýardam berýär” [153, 54].

Ilkibaşda “Hoşroý” ýerine ýetirilýär (bu dessur Saýat etrabynda ýazylyp alyndy):

Bu aýdym özboluşly gep gatmalaryna eýe bolup, toýdaky iki tarapyň oglany hem-de gyzy öwmeklerine bagly bolan özara bäsleşigi emele getirýär, ýöne olar şol pursat ellerine aýna alýarlar (ol ata-babalaryň dini hereketleriniň jadyly görnüşleri bilen bagly). Şahyрана setirleriň her biri ýerine ýetirilenden soň, gelin-gyžlar aýna seredýärler.

Bu heň üç jümleden durýar. Her bir jümle ösüşini dowamynda ritmiki üýtgeşmä, äheň babatda ýüzlenme manysyna eýe bolýan, iki sany heň öwrümlerindäki beýan edilýän seslenmelerde gurulýar: $a+b+a+b_1+a_1+b_2$. Labzyň häsiýetli daýanç belentlikleri ses hatarynyň III-IV kömekçi basgançaklaryna düşýär.

“Edep-ekram” aýdymy ýerine ýetirilende, ýene-de seslenme almatlary saklanýar, ýöne indi sorag-jogap görnüşinde bolýar, ýagny oňan tarapdan gelenler gyzyň ejesine hojalykdaky zerur işleri nähili ýerine ýetirmelidigi barada sorag berýärler.

Bu ýerine ýetirijiligiň manysy: eger-de gyzyň ejesi şol soraglara dogry jogap berip bilse, onda geljekki gelin, ýagny durmuşa çykyan gyz hem bu öý işlerini dogry ýerine ýetirip biljekdiginde jemlenýär (I-belgi sorag, II-belgi jogap):

Öýi kandaý syradylar?
 Meý-mene mundak çigina. – 2 gezek
 Hamyry kandaý, garadylar?
 Meý-mene mundak çigina. – 2 gezek
 Nany kandaý, ýapadylar?
 Meý-mene mundak çigina. – 2 gezek
 Suwy kandaý uradylar?
 Meý-mene mundak çigina. – 2 gezek

I. Zemsowskiniň bellemegine görä: “Aýdym adalgasy bilen anyklanylýan täsin hadysa uzak taryhy durmuşyň we aýdym gurluşynyň sazly-sözli ösüşiniň netijesi bolup durýar” [133, 5].

Agy-sanawaçlaryň bu görnüşlerine häzirki wagtda folklor toparlarynyň repertuarlarynda duş gelip bolýar. Däp aýdymalarynyň örän uly topary häzirki wagtda hem ösmegini dowam etdirýär: ýygy-ýygy ýerine ýetirilýän meşhur ulanylyşdaky heňlere täze sözler girizilýär. Mysal üçin, “Ýar-ýar” ýa-da “Öleň” türkmen toý aýdymlary häzirki sazly durmuşda täze şahyranasatirleriniň esasynda, gadymy heňiň saklanmagynyň, labyz we ritm taýdan täzelenen görnüşiniň netijesinde ýerine ýetirilýär. Ol ýerine ýetiriliş häsiýeti boýunça halk dabarasynyň joşgunly, göçgünli we şadyýan alamatlaryna eýe bolýar. Dogrusy, toý dessurynyň öňki sazly esaslaryna daýanýan birnäçe aýdymlardan daşlaşdylar we liriki, oýun mazmunly aýdymalaryň içine siňip gitdiler, emma, muňa garamazdan, saklanyp galan aýdymalaryň arasyndan “Ýar-ýar” aýdymy has durnuklylygy bilen tapawutlanýar. “Ýar-ýar” toý aýdymy durmuşa çykýan gyzyň öýünde, gelnalyjy geleninden soňra, ýerine ýetirilýär we bu aýdym aýdyşygyna öýlenýän oglanyň dostlary we dogan-garyndaşlary hem goşulyşýarlar.

“Ýar-ýar” toý dessur aýdymy Türkmenistanyň ähli ýerlerinde ýaýramagyny gazanypdyr. Bu dessur öz adyny mydama gaýtalanýan “Ýar-ýar” bogunlarynyň özara baglanyşmagyndan alýar (ol terjime edilende “Söýgülim-söýgülim” ýa-da “ezizim-ezizim” manylaryny aňladýar). Aýdym Orta Aziýa halklarynyň sazly-şahyranadöredijiliginde dilden-dile geçip, gadymdan bári dowam edip gelýän aýdymalaryň biridir. Eger-de rus folklorynda ýas dessury bilen baglanyşykly agylar has gadymy hasap edilýän bolsa, onda Gündogar halklaryndaky – türkmenlerdäki “Ýar-ýar” ýa-da “Öleň”, özbeklerdäki “Ýor-ýor”, gazaklardaky “Žar-žar”, täjiklerdäki “Ýor-ýor” diýlip atlandyrylýan toý aýdymlary we başgalar iň gadymy aýdymlar hasap edilýär. “Ýar-ýar” türkmen aýdymy mazmuny we sazly-şahyranagurluşy boýunça özbeklerdäki “Ýor-ýor”, gazaklardaky “Žar-žar” adybir toý aýdymalaryna örän ýakyn bolmagy hem ýöne ýerden däl. Şu toý aýdymy Lebap welaýatynyň çäginde “Ýar-ýar” ýa-da “Öleň” atlary bilen duş gelýär. “Ýar-ýar” aýdymy gyzyň öýünde, onuň ýanyoldaşynyň öýüne ugradyljak wagty ýerine ýetirilýär.

“Ýar-ýar” toý aýdymyna gyzyň ýakyn garyndaşlary we oglan tarapdan gelen myhmanlar gatnaşýarlar hem-de olar öz aralarynda sazly-şahyranabäsleşigini gurnaýarlar. “Ýar-ýar” aýdymynyň şahyranasatirleri aýratyn täsirirligi, onda halkyň çuňňur psihologiýasynyň açylyp görkezilmegi, gaýgy-hasrat, adamlaryň degişmeleri we ýagty dünýägaraýyş bilen häsiýetlenýär.

Bu aýdymlar üçin ýordumlylyk mahsus däl, çünki olaryň manysy bir bentde jemlenýär. Aýdymlarda köplenç ýaşlara bagt dileg etmek duş gelýär. Bu şatlykly wakaly günün ýatdan çykmajaklygynyň manysy wasp edilýär, emma, muňa gara-

mazdan, aýdymyň mazmunynda şol wagtky jemgyýetçilik durmuşynyň şertleri-de öz beýanyny tapypdyr. Aýdymyň gamgyn häsiýeti haçan-da gyz durmuşa çykanda, onuň diňe adamsyna we onuň dogan-garyndaşlaryna bagly bolmagy, ene-atasynyň öýünden mydamalyk aýra düşmegi bilen baglanyşykly. Şeýle many-mazmun aşakdaky bentlerde öz beýanyny tapýar:

Çuňňur guýa daş atsaň,
Batar gider, ýar-ýar.
Uzak ýere gyz berseň,
Ýiter gider, ýar-ýar.

Derýaga daş atmaňlar,
Çümer gider, ýar-ýar.
Uzak ýere gyz satmaň,
Ýiter gider, ýar-ýar.

Durmuşa çykýan gyz öýi bilen hoşlaşanda aşa gaýgylandyrmazlyk üçin ony ýeňňesiniň eline berýärler we aşakdaky bentleri ýerine ýetirýärler:

Gyzy alyp ýeňňeler,
Asta ýörip, ýar-ýar.
Ak süýt beren enesi,
Dertlenedi, ýar-ýar.

Aglama, gyz aglama,
Toý seniňki, ýar-ýar.
Bosagasy altyndan,
Öý seniňki, ýar-ýar.

Gyzyň bukjasy barada aşakdaky bentlerde aýdylýar:

Bukjasynyň astynda,
Dokuz düwün ýar-ýar.
Dokuz gyzyň serdary,
Çykdy bu gün, ýar-ýar.

“Ýar-ýar” toý aýdymynyň bentleriniň birinde, gudalaryň ikisiniň bilelikde toý tutýandyklary suratlandyrylan dăp baradaky bent hem duş gelýär:

Iki öýüň arasynda,
Sandyk ýatyr, haý öleň.
Iki guda deň durup,
Toý beredir, haý öleň.

Toplanan maglumatlaryň arasynda dürli welaýatda ýygy-ýygy duş gelýän bir-näçe bent hem bar:

Gyzyl-gyzyl horazlar,
Harmandadyr, ýar-ýar.
Öýlenmedik ýigitler,
Armandadyr, ýar-ýar.

Gyzyl-gyzyl horazlar,
Ýagmyr saçar, ýar-ýar.
Öýlenmedik ýigitler,
Armandadyr, ýar-ýar.

Aşakdaky ýaly degişme äheňli bentler hem duş gelýär:

Baryp görüň gelini,
Kel bolmasyn, ýar-ýar.
Açyp görüň ýüzüni,
Kör bolmasyn, ýar-ýar.

Toý hananyň oduny,
Tal bolmasyn, haý öleň.
Baryp görüň giýewi,
Kel bolmasyn, haý öleň.

Gyzy almaga gelnende “gatlama” getirmek ýörgünli bolup, bu döp aşakdaky bentlerde öz şöhlelenmesini tapýar:

Gatlak-gatlak gatlama,
Gatlanadyr, ýar-ýar.
Gyzy alyp ýeňňeler,
Atlanadyr, ýar-ýar.

Lebap welaýatynda we Ahal welaýatynyň Kaka etrabynda toý aýdymalary aý-dylanda, kakylp çalynýan saz guraly bolan deprege erk etmek aýratyn ýerine ýetirijiligi bilen tapawutlanýar. Onuň deňölçegli usullary aýdym heňiniň ýumşak owaz-

lanmagyna ýardam berýär. Özüniň wezipe ähmiýetliligine baglylykda bu aýdymlar toý toplumynda merkezi orny eýeleýärler, toparlaýyn ýeke sesde gyzlaryň üýşme-ginde ýerine ýetirilýär. “Ýar-ýar”, “Öleň” toý aýdymalary toý dessurynyň kulmi-nasiýasynda ýerine ýetirilýär, ýagny olar takyk ýagdaýlara berkidilen we islendik yzygiderlilikde, ýöne toýuň berk gözegçilikli pursadynda ýerine ýetirilip bilinýär. “Öleň” galapyn durmuş toýlarynda ulanylýan bolsa-da, ondan buýanky toý-tomaşa-larda hem aýdylmagy mümkindir (mysal üçin, ogul toýunda) [32, 23].

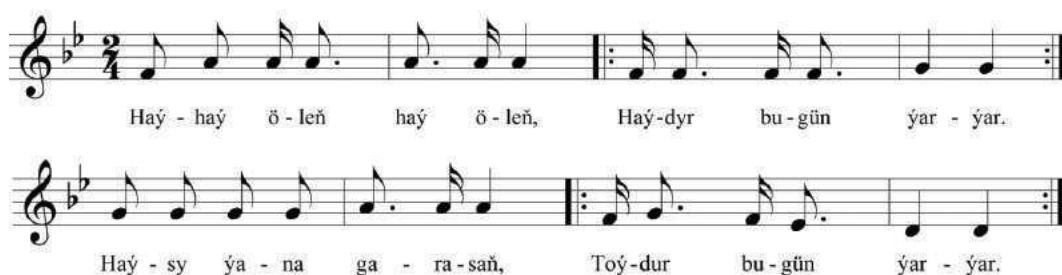
Toý dessurlarynda “Ýar-ýar” aýdymynyň iki görnüşi emele gelýär. Birinjisi “Ýar-ýar” sözleriniň, ikinji bolsa “Ýar-ýar ýarally” sözleriniň gaýtalanmagy bilen tamamlanýar. Türkmenistanyň dürli welaýatyndan toplanan maglumatlar, aýdym-laryň birinji we ikinji toparlarynyň özboluşly aýratynlyklaryny ýüze çykarmak üçin tablisa düzmäge mümkinçilik döretdi. Birmeňzeş umumy alamatlar diňe bir etra-byň içindäki aýdymlarda däl-de, eýsem бүтін Türkmenistan boýunça ýüze çykaryl-ýar. “Orta Aziýanyň we Gazagystanyň ähli halklarynda ýerine ýetirilýän “Ýar-ýar” toý aýdymy barada W. Winogradow şeýle belleýär. “Mälim bolşy ýaly, bu aýdym Orta Aziýanyň ähli halklarynda belli hem-de käbir ýerlerde azda-kände meňzeş heň öwürümlerine eýe” [98, 85-86].

Ilki bilen bu žanrdaky aýdymalaryň birinji toparynyň üstünde durup geçeliň. Ýazylyp alnan “ýar-ýar”, “öleň” aýdymalaryň derňewleriniň netijesinde, Türkme-nistanyň etraplarynda ulanylýan has aýdyň mysallar ýüze çykaryldy. Bu mysallar boýunça şu žanra degişli heňleriň toplumu düzüldi:

1)

2)

3)

Buk - ja - sy - nyň u - ju - ny, Bag - la - dy - lar ýar - ýar.

E - ne - si - niň ýü - re - gin, Dag - la - dy - lar ýar - ýar.

4)

Gy - zyl gy - zyl ho - raz - lar, Har - man - da - dyr ýar - ýar.

Öý - len - me - dik ýi - git - ler, Ar - man - da - dyr ýar - ýar.

5)

Buk - ja - sy - nyň as - tyn - da, Do - kuz dü - wün ýar - ýar.

Do - kuz gy - zyň ser - da - ry, Çyk - dy bu - gün ýar - ýar.

6)

Toý ha - na - nyň o - du - ny, Tal bol - ma - syn haý ö - leň.

Ba - ryp gö - rün gi - ýe - wi, Kel bol - ma - syn haý ö - leň.

Olar öz häsiýeti boýunça örän labyzly heňler bolup, bularyň dar göwrümlü ambitusy seýrek ýagdaýda kwinta ses aralygynda ýaýbaňlanýar. Heňde hereketiň yzygiderli görnüşli hereketi agdyklyk edýär we köplenç, esasy durnukly ses peý-

dalanylýar. Netijede bolsa, heňiň sudury tolkun görnüşli häsiýete geçýär. Hereket aglaba ýagdaýda iň pes basgançakdan başlanýar. Diňe seýrek ýagdaýlarda beýik belentliklerden başlap, barha pese düşýän hereketi emele getirýär. Garabekewül we Birata etraplaryndan ýazylyp alnan aýdymlar muňa mysal bolup biler.

Gy-zyl - gy - zyl ho-raz - lar, Ýag - myr sa - çar ýar - ýar.

Öý - len - me - dik ýi - git - ler, Tyl - la sa - çar ýar - ýar.

Ba-ryp gö-rüň ge - li - ni, Kel bol - ma-syn ýar - ýar.

A - çyp gö-rüň ýü - zü - ni, KÖr bol - ma-syn ýar - ýar.

Türkmenistanyň aýdym medeniýeti üçin heňiň böküşli hereketleri häsiýetli däl. Bu žanrdaky aýdymlar hem şu kadadan çykmaýar. Emma, onuň deregine ýyg-ýygy duş gelýän başlangyç kwarta ses aralygyna tarap hereket we onuň soňra aralyklarynyň doldurylmaga eýe bolmagy ünsüni özüne çekýär. V basgançakdan I basgançaga tarap böküş has häsiýetli ýagdaý bolup durýar:

Ag - la - ma gyz, ag - la - ma, Toý se - niň - ki ýar - ýar.

Bo - sa - ga - sy al - tyn - dan, Öý se - niň - ki ýar - ýar.

Şu görnüşli “Ýar-ýar” aýdymlarynda heňiň esasy basgançagyndan, kwarta tarap böküş etmek mahsus. Bu hereket ýokarky sesiň gaýtalanmagyna ýardam berýän we onuň sesleriniň deň ölçegli hereketinde indiki aşak inýän akymyň ýaňlandyrylmagynda äheňiň häsiýetli labyz görnüşü hökmünde tapawutlanýar. Şu aşakdaky aýdym bu görnüşe degişli:

Tersiýa sesinden beýgelyän heň, ýokarky sesi dürli ritmlerde gaýtalaýar. Heňiň özi iki taktly başlangyç labzyň gaýtalanmagyna esaslanýar. Ol ýerde beýgelyän hereket agdyklyk edýär:

Bu heň gaýtalama sözlerini özünde jemleýän, esasy durnukly sesden kwarta ýokardan aşak hereket edýän görnüşe esaslanýar. Onuň ses belentliginiň gurnalysy başlangyç sesiň ritmleşdirilen gaýtalanmasynda, heňiň yzygider ulalmasynda hem-de owazlandyrylmasynda häsiýetlendirilýär. “Ýar-ýar”, “Öleň” toý aýdymalarynyň sazly taraplaryna seretseň, onda olar usuly dürli-dürli bilen özara tapawutlanýar (bularyň içinde özboluşly bütewüligiň kanunalaýyklyklaryna gözegçilik edip bolýar).

Derňelýän aýdymlaryň labyz-heň ösüşi dürli-dürli. Olarda meňzeşlikler we hatda, garşylygy tassyklaýan alamatlary hem ýüze çykaryp bolýar. Köplenç aýry heň gurluşlary sözleriň her bir setiriniň wariantlaýyn gaýtalanmasyna gabat gelýän, özbaşdak heň gurluşly ýeke-täk heňde hem birleşdirilýär. Mysal üçin:

Bu indiki görnüşde alamatlanyp biler:

$$\begin{array}{cc} \text{I} & \text{II} \\ a + b & a_1 + b_1 \end{array}$$

Tematiki ösüşin has giň ýaýran görnüşi gaýatalamak usulydyr. Bu barada B. Asafýew şeýle belleýär: “Gaýtalanýan hereket ýa-da şol bir saz böleginiň iki we birnäçe gezek görkezilmegi in bir ýönekeý we elýeterli serişde bolup durýar, çünki bu tapylan usul ygtybarlydyr” [76, 37]. Gaýtalamak diňe bir başlangyç gurluşyň wariantlaýyn görnüşinde däl-de, eýsem jikme-jik görnüşde hem bolup bilýär.

Käbir aýdymlarda heňin iki ýa-da birnäçe registrlerde bölünmegi netijesinde hem ýaýbaňlandyrylmagyna duş gelinýär. Farap etrabyndan M. Begliýewadan ýazylyp alnan “Öleň” aýdymy aýdylanlara mysal bolup biler:

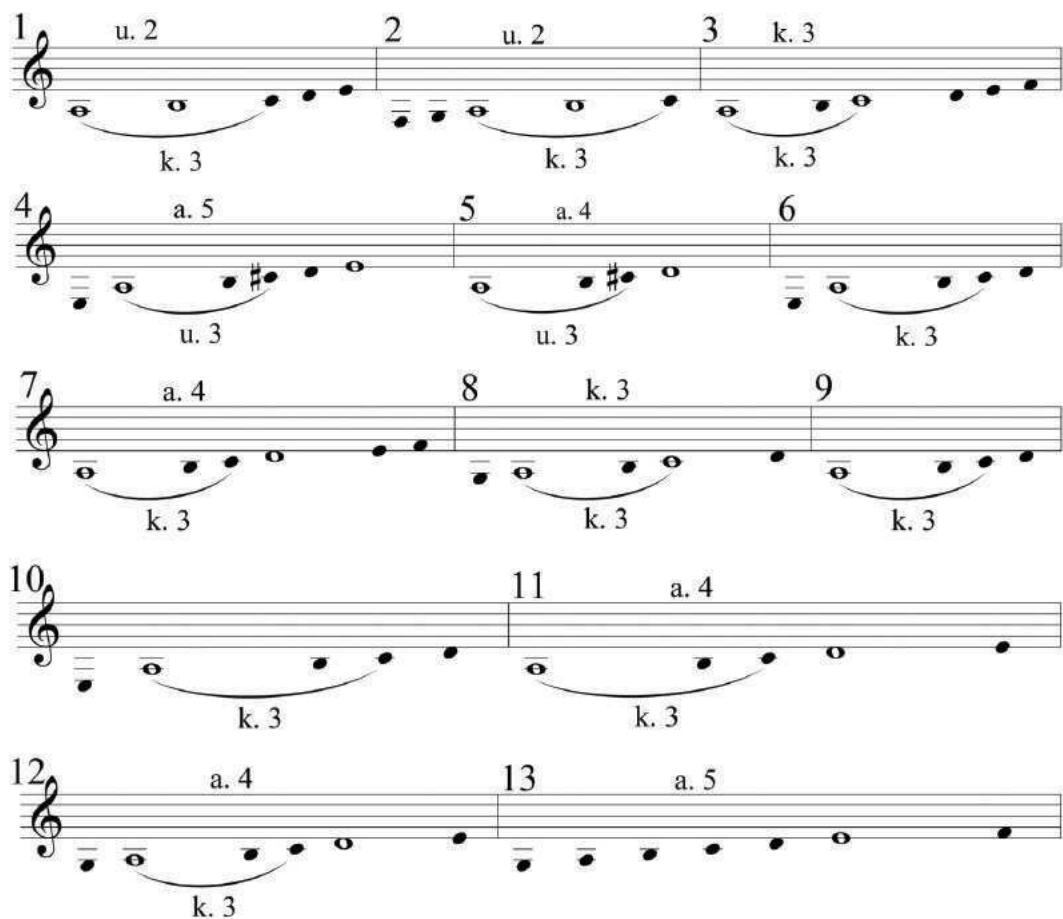

Aýdym iki gurluşa bölünýär. Olaryň birinjisi septima, ikinjisi kwarta ses göwrümini öz içine alýar. Ikinji gurluş birinjiniň bölekleyin warirlenen görnüşini kwarta ýokarda gaýtalaýar we ony başlangyç kadansa dolap getirýär.

Birinji toparyň heňleri deňeşdirilende kadensiýanyň heňinde meňzeşlikler ýüze çykarylýar. “Kadans – labzyň in täsirli ýeri. Kämil kadansyň esasynda ýerleşýän konstruktiv özen sesleriň özara baglanyşygyndaky daýanç sesleriň has durnukly görnüşidir...” [72, 39]. Seredilip geçilen ähli mysallarda diýen ýaly, kadensiýa II basgançakdan IV basgançaga tarap endigan hereketi we soňra kiçi tersiýa boýunça pese düşüp, başlangyç sese dolanmak arkaly amala aşyrylýan yzygiderlilige eýe bolýar: II – IV – III – II

Kadensiýa esasy belentlikde tamamlanýar. Ses hatary we äheň gurluşy heňin ýaýbaňlandyrylmagynda esas bolup durýan böleklerdir.

Birinji topardaky “Ýar-ýar” aýdymalarynyň ses hatary köplenç kiçi göwrümlü. Olar esasan, tetrahord we pentahord perde gurluşlaryna gabat gelýär. Muny aýdyňlaşdyrmak üçin “Ýar-ýar” aýdymalarynyň birinji toparyna degişli ses hatarlaryň görnüşlerini hödürleýäris:

Şeýlelikde, görşümüz ýaly, olaryň köpüsiniň perde emele getirişleriniň esasynda minor perdesiniň aşaky tetrahordy we käbir mysallarda mažor perdesiniň aşaky tetrahordy ýerleşýär.

Aýdymlarda perdäniň üýtgäp durmagy uly mana eýedir. Olar biri-birleriniň üstüni ýetirýän, perdäniň mydama üýtgäp durmagynda, birnäçe perde esasynda daýanýar. B. W. Asafýewiň belleýşi ýaly, arassa ýeke seslilige, şol bir wagtda halk sazlary üçin hem, “öz daş-töweregindäki ýerleşen perde basgançaklaryny özüne çekýän (perdäniň içinde) belentligiň özi täze topara dartylmak” häsiýetli [76, 231]. E. K. Alekseyew perdäniň şular ýaly üýtgäp durmagyny, heň baradaky pikirlenişin irki perde gurluş mümkinçilikleriniň hataryna goşýar [73, 220].

Derňew edilen aýdymlarda perdäniň üýtgäp durmagynyň indiki görnüşlerini tapawutlandyryp bolar. Olar: sekundalaýyn; tersiýalaýyn; kwarta we kwintalaýyn. Ähli ýagdaýlarda aşaky ses has durnukly, ýokarky ses bolsa ýarym durnuklylyk häsiýete eýe bolýarlar.

Perdäniň kwartalaýyn üýtgäp durmaklygy has ýygy duş gelýän görnüşdir. Kwartalaýyn üýtgemä degişli mysallaryň birine seredip geçeliň:

peselýän we beýgelýän hereketleriň perdäniň esasy durnukly başgançaklary bilen baglanyşmagynda owazlanýar.

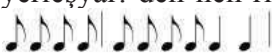
Türkmen aýdym döredijiliginiň goşgy düzülişiniň şahyрана esasynda sillabiki ýa-da “bogun” diýlip atlandyrylýan usul aýratyn orny eýeleýär. Türkmen filologiýasynda bogun gurluşy “bogun” adalgasyndan başga, “bogun” adalgasy bilen hem aňladylýar. “Bogun” sillabiki usul folklor şahyрана gurluşy üçin häsiýetlidir. Sillabiki ölçeg gurluşy sesleriň belli bir yzygiderliliginiň dowamlylygyny we gysgalygyny talap etmeýär. Goşgy setirlerinde mydama sözleriň bölünmeginiň bolup durmagy esasy ritm emele getiriji aýratynlykdyr. Türkmen toý aýdymalarynyň bentlerindäki setirler, esasan alty-ýedi ýa-da sekiz bogunlydyr.

Goşgynyň ölçeg we ritm taýdan gurluşy, sazly ritmiň emele gelmegi üçin esas bolup hyzmat edýär. Heňiň we goşgynyň ritm gurluşynyň бүтewüligi – sazyň pikir mazmunynyň we täsirli serişdeleriniň бүтewüligi bolup durýar. Goşgynyň we sazyň gurluşynyň biri-birine gabat gelmegi umumy бүтewüligiň döremeginiň esasy aýratynlygydyr. Gabat gelme takyk, ýagny her bir bogna bir ses gabat gelýän görnüşde bolup biler:

Käte bolsa meňzeşlik bogunlaryň goşulmagynyň ýa-da sözüň içinde hiňlenmegiň netijesinde gazanylýar:

Aýdymlar derňew edilende, ritm gurluşyň doly birmeňzeşliklerine duş gelinýär. Olaryň ählisiniň esasynda takyk ritm urgusy ýerleşýär: deň heň-ritm dowamlylygynda ahyrky bognuň uzak dowam etmekligi:

Saz ritmi göniden-göni goşgy setirlerine bagly bolup durýar.

Bogun ritm gurluşy:

Sazly-ritm gurluşy:

Heň gurluşy goşgynyň içki gurluşy bilen ýakyndan baglanyşýar we onuň gurluşyna doly gabat gelýär. Bogunlaryň arasynda mydama emele gelýän söz bölünişigi heň dyngysyny döredýär. Ýedi bogunlylygyň düzüm bölekleri mydama 4+3; alty bogunlylyk 4+2; sekiz bogunlylyk 4+4 ritm toparyny emele getirýär. Heňiň gurluşy goşgynyň bölünişine gabat gelýär. Mysal üçin:

4	3
Tek - je - dä - ki	gaý - çy - ny
	
4	2
Pos - ba - syp - dyr	ýar - ýar
	
4	4
Ig - ne - ji - gim	ýit - di di - ýip
	

Rubagy – dört setirli goşgy goşmak gündogar halklarynyň şahyrana sungatyna giňden ulanylýar. “Ýar-ýar” toý aýdymalarynda rubagy şahyrana gurluşy ulanylýar we ondaky üçünji kapyýalaşmaýan setir kulminasiýa gabat gelýär. Seredilip geçilen mysallaryň köpüsünde şahyrana gurluşyň we heňiň çür depesiniň bir wagtda gelýändiglerini bellemek gerek:

Haý haý ö - leň, haý ö - leň, Haý-dyr bu - gün ýar - ýar.

Haý - sy ýa - na ga - ra - saň - da, Toý-dur bu gün ýar - ýar.

Öleňlerde goşmaça bogunlaryň owazlandyrylmagynyň hasabyna, ýedi bogunlylyk sekiz bogunlylyga öwürlip biler, netijede esasy ritm gurluşyna käbir wariantlaýyn üýtgeşmeler girizilýär.

Käte heñiň we aýdym sözleriniň doly meňzeşliklerine-de gözegçilik edip bolýar:

Şeýlelik bilen, aýdymlyry derňew edip indiki netijelere gelmek mümkin. Toý-dessur aýdymlyrynyň birinji toparyndaky “ýar-ýar” ýa-da “öleň” aýdymlyrynyň ählisinde anyk umumy alamatlary yzarlamak bolýar. Bütewülik indiki ugurlarda has aýdyň ýüze çykýar: keşpleýin-tematiki; ritmiki; heň-labyz; perde; gurluş. Şular bilen baglylykda indiki aýratynlyklary bellemek bolýar:

- R. Abdyllyáýewiň bellemegine görä, ýagny Orta Aziýanyň we Gazagystanyň çäginde “Bu ölkäniň halklarynyň dürli medeni durmuşynyň, diliniň özara täsirlen-

megi köp babatda sungatyň täzelenmegine hem şol medeni materialyň ösmegine uly ýardam berdi, döp-dessurlaryň durnuklaşmagyna getirdi” [64, 74]. Şeýle däpleriň biri-de “Ýar-ýar” toý aýdymy. Ol diňe bir Türkmenistanda däl, eýýäm belenilip geçilişi ýaly, özbeklerde we täjiklerde “Ýor-ýor”, gazaklarda we gyrgyzlarda “Žar-žar” diýlip atlandyrylýar:

Aýdym deňeşdirilende heňň başlangyç öwürümlerinde hem-de kadensiýalarda meňzeşlikler ýüze çykýar. Türkmenleriň “ýar-ýar” we gazaklaryň “žar-žar” aýdymlyry üçin kwarta aralygy boýunça başlangyç böküş i mahsusdyr we kadensiýa öwürümindäki II basgançakdan IV basgançaga tarap hereket, hem-de onuň soňraky aralygynyň doldurylmagy hem birmeňzeş. Orta Aziýadaky aýdylýan “Ýar-ýar” aýdymlyrynyň ählisi üçin sýužetleýin kompozisiýa häsiýetli däl. Aýdymlardaky goşgy setirleri alty, ýedi ýa-da sekiz bogunlardan ybarat.

Türkmen “Ýar-ýarynyň” ses göwrümi arassa kwinta deň. Başlangyç a^1-d^2 kwarta böküş we ýokarky sesiň reçitatiwi a^1 esasy we d^2 kömekçi sesler bilen tas-syklanylýar. Heň hataryna labyzly okaýyş mahsus: $a + b + a_1 + kadensiýa$.

Gazaklaryň we täjikleriň “Ýar-ýar” aýdymlyryna miksolidiý mažor perdesi hä-siýetli. Perdäň I we V basgançaklary daýanç sesler bolup durýar. Heňň ösdüriliş usulyna giňden ulanylýan heňň labyzly okalyşy mahsus: $a + b + a_1 + kadensiýa$.

Özbekleriň “ýar-ýar” aýdymynyň ses göwrümi hem arassa kwinta deň. Bu aý-dymyň uly bolmadyk ses göwrümi beýlekilerden tapawutlylykda örän kämil de-rejede ösen. Eýýäm başlangyç motiwde bütin heň materialy beýan edilýär. Indiki iki motiw labyz babatda birinji motiwe golaý we aýry-aýry submotiwleri ösdürýär. Umumy ösüş kadensiýa bilen tamamlanylýar. Bu görnüşde ritmleriň dürli-dürlüligi özüne ünsi çekýär: $a + a_1 + a_2 + kadensiýa$.

Indi “Ýar-ýar ýarally” diýlip atlandyrylýan ikinji toý aýdymyna seredip geçeliň. Aýdyňlaşdyrmak üçin bu heňň wariantlary bilen bilelikde, berilýän tablisa üns bereliň:

1)

Al - ma gül - li do - nu - ñyz, ýar - ýar, ýa - ral - ly,

Bi - ziň how - ly ýo - lu - ñyz, ýar - ýar, ýa - ral - ly.

Gel - me git - me ýö - re - män, ýar - ýar, ýa - ral - ly,

Kim - den gal - dy göw - nü - ñiz, ýar - ýar, ýa - ral - ly.

2)

3)

Bu heňleriň derňewi hem käbir aýratynlykly alamatlary ýüze çykarmaga ýar-dam berýär. Ähli mysallaryň heň hatary birmeňzeş. Hereket esasan basgançaklaýyn görnüşe eýe. Böküşler ýok, diňe tersiýa boýunça ýokaryk ýa-da aşak hereketler duş gelýär. Bütün aýdymyň dowamynda heň takyk gaýtalanýar, ýa-da biraz üýtgedilmä sezewar bolýar. Köplenç ritm babatda üýtgeşmelere duş gelinýär.

Şahyryna tekstiň adaty bolmadyk görnüşine aýratyn üns bermek gerek. Onuň esasyny hem beýleki aýdymlardaky ýaly “bogun” şahyryna usuly düzýär. Her goş-gy bendi dört setirli gurluşa eýe bolup, olaryň her biri ýedi bogundan ybarat. Ýöne, her setirden soňra, aýdymçylar toparynyň ýeke sesde ýerine ýetirmeginde – *ýar-ýar-ýa-ral-ly* – baş bogundan durýan özboluşly gaýtalama goşulýar. Şeýlelik bilen, her bir goşgy setiri on iki bogna eýe bolýar.

Mysal üçin:

Alma gülli donuňyz, ýar-ýar, ýarally 7 + 5
Biziň howly ýoluňyz, ýar-ýar, ýarally 7 + 5
Gelme gitme ýöremän, ýar-ýar, ýarally 7+5
Kimden galdy göwnüňiz, ýar-ýar, ýarally 7+5

Her sazly jümläniň ahyrynda şol bir kadans öwrüminiň gaýtalanyp durmagy saz gurluşynyň adaty däl diginden habar berýär. “Saz gurluşy – bu köpderejeli köpbasgançakly ulgam, onuň bölekleri biri-birleri bilen aýrylmaz bagly bolan – funksional we gurluş ýaly iki tarapa eýe. Funksional tarapda oňa degişli bolan many, wezipeleri, şol bölegiň şu ulgamdaky eýeleýän orny; gurluş tarapda onuň takyk keşbi, içki gurluş göz önünde tutulýar” [88, 13]. Aýdyma iki bölümlü, gaýtalamaly gurluşda seredip bolar. Gaýtalama ýene-de başlangyç heň görnüşine gaýtaryp getirýär.

Ýökarda seredilip geçilen “Ýar-ýar” aýdymlar toparynda bolşy ýaly, derňew edilýän “Ýar-ýar ýarally” aýdymy üçin sazyň we goşgynyň ritmiki birligi häsiýetli. Bu bolsa goşgynyň hem-de heňiň gurluşynyň ritmiki meňzeşliginde anyklanylýar. Ähli aýdymlaryň ritmiki gurluşynyň meňzeşligi hem şundan gelip çykýar. “Ritm dowamlylyklaryň kagyz yüzündäki jansyz gurluşy hökmünde kabul edilenok-da, eýsem olara wagt barada gürrüň edýän täsir ediji serişdeleriň hereketleriniň janly gurluşy hökmünde seredilýär. Ritm gurluşlary – bu ritm äheňleri we olar saz dilinde “leksiki” hataryň birligi bolup durýarlar, ritmiki derňew bolsa sazyň many tarapdan derňelmegini häsiýetlendirýär” [207, 4-5].

Perdäniň tersiýa boýunça üýtgemegi ähli mysallar üçin häsiýetlidir we aýdymyň hemme görnüşlerinde ikinji ýarym durnukly ses saz sözlemeniň başynjy taktyna gabat gelýär, indiki takt da bolsa ýene-de esasy durnukly belentlige dolanyp barýar. Başynjy takt diňe bir tematiki garşylygy we täze durnukly perdäniň ýerleşmegi bilen tapawutlanmaýar. Şeýle hem bu takt aýdymyň heň belentliginiň çür depesi bolup durýar. Bu bolsa üçünji kapiýalaşmaýan setiriň aýdymyň kulminasiýasyna gabat gelýän şahyrana tekste doly ýagdaýda bagly bolup durýar.

Şeýlelikde, indiki netijelere gelip bolýar. Ikinji topara degişli “Ýar-ýar ýarally” heňleri derňew edilende, şu aýratynlyklar anyk ýüze çykýar:

1. Ähli aýdymlar üçin ýeke-täk ritm gurluşy häsiýetli.
2. Heň-labyz birliginiň meňseşligi; umumy heň hereketi bolan sekwensiýalaryň bolmagy anyklanylady.
3. Aýdymda ýeke-täk perde gurluş saklanýar.
4. Heň gurluşynyň aýratynlygy – bu iki bölümlü, gaýtalamaly gurluş.

Türkmenistanda toýlarda ýerine ýetirilýän dessur aýdymlary dürli welaýatda özara tapawutlanýar. Toý aýdymlary Türkmenistanyň ähli ýerinde bar. Toý aýdymlary Lebap welaýatynyň toý dessurynyň aýrylmaz bölegidir. Bu ýerde toýlarda tansly we depregiň sazandarlyk etmeginde “Noý-noý”, “Azada”, “Möwrike”, “Je-

melek” aýdymlary hem-de “Çapak” tansy ýerine ýetirilýär. Lebap welaýatyndaky türkmenleriň toý dabaralarynda tans usullaryny ýerine ýetirmek üçin deprek ulanylmagy, kakylp çalynýan saz guralyna esasy ornuň berilmegidir. “Ritm heňň aýrylmaz we wajyp tarapy hem-de sazyň özbaşdak bölegi bolup durýar. Ol heňden daşarda hem bolup bilýär, mysal üçin, kakylp çalynýan saz gurallarynda çykar-mak bolýar” [155, 65].

Kakylp çalynýan saz guraly bilen “Çapak” toý tansy toýda bütin gelnalyjynyň dowamynda ýerine ýetirilýär. Lebap welaýatyndaky sazly dessur we “Çapak” tansy ilkinji gezek 1977-nji ýylda sazly-etnografik ekspedisiýanyň dowamynda ýazylyp alynýar. “Miladydan öň III-IV asyrlarda gadymy Nusaýdan tapylan ritonlar Çapak tans žanrynyň gadymdan gelýänligini subut edýär. Nusaý ritonlarynyň ýüzündäki aýal-gyzlaryň dep çalyp, tans oýnap duran şekilleri Çapak tansyny göz önüne getir-ýär” [10, 14].

Lebap welaýatyndaky türkmenlerde toý gelnalyjysynyň “Çapak” ýa-da “Kar-sak” tansy bilen ugradylmagy, bularyň özboluşly aýratynlyklary bolup durýar. Bu tans welaýatyň Saýat, Sakar, Garabekewül we Atamyrat etraplarynda ýerine ýe-tirilýär. Lebap welaýatynyň başga etraplarynda, şeýle hem Türkmenistanyň beý-leki ýerlerinde şuna meňzeş tans duş gelmeýär. Gartaşan zenanlar bu döp bolan toý dessur tansyny ýerine ýetirijiler we saklaýjylar bolup durýarlar (olar ortaça 65 ýaşlarynda).

Bu tans toý dessurynyň dowamynda ýerine ýetirilmek bilen, türkmen dessur žanrlarynyň hataryna degişli bolup durýar. “Çapak” tansy diňe zenanlar tarapyndan

ýerine ýetirilip, ony ýerine ýetirijileriň şaýatlyk etmeklerine görä, bu tans türkmenleriň arasynda örän gadymy döwürlerden bäri dowam edip gelýär. Bu tansy ýerine ýetirmek üçin zenanlaryň geýýän geýimleri özleriniň aýratynlygy bilen ünsüni çekýär: uzyn, hatda aýakgabyňy hem ýapýan köýnek; onuň ýeňi hem örän uzyn bolup, eliň barmaklaryny hem ýapýar; olaryň kelleleri ak ýaglyk bilen örtülen.

“Çapak” tansy gelnalyjynyň öýlenýän oglanyň öýüne gelen wagty ýerine ýetirilýär. Oglan tarapdan birnäçe zenan toparý toý gelnalyjysyny garşylamaga ugraýar. Gyz tarapdan gelenler bilen duşuşanlarynda, tansda ýaryşmagy teklipe edýärler. “Çapak” tansy alty bölümden ybarat bolup, olaryň her biriniň öz atlary bar.

Şeýlelikde, zenanlardan düzülen topar (gatnaşyjylaryň toparý jübüt san bolmaly) aýlaw emele getirip, biri-biriniň garşysyna durýarlar we deprekleriň ritm urgularynyň astynda aýlaw boýunça hereketlenip başlaýarlar. Tansyň anyk belentlikli gurluşa eýe bolan beýleki saz gurallarynyň däl-de, diňe depregiň urgularynyň sazandarlyk etmeginde ýerine ýetirilmegini bellemek zerur. Tansy üç deprek ugrukdyrýar.

I bölüm – “Çapak” diýlip atlandyrylýar. Bu ýerde ähli isleg bildirýän zenan tans edip bilýär. Munda zenanlar esasan göwrelerini öwürmek we ellerini çarpmak bilen hereketlenýär:

Deprekler	I	
	II	
	III	

II bölüm – “Karsaky” diýlip atlandyrylýar. Bu ýerdäki gatnaşyjylaryň ählisiniň hereketi bökmek we el çarpmak bilen tapawutlanýar:

Deprekler	I	
	II	
	III	

Aýdymyň ýa-da tansyň eliňi çarpyp, ritmler boýunça ugrukdyrylmagy Türkmenistanda ir wagtlardan bäri dowam edip gelýän köpçülik bolup toparlaýyn ýeri-

ne ýetiriliş görnüşleriň hataryna girýär [101, 108-109]. Bu döpler häzirkäki günlere çenli Özbegistanda we Täjigistanda saklanyp gelýär.

“Çapak” tansynyň II bölüminiň “Karsaky” diýlip, atlandyrylmagynyň ýokarda belenilip geçilişi ýaly, Karsaky diýmek – el çarpmak, çapak diýen manylary berýär. Täjiklerde toýda erkek adamlar “Karsy” ýerine ýetirýärler. Olar iki görnüşe bölünýär: “kars” we “kars bo honişaş”. “Karsy” – el çarpmak we tans etmek bilen dowam etdirilýän özboluşly gykylykly sesli aýdym (“ýak kars” – eliň aýasyna bir gezek urmak; “sekars” – eliň aýasyna üç gezek urmak we başgalar) [190, 9].

El çarpmak bilen baglanyşykly ýörite žanrlar (karsaky, karsy) berk düzgünleşdirilen ritmiki kanunalaýyklyklara tabyn bolýar. “Karsakynyň” ýerine ýetirilmeginiň aýratyn gadymylygy, olaryň gelip çykyşynyň çuňňur gözbaşynyň bardygy barada hiç hili şübhe döretmeýär.

III bölüm – “Çemçe karsaky”, ýagny çemçeli tans diýlip atlandyrylýar. Bu tans zenanlaryň her biriniň agaçdan ýasalan çemçeleri ellerinde saklap, biri-biri bilen çakyşdyrmak arkaly ýerine ýetirilýär:

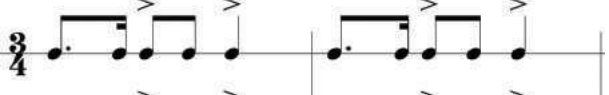
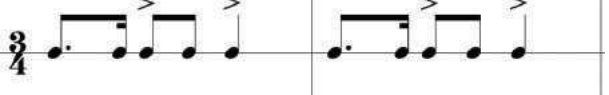
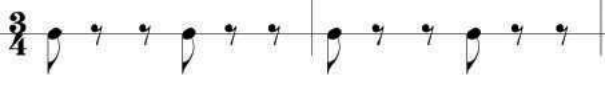
Tansa ýa-da aýdyma sazandarlyk etmek üçin agaç çemçeleriniň ulanylyşynyň şekillerine XV-XVI asyrlardaky Orta Aziýa miniatýuralarynyň sahypalarynda duş gelmek bolýar.

Şulara meňzeş “Sallama” tansy sazandalaryň repertuarynda hem bolupdyr. Ol “Puşti kaýrak” ýa-da “Kaýrok bozi” diýlip atlandyrylypdyr. Tansda ritmiň sazandalygyny çemçäniň ýerine “kaýrak” ulanypdyrlar. Bu süýri we oňat tekizlenen ýasy daşlar (her elde iki daş saklanýar).

“Kaýrok bozi”, toparlaýyn tans bolan “Sallamadan” tapawutlylykda, tansçy zenanyň (bazingar) gatnaşmagynda ýerine ýetirilýär. Onuň ýerine ýetirilişiniň dowamynda tansçylar käse, kiçiräk gaplar ýaly, öýde ulanylýan zatlary hem peýdalanýarlar. Bu tansyň ýörite sazandarlygy aýdyň owadan saz bezegini we aýratyn ritm-öwüşgin özboluşlyklaryny döredýär.

IV bölüm “Hekke-böküş” diýlip, atlandyrylýar. Muny her tarapdan bir zenan ýerine ýetirýär we olar tansyň dowamynda ýokaryk bökýärler hem-de bir wagtyň

özünde ellerini çarpýarlar, eller mydama ýokaryk galdyrylyp durulýar. Bu oglanyň we gyzyň tarapdarlarynyň arasyndaky özboluşly bäsleşik ýaly kabul edilýär:

Deprekler	I	
	II	
	III	

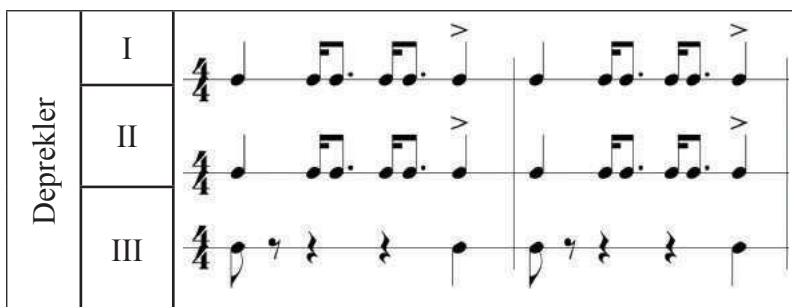
84 ýaşly maglumat beriji M. Bazarowanyň gürrüň bermegine görä, (awtor tapyndan 1977-nji ýylda ýazylyp alnan), “Hekke-böküş” tansynyň ýerine ýetirilýän pursady tans edilip, birnäçe gezek bökülýär, olar şol wagt aýaklaryny bile tutýarlar we şeýlelik bilen çykyş edijiler garganyň böküşini gaýtalaýarlar.

“Çapak” tansynyň gadymylygyny bellemek bilen, adamlaryň ir wagtlarda dürli haýwanlaryň we guşlaryň hereketlerine öýkünendiklerini belläp geçmek has-da zerur. Ç. Esenowyň belleýşi ýaly “Amyderýanyň eteklerindäki türkmenlerde ala hek-ke ýa-da hekke – garga gara güýçleri göteriji hasap edilýär. Gargany kowmak hem, zenanlaryň guşuň böküşine öýkünmekleri-de “Hekke-böküş” tansynyň adat sýužeti bolup durýar. Şeýle-de, dört tarapyňa garşylyklaýyn ritm boýunça el çarpmak, saga tarap urgynyň garşysyna çep tarapa urgy etmek, ýokaryk urgy etmegiň garşysyna aşak urgy etmek ýaly, tans hereketleri, bu ýagdaýda ýamanlyklardan, gara güýçlerden daş töwereginiň goramak diýlip, beýan edilýär [213, 16].

V bölüm – “Sallama” diýlip atlandyrylýar we ony asuda, akgyn hereketler, böküşsiz we el çarpmasyz ýaş gelinler ýerine ýetirýärler:

Deprekler	I	
	II	
	III	

VI bölüm “Hüş-teki” diýlip atlandyrylýar. Bu tansy gartaşan zenanlar ýerine ýetirýärler we şunuň bilen tans tamamlanýar:

Ähli bölümde ritm iki görnüşli gurluşa eýe. Basymyň garyşyp gelmegi häsiýetli: I-VI bölümde basym ahyrky urga gabat gelýär; II-IV bölümde bolsa basym 3-5 urgulara gabat gelýär. “Çapak” toý tansy dürli häsiýetli tanslary özünde jemleýän özboluşly tansly súuitadyr. Tanslar biri-biriniň yzyndan bilelikde we aýry-aýry görnüşlerde hem ýerine ýetirilip biliner.

Şeýlelikde, “Çapak” tansy dürli häsiýetli tanslary bir ýere toplaýan täsin tans toplumyny emele getirýär. “Çapak” tansynyň käbir böleginiň özbeklerde, täjiklerde, uýgurlarda hem barlygyny bellemek gerek. Emma, “Çapak” toý tansynyň toplum hökmünde özüniň gadymdan bäri dowam edip gelýän görnüşi diňe Türkmenistanyň Lebap welaýatynda saklanyp galypdyr.

Toý aýdymalarynyň ýene-de biri “Noý-noý” diýlip atlandyrylýar. Bu aýdym, esasan, Lebap welaýatynda ýerine ýetirilýär:

Bu toý aýdymy iki sany birmeňzeş sözlemli tapgyry emele getirýär. Heňň ses göwrümi arassa kwinta deň. Sözlem iki jümleden durýar. Birinji jümlede minor owaz eşidilýär, sebäbi heň öwrümi a^1-c^2 tersiýanyň çäginde ýaýbaňlanýar. Ikinji jümle özüniň c^2-e^2 tersiýanyň çägindeki ösüşinde we ahyrky c^2 durnukly belentliginde mažor başlangyjy ýüze çykarýar.

Heň hatarynyň ýönekeýligi, temanyň gaýtalanmagy, onuň doly ösmezligi, ritmiki görnüşiniň sadalygy onuň durmuşy maksada niýetlenilendigini, iň asyly saz mümkinçiliklerinde ýerine ýetirmeginiň mümkinçiligini takyklaýar. Başga bir tarapdan, bu heňň toý aýdymydygny göz önünde tutsak, onda toý – köp sanly adamyň ýygnaşygy, aýdymyň sadalygy toýa çagyrylan myhmanlaryň jebisleşmegine ýardam berýär.

Lebap welaýatynyň hem-de Ahal welaýatynyň Kaka etrabynyň zenanlarynyň sazly durmuşynda kakylp çalynýan saz guraly bolan *deprek* iň meşhur saz gural bolup durýar. W. A. Uspenskiý “Kakylp çalynýan saz gurallarynyň doly ulanylmazlygy, türkmen saz gural ýerine ýetirijiliginiň aýratynlygy bolup durýar” – diýip belleýär [200, 120]. Ýurdumuzuň Lebap we Ahal welaýatlarynda (Kaka etrabyny-da) diňe zenanlaryň dessur we durmuşy aýdymly hem-de tanslary ýerine ýetiren wagtlary sazandarlykda ulanýan kakylp çalynýan dep (*deprek*) saz guraly bu tas-syklama bilen garşylaşýar.

Kakylp çalynýan saz gurallary Orta Aziýanyň çäginde giňden ulanylýar we ol – *deprek*, *doýra*, *dep*, *dap*, *dar* we beýleki dürli atlar bilen atlandyrylýar. K. Zaks ony öz işlerinde “*taf*” diýip, atlandyrýar. Ol bu kakylp çalynýan saz guralynyň Messopotamiýadan başlap, tä Ortaýer deňzine we Nile çenli aralykda ähli ýerde ýaýrandygy we ony diňe zenanlaryň çalandyklary barada aýdyp geçýär [129, 100]. N. Lobaçowyň bellemegine görä, eýran dilli çarwalaryň, Owganystandaky – jem-şitleriň toýlarynda, hazarda bolsa, fathuni diýlip, atlandyrylýan dabarada zenanlar ýygnaýşyklar we bütin gije bubeniniň urgularynyň astynda aýdym aýdýardylar we tans edýärdiler [155, 48].

Dep (*deprek*) – bubene meňzeş tegelek agaç aýlawly, üstüne deri çekilen we agaç aýlawyň iç tarapyna demirden ýasalan kiçijik halkalar berkidilen saz guraly bolup, ol nusay ritonlarynda şekillendirilen bubenleriň göniden-göni dowamy bolup durýar. Alym Ş. Gullyýew hem öz işinde şular ýaly netijä gelyär [109, 50].

Bu kakylp çalynýan saz guralynyň häzirki wagtda Orta Aziýada we Gündogar halklarynda ulanylýan – türkmenlerde – *dep* (*deprek*), özbeklerde we täjiklerde – *doýra* (*dap*), ermenilerde – *daf*, azerbeýjanlarda – *däf*, gruzinlerde – *datra* we ş. m. şol saz guraly bilen göni baglanyşygynyň bardygy şübhesiz. Nusay ritonlaryndaky şekillendirilen kakylp çalynýan saz guraly häzirki zaman *deprek*ine meňzeş. Bubenlerde zenanlaryň saz çalýan pursatlary hem ünsüni özüne çekýän ýagdaý.

Nusaý ritonlary bubenîň adat tanslarda sazandarlyk etmek üçin ulanylandygy-na şaýatlyk edýär, mundan başga-da, kâte tans edijileriň özleri özüne sazandarlyk edipdirler. Nusaý ritonlaryndaky bubenîň sazanda zenanyň elinde saklanylmagy-da häsiýetli alamatdyr. Ondaky saz guralynyň elleriň goşarlary bilen, biraz gapdala tutulyp çalnyş usulyny, häzirk wagtdaky Lebap we Ahal welaýatlaryndaky zenanlaryň deprek çalyş usullarynda hem synlap bolýar.

Deprek – öwüşginli, tembrli we ritmiki mümkinçiliklere eýe bolan özboluşly saz guralydyr. Depregiň ritmleri uly joşgunly täsir ediji güýje eýe. Olaryň gezekleşip gelmegi, öwüşginleriň bir ýere toplanmagy ruhuňy götermäge, gujurlylygy, ruhabelentliligi bermäge ukyply.

Amyderýanyň etegindäki türkmenler üçin iň meşhur kakylp çalynýan saz guraly deprekdir (dep). Bu saz gural diňe zenanlaryň sazly durmuşyna degişli. Lebap welaýatynyň sazly medeniýetindäki toý dessurynda aýdym-tansly sungat uly orun eýeleýär. Bu ýerde “Jemelek”, “Möwrike” we “Azada” ýaly toý dessurlary ýerine ýetirilýär. Ýerine ýetirijiler üçden bäşe çenli bolan ansamblarda jemlenýärler we hökmany ýagdaýda kakylp çalynýan saz guraly bolan depregiň ugrukdyrmagynda ýerine ýetirilýär.

Jemelek aýdymy belli bir hadysa üçin niýetlenilmedik. Ol islendik maşgala baýramynda, şeýle hem halk baýramçylyklarynda-da ýerine ýetirilip bilinýär. Sakar etrabynda ýaşaýan B. Akazarowanyň gürrüň bermegine görä, “Jemelek” – bu saç örülende ulanylýan saç bagy. N. Nurjanow [166, 128] Buharaly Sozanda tansçy zenanlaryň sungatlary barada durup geçende, olaryň birnäçesiniň bölek gara mata birleşdirilen, we onuň tahýa çatylan görnüşindäki emeli saçlary ulanyşlary hakynda gürrüň berýär. Bu emeli saçlary (jemelek) ýüpek ýa-da ýüň sapaklaryndan taýýarlapdyrlar. Olaryň uzynlygy 40 sm. golaý bolupdyr.

Jemelegiň sözleri söýgi-liriki mazmunly:

Jemelek takaman sedepler bilen,
Jemelek takaman sedepler bilen,
Ildinden çykaman edepler bilen,
Gelmeý-gitmän ýürmäh bu gepler bilen,
Sallanady, towlanady jemelek,
Nazga bile oralady jemelek.

Jemelegi jüpläp boýatdym nilä,
Aşyklyk derdine kylmagyn hile,
Gelmeý-gitmän ýürmäh bu gepler bilen,
Sallanady, towlanady jemelek,
Nazga bile oralady jemelek.

Je - me - lek ta - ka - man se - dep - ler bi - len,

Il - din - den çy - ka - man e - dep - ler bi - len,

Gel - meý - git - mǎn ýür - mǎn bu gep - ler bi - len,

Sal - la - na - dy, tow - la - na - dy je - me - lek,

Naz - ga bi - le o - ra - la - dy je - me - lek,

Je - me - le - gi jüp - läp bo - ýat - dym ni - lä,

A - şyk - lyk der - di - ne kyl - ma - gyn hi - le,

Gel - meý - git - mǎn ýür - mǎn bu gep - ler bi - len,

Sal - la - na - dy, tow - la - na - dy je - me - lek,

Naz - ga bi - le o - ra - la - dy je - me - lek,

Bu aýdym wariantlaýyn-bentli gurluşa eýe we özboluşly aýratynlygy bolan deň motiwlere bölünýär. Heň pentahordyň çäginde ýaýbaňlanýar: $d^1 - a^1$ we indiki gurluşa eýe bolýar:

Motiw: $a + a + b + b_1 + b_2 + b_3 + c + b_4 + c_1 + b_5$

Taktlar: 3 3 3 3 3 3 3 3 3 3

Ähli motiwler biri-birine ýakyn, olaryň özara tapawutlary bolsa, ses göwrümle-
riniň giňelmegi ýa-da ritmiki warirlenme bilen baglanyşykly. **a** motiw d' – g' kwar-
ta ýokaryk böküşinden başlanýar we onuň yzygider ýagdaýda aralygy doldurylyp,
 e' sesde togtaýar. **b** motiw tersiýa göwrümde ösýär hem-de e' belentligi daýanç ses
hökmünde saýlap alýar. **b**₃ motiw kadadan çykma sezewar bolýar. Onuň tamamlay-
jy bölegi täze **c** motiwiniň girişmegini taýýarlaýar. Bu aýdymyň labyz ösüşiniň kulmi-
nasiýasydyr. Aýdymyň ses göwrüminiň ýokarky belentligi bolan a' sesiň girişmegi,
bu belentligiň uly bolmadyk taýýarlyklar bilen anyklanylmagy, onuň wariantynda-
ky şol belentliklerde triollaryň girizilmegi heňiň minor öwüşginini ýagtylandyrýar.
Aýdym perdäniň esasy daýanç belentligi bolan e' sesi aýratyn belleýän durnukly
kadensiýa bilen tamamlanýar. Umuman, bu aýdymyň saz materialy dartgynly dra-
ma keşbini döredýär.

Je - me - lek ta - ka - man sä - dāp - ler bi - len,

Il - din - den çy - kā - man e - dep - ler bi - len,

Gel - meý - git - mǎn ýür - mǎň bu gep - ler bi - len,

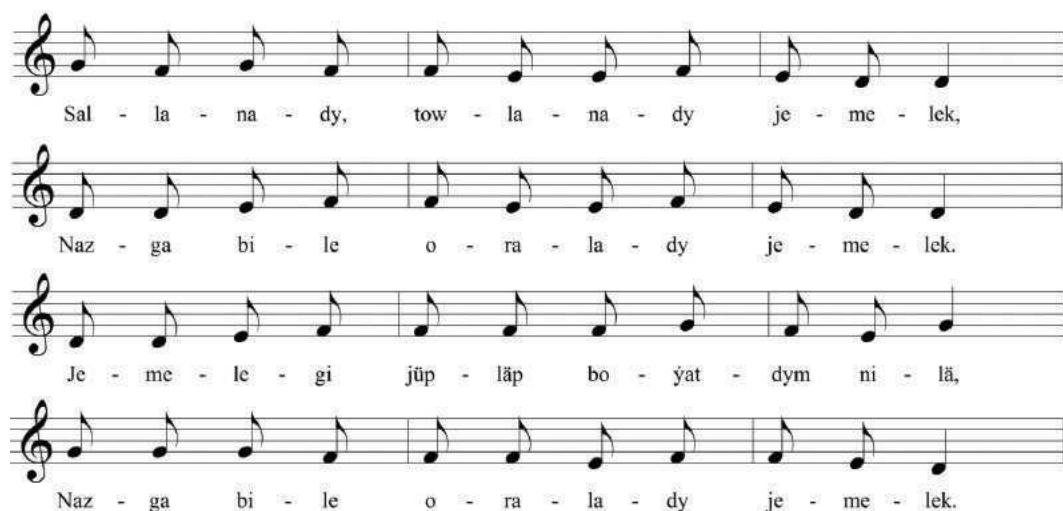
Sal - la - na - dy, tow - la - na - dy je - me - lek,

Naz - ga bi - le o - ra - la - dy je - me - lek,

Je - me - le - gi jüp - läp bo - ýat - dym ni - lä,

A - şyk - lyk der - di - ne kyl - ma - gyn hi - le,

Gel - meý - git - mǎn ýür - mǎň bu gep - ler bi - len,

Sakar etrabyndan B. Aýnazarowadan ýazylyp alnan başga bir “Jemelek” toý tans aýdymynda heňiň ösdürilişine has-da hekaýa gürrüň berýän ýaly beýan ediliş, asudalyk häsiýetli. Heňiň ses göwrümi c' – g' aralyga eýe we onda d' ses esasy durnukly başgançak hökmünde saýlanýar. Aýdym wariantlaýyn-bentli gurluşa eýe we üç taktdan ybarat bolan birnäçe deň dowamly jümlelere bölünýär:

Tematizm: $a + a + a + b + b_1 + b_1 + b_2 + c + b_2 + c_1 + b_2 + c_2 + b_1 + b_2 + c_3$
Durnukly sesler: $d' + d' + d' + f' + d' + d' + g' + d' + g' + d' + g' + d' + d' + g' + d'$

Bu aýdymda durnukly belentlikler jümläniň tamamlanýan sesi boýunça anyklanylady. Heňiň umumy hereketinde sekizden birlik notalar agdyklyk edýär (has uly dowamlylyk çäryeklik belentlikler). Aýdymyň labyz ösdürilişinde endigan ýagdaýdaky ýokaryk ýa-da aşak hereketler, her taktda reçitasiýa täsirlilikini döredýän ikinji sesiň ikilenmegi agdyklyk edýär. Heňde motiwler deklamasiýa görnüşe geçende hereket deň dowamlylyklarda alnyp barylýar. Takyk sesleriň bellenişmegi, wagt taýdan deň dowamlylykda biraz uzak tamamlanmalarda säginmek heňe asuda, erkin ýagdaýda nesihat beriji alamaty çalyýar.

“Möwrike” atly ýerine ýetirilýän toý aýdymy liriki mazmunyň bütewüligi, käte bolsa, degişme-durmuşy manyly improwizasiýa äheňli sözler bilen baglanyşykly taraplary arkaly alamatlanýar. B. Aýnazarowanyň aýtmagyna görä, toýda “Möwrikede” belli degişme aýdymyny we tansly aýdymy ýerine ýetirýärler hem her gezek başga heňe, başga ritme geçilende kakylp çalynýan saz gural (dep) bolan deprege güýçli kakylýar, tansçy hem her gezek şoňa görä hereketlerini we tansyň görnüşini üýtgedýär. “Möwrike” aýdymy aýdymçynyň we kakylp çalynýan saz guraly bolan depregiň goltgy bermekliginde ýerine ýetirilýär. Geçmişde “Möwrike” topary

dört-baş aýdymçydan we deprekçiden ybarat bolupdyr, ol häzirki wagtda üç adama çenli azalypdyr. Şeýlelikde, her bir topar uzak wagt çykyş edip, öz ýerine ýetirijilik usulyny, öz aýratynlygyny, ansamblyny döredýär. “Möwrike” sungaty maşgala dessurlary, ilkinji nobatda bolsa toý dabarasý bilen baglanyşykly” – diýip, Z. Täjikowa belläp geçýär [191, 166].

Ýa - ra na - zer - ger - ge be - rip gi - je - ler çek - dim a - zar,

Bir ko - lum - da şäm ýa - na - dy, bir ko - lum - da şäm - çy - rak.

Şäm - çy - ra - gyň ýan - ga - nyn - dan ýan - ma - ga - ny ýag - şy - rak - dyr,

Bi - we - pa ýar bol ga - nyn - dan bol - ma - gi - ny hem ýag - şy - rak.

Aýdymyň heňi *a – f* çenli bolan seksta göwrümünde ýaýbaňlanýar. Gurluşy iki sözlemden ybarat bolan, gaýtalanýan perioda eýe.

Birinji sözlemiň başlangyç jümlesiniň äheňi dogumly kwarta tarap böküşden we ýokarky kwarta sesiniň tassyklanmagyndan durýar. Birinji sözlemiň ikinji jümlesinde kwarta tarap gurnalan böküşiniň aralygy zygider hereket bilen doldurylýar hem-de başlangyç *a* belentlikde säginýär. Ikinji sözlem temasynyň häsiýeti boýunça labyzly okalýan görnüşe eýe bolup, heňniň umumy ösüşine uly bolmadyk garşylyk döredýär. Birinji sözlemiň tamamlajy motiwiniň warianty gaýtalama hökmünde ulanylýar.

Ýa - ry - my zer - ger - ge ber - dim, gi - je - ler tart - dym ah.

Bir ko - lum - ga şäm a - lyp man, bir ko - lum - ge şäm - çy - rak.

Hoş - la - sam - my ýan - gi - na - myz, hoş - la - sam - mi göz - den il - ro.

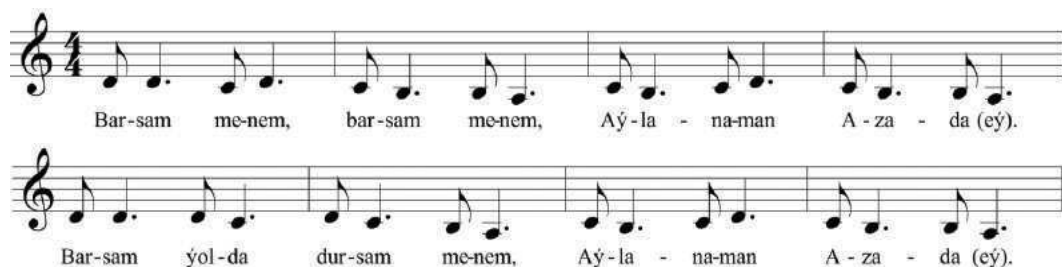
“Möwrike” áýdymynyň seredilip geçilýän başga bir nusgasy has täsin. Ol gaý-talamaly period gurluşy emele getirýär. Áýdymyň ses göwrümi $a - e'$ aralyga deň. Heňiň gurluşy üýtgeşik. Her bir jümläniň içinde submotiwleriň derejesinde sorag-jogap gurluşa gözegçilik edip bolýar. Her bir motiw özüniň warianty bilen görkezilýär. Birinji sözlemde “sorag-jogabyň” dört görnüşi ýaňlanýar. Ikinji sözlem perde babatda garşylykly görnüşe geçýär. Eger, birinji sözlemde ähli owazlanma minoryň çäginde ýerleşen bolsa, onda ikinji sözlemiň başlangyç jümlesi mažorda ýaňlanýar. Ikinji sözlemiň birinji jümlesiniň motiwleriniň ikisi-de sorag äheňini berýär. Birinji sözlemiň ahyrky jümlesi jogap hökmünde owazlanýar.

Lebap welaýatynda ýerine ýetirilýän toý áýdymalarynyň birinji toparyna degişli heňleriň biri-de “Azada” diýlip, atlandyrylýan áýdymdyr. Bu áýdym tans hereketleri bilen ýerine ýetirilýär. Hereketler ýumşak, erkin we akgyn ýagdaýda bolýar. Ony ýerine ýetiriji zenanlar göwreleriniň daşyndan ellerini hereketlendirip, gezekli-gezegine aýlanmak arkaly tans edýärler. Awtor 1978-nji ýylda Sakar etraby boýunça geçiren folklor ekspedisiýasynyň dowamynda N. Babaýewanyň bu áýdym barada áýdyp beren gürrüňlerini ýazgy etdi: “Zenanlar ir wagtlarda tans bilen ýerine ýetirilýän “Azada” toý áýdymyny aýtmak üçin örän uzyn köýnek geýýärdiler. Bu köýnegiň ýeňleri hem örän uzyn bolup, eliňden hem aşak bir serä golaý uzaýardy. Zenanlar “Azada” tansyny ýerine ýetirenlerinde (düzgün boýunça olar üç ýa-da dört sany) ýeňleri bilen birmeňzeş hereketleri ederdiler. Şol wagt zenanlaryň biri bir gapdalda durup, Azada áýdymyny áýdýardy, iki sanysy dep çalyp, biri-de tans edýärdi.”

Şuňa meňzeş tans Buharaly Sozandalaryň repertuarynda hem bardy. Ol “Bozin ostin”, ýagny “Ýeňleriň oýny” diýlip, atlandyrylypdyr. Ony hem bir tansçy zenan ýerine ýetirýär. Tansy ýerine ýetiriji üç sany dürli reňklerden (ol üç köýnek geýilgi) ybarat bolan uzyn ýeňlerini hereketlendirip, öz ussatlygyny görkezýär. Ol käte ellerini çykarman gezekli-gezegine elini goltugyna tarap batly uzadýar, käte bolsa elini gapdalyna uzadyp, asuda saklaýar we endigan hereketlenýär. Şunlukda, tansda giň ýeňler hem hereketlendirilýär. Tans howlukmaýan áýdym bilen bile ýerine ýetirilýär [166, 128].

Tansdaky göwräniň hereketlenýän häsiýeti heňde hem özüniň söhlelenmesini gazanýar. Heň basgançaklaýyn we ýygy owazlandyrma bilen aýlanyp durýar:

1)

2)

3)

Barsam menem, barsam menem,
Aýlanaman, Azada (eý),
Baryp ýolda dursam menem,
Aýlanaman, Azada (eý).

Baryp ýolda duranda (eý),
Aýlanaman, Azada (eý),
Şol gözeli görsem menen,
Aýlanaman, Azada (eý).

Heňe gutarnyklyk berýän elmydama esasy belentlige dolanyp durmak özüne ünsi çekýär. Her saz jümlesiniň ahyrynda II basgançakdan I bagsançaga tarap hereket etmek “Azada” toý aýdymynyň häsiýetli tarapy bolup durýar. Heňlerde böküşler ýok, diňe tersiýa aralygyna bolan ädimler duş gelýär. Tansdaky aýlawly hereket mydama şol bir kadans öwrümine dolanmagy belleýär.

Aýdymlaryň ses hatarlary dar görümlü. Üç aýdymdan ikisiniň esasynda mažor perdesiniň aşaky tetrahordyna gabat gelýän ses hatary ýerleşýär, aýdym görnüşleriniň biriniň esasynda bolsa minor perdesiniň aşaky bölegine gabat gelýän tetrahord ýerleşýär. Aýdymlaryň ählisi ýeke daýanç sesli we oňa golaýlaşýan birnäçe durnuksyz basgançakly perde gurluşyny emele getirýär.

Şuňa meňzeş mysallaryň birine seredip geçeliň. 1-nji aýdymyň heñiniň häsiýeti heňli labyzly okalyşa ýakyn, onuň umumy ses görümi kwartanyň çäginde ýaýbaňlanýar. Ol özüniň mazmuny babatda, arassa minoryň aşaky tetrahordyna meňzeş. Aýdymyň gurluşy – iki sözlemden durýan gaýtalamaly inedördül perioda

deň, olaryň her biri iki sany saz jümlesini öz içine alýar: a-b-a¹-b. Her sözlemiň ahyrynda takyk kadensiýa gözegçilik edilýär.

Heňň ösüşi IV basgançakdan I tarap yzygider aşak düşýän hereket bilen baglanyşkly. Hereketiň dowamynda her basgançak gaýtalanýar we motiwe durnuklylyk duýgusyny berýär. Bütün aýdymyň dowamynda saklanýan sinkopaly ritm ösüşiň içki hyjuwyny aňladyp durýar.

Bu heň birnäçe “Azada” aýdymynyň nusgalarynyň arasynda dürli görnüşli ritmlere baýlygy, örän giň ses göwrümi we hoş owazlylygy bilen tapawutlanýar.

Heňň ösdürilişi başlangyç labzyň ritm taýdan warirlenen görnüşine esaslanýar: kwartanyň ýokarky sesinden aşaka çenli pese düşýän hereket d^2-a^1 bir takta ýerleşdirilýär (ölçeg 8/8). Aýdymyň dowamynda başlangyç motiw dört görnüşde görkezilýär. Eger-de, olaryň her gezekki görkezilişi bölekleyin aňladylsa, onda indiki gurluş peýda bolar:

$$a - a^1 - b - a^1 - b - a^1 - a^2 - a^1$$

Bu gurluşdan görnüş i ýaly, her gezek duş gelýän ikinji görnüş üýtgemeyär, ol söz babatda hem, sazly gatnaşykda hem hereketsiz şol bir durkuny saklaýar. **a** motiwiň üýtgap durmagy, her submotiwiň ritm we heň boýunça warirlenmesi bilen baglanyşýar. **b** motiw labyz babatda başlangyç motiw bilen bagly. Emma, bularyň her bir wariantynda heňň göwrümi seksta we septima çenli giňeyär hem soňra ýene-de tamamlajy a^1 belentlige dolanyp gelýär.

a¹ motiwiň gaýtalanyp durmagy we onuň üýtgeşsizligi aýdymyň sözleriniň birmeňzeşliginden gelip çykýar. Muňa bolsa öz gezeginde heňň žanry sebäp bolýar. Bu žanryň döp-dessur häsiýetine garamazdan, wokal başlangyjynyň güýçlenmegi onuň baglanyşykly aýratynlygyny gowşatmaýar.

Beden hereketleriniň häsiýeti diňe bir ses belentliginiň suduryňa täsir etmän, eýsem heňň ölçeg-ritmine hem degerli täsirini ýetirýär. Aýdym äheňlendirilýän wagtynda goşgynyň ölçegi heňň ölçeg-ritmine bagly bolýar, bu bolsa öz gezeginde beden hereketleriniň häsiýeti bilen baglanyşýar: güýçli basym bedeniň öwrüminde äheňlendirilýän ikinji bogna deň gelýär.

Goşgy heňň ölçeg-ritmini taýýarlamak bilen, ýedi bogunlylyk ýene-de bir bognuň goşulmagy bilen, sekiz bogunlylyga öwrülýär. Bu goşulmalar goşgy setiriniň bogunlarynyň üstüni ýetirmek üçin zerur bolup durýar. Olar sazly ýagdaýyň soňlanmagyna we dörtlemäniň setirlerine baglylykda ýardam edýär. Her setir sekiz bogna eýe. Şahyrana gaýtalanmalarda özboluşlylygy emele getirip, goşgy bendiniň ikinji we dördünji setirine düşýän, “Aýlanaman Azada (eý)” sözleriniň mydama gaýtalanyp durmagy şahyrana gurluşyň aýratynlygy bolup durýar.

Şahyrana gurluş sazly gurluşy kesgitleýär. Goşgynyň gaýtalanmagy sazyň gaýtalanmagyna sebäp bolýar: her jümleden soň, şol bir kadans öwrümi dowam edýär. Şeýlelik bilen, “Azada” aýdymy üçin indikiler umumy bolup durýar:

1. Mydama durnukly belentlige dolanmak häsiýeti bolan heňli-labzyň biri-birine golaýlygy.

2. Ýönekey bent gurluşly ýeke-täk saz gurluşynyň bolmagy.

3. Ähli heňler üçin bir ritm gurluşyna esaslanylmagy.

Lebap welaýatynda ýerine ýetirilýän toý dessurynyň ýene-de bir bölegi “Eşşe deraz” ýa-da “Uzyn gyz” diýlip, atlandyrylýar.

Öýlenýän oglanyň öýündäki baýramçylyk dessurlaryň toplumyny öz içine alýar. Olaryň käbiri jadyly täsirlerden doly. Toý dürli görnüşli žanrlaryň gatnaşygynynda dowam etdirilýär. Toý dabaralary üçin döp boýunça erkek adamlaryň tarapynda we zenanlaryň tarapynda aýratyn geçirilýän şowhunly hem-de şadyýan dabaraly meýlis häsiýetli. Şoňa baglylykda, toý žanrlarynda ýekelikde ýa-da hor bolup toparlaýyn ýerine ýetirilýän zenanlaryň repertuary örän giň gerimli. Kaka etrabynda we Lebap welaýatynda toý aýdymlyary oglanyň öýünde hem depregiň ýardam bermeginde ýerine ýetirilýär.

Toý dabarasynyň irki görnüşlerinde hem agdyklyk edişi ýaly, häzirki günlerde-de gyzy oglanyň öýüne alnyp gidilýän pursatynda we ony dowam etdirilýän indiki dabarada hem dini-jadyly täsirlere uly orun berilýär. Bu ýerde gelniň ot bilen arassalanmagy, geljekki nesillerini üpjün etmek we ýanýoldaşynyň ýakynlary bilen kadaly gatnaşygy ýola goýmak üçin niýetlenilen çylşyrymly jadyly toplum we başga-da birnäçe şular ýaly görnüşler bar.

Toýuň dowamynda ýeňňä ýörite orun berilýär. Ýeňňeler hem gyz tarapdan, hem-de oglan tarapdan bolmaly. Ýaşlar aýna sereden wagtlarynda, iki tarapyň hem ýeňňeleri olary taryp edýärler. Olar, gyz tarapdan bolan ýeňňeler gyzy, oglan tarapdan bolan ýeňňeler bolsa oglany taryplaýarlar. Her bir tarap dilewarlykda, gepe çeperlikde beýleki topardan üstün çykmaga çalyşýar. Bu uly bolmadyk bäsleşik tamamlanandan soň, ýaş gelniň eline çaga berýärler, şol wagt öýlenýän oglan onuň eline pul berýär. Oglanyň öýünde geçirilýän toý dabarasynda adat boýunça, gyz öýüň bosagasyndan girende sag aýagy bilen geçmeli. Kaka etrabynda gelnalyjynyň gelmegi bilen oglanyň öýünde ýörite “Balajan” aýdymy ýerine ýetirilýär:

Geler gaýyn atasy,
Aý balajan, aý balajan, balajan.
Sowgat berer atasy,
Aý balajan, aý balajan, balajan

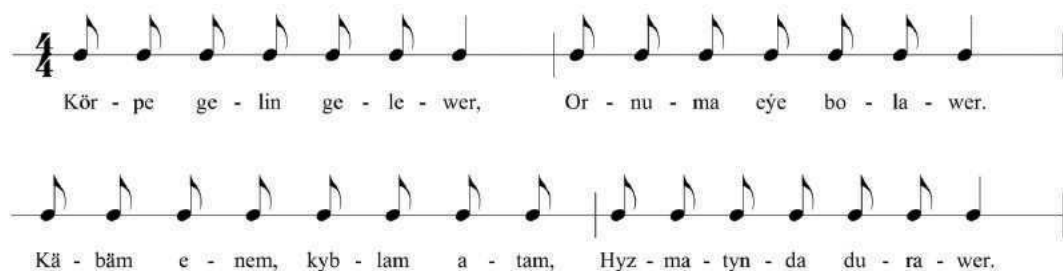
Haly, palas atylsyn,
Aý balajan, aý balajan, balajan.
Sowgat salam ýetirsin,
Aý balajan, aý balajan, balajan.

Bu aýdym gelin öýe salnanda ýerine ýetirilýär. Oglanyň kakasyny we ejesini oňat kabul etmegi arzuwlamak, täze gelen öýüni özüniň dogduk öýi hökmünde söýmegi ýaly gelne mylaýym sözler bilen ýüzlenmek “Balajan” aýdymynyň mazmunyny düzýär.

Aýdym üç heň sözleminden durýar. Üçünji sözlem goşmaça soňlamanyň girizilmeginiň hasabyna giňeýär. Heňiň göwrümi arassa kwinta (a^1-e^2) deň. Ulanylýan ses hatary *frigiý* perdesiniň aşaky pentahordyna meňzeş. Birinji, ikinji, üçünji sözlem labyz babatda biri-birine ýakyn. Olaryň her biri böküş bilen we olaryň soňra aralygynyň doldurylmagy arkaly başlanýar. Birinji sözlemde kwinta, ikinji we üçünji sözlemlerde kwarta tarap böküş edilýär.

Aýdymyň ritmi ýönekeý bolup, düşnükli ýagdaýda ülüslere bölünýär (ölçeg 2/4). Diňe üçünji sözlemde takt aralykda sinkopalar we soňlaýjy öwrümde gaýtalanmalar girizilýär. Aýdyň heňli-ritmli ýönekeý gurluşda kakylp çalynýan saz guralynyň (dep) girizilmegi ünsüni özüne çekýär. Aýdymda bu saz guralynyň ulanylmagy, gurnalan dessuryň kadaly depgininiň saklanylmagy hem-de ähli myhmanlaryň umumy täsire birleşdirilmegi bilen bagly bolmagy ähtimal.

Täze gelin öýe getirileninde, uly gelin onuň üçin taýýarlanylýan ýörite ýerden turmaýar. Ol diňe öz sowgadyny alyp, soňra täze gelne ýerini berýär we oňa garap indiki sözleri aýdýar:

Türkmenistanyň çäginde geçmişde-de, häzirki günlerde-de toý dessurynda toý tutýan ýaşlary dini dessur bolan nika baglaşdyrmak hökmany ýagdaý bolup durýar. Ol musulman nikalaşmak dessurynda – *nikah*, *kikah*, *neke* ýaly birnäçe atlar bilen köp halkda atlandyrylyp gelinýär. Nika baglaşylanda birnäçe zenanyň ýa-da erkek adamyň ýaramaz ruhlaryň nika päsgel bermezligi üçin boş howada gaýçyda düýe ýüňüni gyrkmak hereketleri (musulmançylykda nika baglaşylýan wagtynda) öz gözbaşyny gadymy döwürlerden alyp gaýdýar.

Nika baglaşylanda, molla aýat okap, şaýatlaryň üsti bilen ýaş çatynjalaryň nikalaşmaga razylyklaryny soraýar. Ol ilki durmuşa çykýan gyzyň şaýatlaryndan soraýar. Gyz ýuwaşlyk bilen üç gezek özüniň razydygyny aýdýar. Soňra molla öýlenýän oglanyň şaýatlaryndan soraýar. Olar hem oglanyň üç gezek razylygyny beren tassyklaýjy jogabyny, molla habar berýär. Şondan soň molla nikany mälim edýär.

Dini dessur bolan nika baglaşmak geçirileninden soňra, oňlan tarapdan bolan iň bir sylanylýan ýaşuly zenan ýaşlaryň biri-birine sag elini sakladyp, olara dăp arzuwlary aýdyp başlaýar. Bu arzuwlarda jadyly many bolup, ol ritmleşdirilen labyzly okalyş boýunça ýerine ýetirilýär:

Ak-gök geýdirme,
Arpa çörek iýdirme,
Agyzla gapdyrma,
Toýnakla depdirme,
Nogtaly düýe itdirme,
Erkek işin etdirme,
Al, gazygynda garrasyn.

Agzyňyz bir bolsun,
Sag elň sary ýagda,
Sol elň sowuk unda,
Uzyn ömrüňiz bolsun.

Bu dessur gutlag we alkyş goşgusy türkmen toýlarynyň gadymky adaty bolup durýar. Ol esasan özünde ýagşy niýetleri jemleýär we ondaky jadyly güýç, söz ýaşjuwanlar üçin edilen arzuwlary aýan etmäge çalyşýar.

Bu toý aýdymy barada Ş. Gullyýew şeýle ýazýar: “Baý manyly sözler, her bir goşgy setirinde bogunlary boýunça dürli bolan iki setirlilik we heňň reçitativ görnüşde gurulmagy – bularyň ählisi şu nika toý aýdymynyň örän ir wagtlerden bäri dowam edip gelýändigini görkezýär” [109, 78].

Gadymdan bäri dowam edip gelýän toý gutlagy, ýaşlara bolan ýagşy arzuwlar Türkmenistanyň ähli sebitlerindäki toý dessury üçin häsiýetlidir.

Hazar deňziniň kenarynda ýaşayan türkmenleriň toýlary başgaça geçýär. “Hatda toý günü, durmuşa çykýan gyz öz boýdaşlary bilen garyndaşlarynda, adatça uly doganoglan agasynyň öýünde bolýar. Onuň joralary bu ýerde zikr ýerine ýetiripdirler, aýdym aýdyp, tans edipdirler, gelnalyjy gelýänçä şatlanypdyrlar” [117, 126]. A. Jikiýewiň bellemegine görä, (hazar) türkmenlerinde “öýlenýän oglan we täze gelin üçin aýratyn öý gurmak adat bolupdyr” [118, 166].

Gyzyň öýne gelen gelnalyjydaky myhmanlara hödür-kerem edýärler, soňra oglan ýerden gelenler gyzy alyp gitmek üçin rugsat soraýarlar. Olar rugsat alyp, gyzyň ýerleşen ýerine tarap ugraýarlar. Oglan tarapdan gelenler gyzy görüp, oňa zenan ýapynjasyny (baş-don) geýdirmäge synanyşýarlar, gyz tarapdakylar bolsa gaýgyly halda muňa garşylyk görkezýärler. Bu özara göreş käte tä durmuşa çykýan gyza zenan ýapynjasyny atýançalar uzak dowam edýär.

Soňra gelnalyjy topary gyzyň öýne gelýär, bu ýerde olary onuň ene-atasy garşy alýar. Gyzyň kakasy we ejesi oňa ak pata berýär, şonuň bilen birlikde hem “Balam, Alla ýaryň bolsun, ak bagtyň bolsun, altyn tagtyň bolsun, gapymdan aglap gelmeýediň” – dýien sözleri hem aýdýarlar.

Mundan soň toý gelnalyjysy öýlenýän oglanyň öýüne tarap ugraýar. Durmuşa çykýan gyz ilki oglanyň öýüne eltilmän, “oruk öý” diýlip atlandyrylýan ýörite ýere alyp barylýarlar (häzirki wagtda hem bu dessur dowam etdirilýär). Gyz esasan, mysäýybyň öýüne eltilýär. “Mysäýyb – (arapça – dost, tanyş) bu toý wagtynda mydama oglanyň ýanynda bolup, dürli dabaralaryň gurnalmagyny öz üstüne alýan, onuň iň ýakyn dosty” [117, 126].

Şol günüň ikinji ýarymynda göreş bäsleşikleri gurnalýar, at çapdyrylýar, toý gününüň agşamy bolsa, bagşy-sazandalar ýygnanyşýarlar. Bularyň ählisi oglanyň öýünde bolup geçýär.

Toý agşamy oglanyň öýünde nikalaşdyrmak dabarasy bolup geçýär. Ol şeýle görnüşde ýerine ýetirilýär. Nikalaşmak başlanmazyndan öň, molla gatnaşýanlardan iki sanysyny (pyýada kazylary) ilki oglanyň ýanyna mysäýybyň öýüne, soňra bolsa, gyzyň ýanyna “örük öýe” ugradýar (ýaşlardan wekilçilik almak arkaly nika gyýmak, türkmenleriň gadymdan dowam edip gelyän däpleriniň biridir). Olar oglandan we gyzdan özleriniň wekilçiliklerini kime berýändiglerini hökman bilmeli. Olaryň gatnaşmaklarynda hem nikalaşmak bolup geçýär we ol aýratyn nika dogasynyň okalmagy bilen jemlenýär. Bu dessur geçirilýän pursaty, oglanyň garyndaşlaryndan bolan birnäçe zenan howada gaýçy gyrkýarlar: bu nika baglanyşylýan wagty hiç hili ýaramaz ruhyň päsgel bermezligi üçin edilipdir. Beýleki gatnaşyjylaryň ählisi bolsa, ümsümligi bozman oturmaly bolýar. Nika tamamlanandan soň, oňa gatnaşyjylara nika süýjilik suwuny (şerbet) hödür edipdirler. Şu ýerde goýnuň ýüregini iki deň bölege bölüp, onuň birini gyza, beýleki bölegini bolsa oglana berýärler. Bu bolsa olaryň nikalarynyň mydamalyk bolmagynyň we olaryň biri-birlerini ýürekden söýmekleriniň nyşany hökmünde hasap edilýär. Nikalaşmak dabarasy tamamlanandan soňra, “örük öýde” geljekki är-aýalyň ilkinji tanyşlygy bolup geçýär. Olary ýigidiň ýeňnesi tanyşdyrýar. Ol oglanyň we gyzyň külembike barmaklaryny birleşdirip, pata bermek, ýagşy arzuwlary etmek bilen olara ýüzlenýär:

Alaça köýnek geýdirme,
Arpa çörek iýdirme,
Agyzla gapdyrma,
Toýnakla depdirme,
Düýe başyn iýtdirme,
Çüfrek ýüňi tüýtdirme,
Sag eli sary ýagda,
Sol eli sowuk unda,
Palanjany palana tabşyrdym,
Ony hem Alla tabşyrdym.

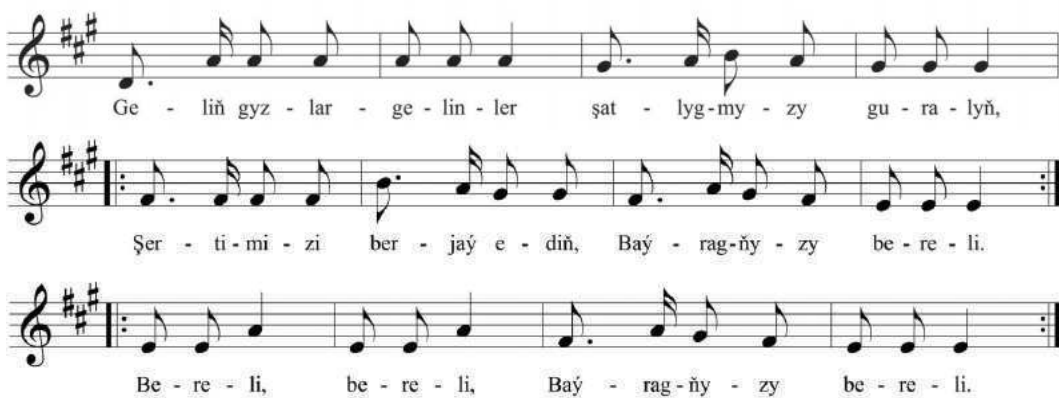
Şol günün ertesi ýaş gelni birnäçe gelin-gyzlaryň ugratmaklarynda ýanýoldaşynyň ene-atasynyň öýne alyp barýarlar. Bu gün gyz geýimlerini gelin geými bilen çalyşýarlar, soňra onuň saçyny iki öýrärler. Gelniň geými çalşylan dessine, oňa küýzede ýag we saçakda un getirip berýärler hem-de onuň sag elini ýagly küýzä batyrýarlar, çep elini bolsa una degirýärler.

Toýuň ikinji güni oglanyň dostlary onuň ene-atasyndan “ujaly aş” taýýarlama-gyny talap edýärler (bu mysalyb we oglanyň beýleki dostlary üçin niýetlenilýän saýlanyp alnan et böleklerinden goşulyp taýýarlanylýan tagam). Bu tagam ýörite öýlenýän oglanyň dostlary üçin niýetlenilýär. Olar tagamy almak üçin, ony taýýarlanyň serpaýyny berýärler. Ýaş oganlar degişmeli bäsleşik esasynda “ujaly aş” tagamyny alyp, mysalybyň öýünde iýýärler. Gelniň joralary bolsa oglanyň dostlaryndan tagamýň gaplaryny we sowgatlary alyp gaýtmaly bolýarlar.

Şonda oglanyň dostlary olardan küşt depmegi, guşlaryň hereketlerini görkezmeklerini haýyş edýärler. Bular ujaly aşyň sowgatly gabyny almak üçin olaryň bu haýyşlaryny ýerine ýetirýärler. Şol bir wagt hem indiki toý aýdymyny-da aýdýarlar; ony ilki-başda gelniň joralary aýdýarlar (bu aýdym Esenguly etrabyndan ýazylyp alyndy):

Oglanyň dostlary olara indiki görnüşde jogap berýärler:

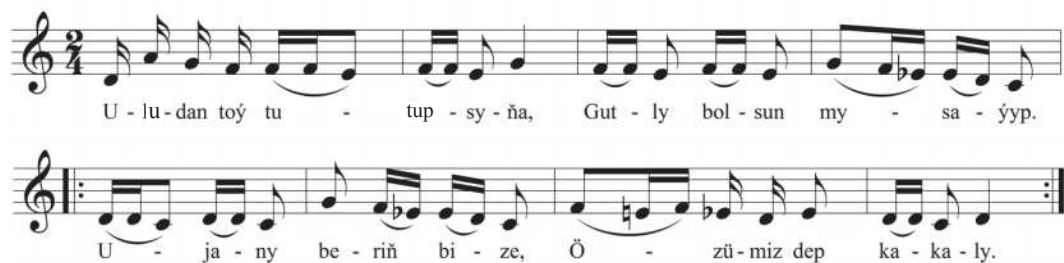

Bu toý aýdymynyň iki görnüşiniň hem başlangyç iki sözlemleri birmeňzeş. Olar labyz babatda e^1 - a^1 kwarta böküşi we onuň çäginde yzygider aralygynyň doldurylmagy bilen alamatlanýarlar. Bu ösüşiň dowamynda e^1 we gis^1 basgançaklar durnukly belentlikler hökmünde tapawutlanýar.

Oglanyň dostlarynyň aýdýan heňiniň gurluşy biraz ýaýbaň görnüşe eýe. Ol gaýtalamanyň dowamynda girizilen täze materialyň hasabyna giňeldilýär. Ikinji period labzy bilen birinji we ikinji sözlemiň motiwlerini birleşdirýär. Birinji sözlem-den kwarta böküş, ikinjiden bolsa tamamlajy kadensiýa motiwi alynýar.

Oglanyň dostlary olaryň Küştdepdi ýerine ýetirmegini haýyş edýärler, şondan soň bolsa, baýraklaryny berjekdiklerini aýdýarlar.

Indi bolsa, Hazar şäherinde oganlar bilen gyzlaryň arasynda ýerine ýetirilýän “ujaly aş” toý aýdymyna ünsi çekeliň. Bu aýdymy gyzlar şeýle görnüşde ýerine ýetirýärler:

Bu aýdym oganlaryň ýerine ýetirmeginde şeýle görnüşde owazlanýar:

Aýdym iki saz sözleminden durýar:

a + b
4t. 4t.

Durnukly sesler: c d

Aýdym ýerine ýetiriliş häsiýeti boýunça degişme äheňli, oýun görnüşe ýakyn. Aýdymyň çalt depgini, gysga dowamlylyklardaky hereket, çalt gürlenilýän motiwleriň bolmagy (3-nji takt) aýdylanlara güwä geçýär.

Aýdymyň içinde modulýasiýa syn etmek bolýar. Aýdym natural minoryň pentahordynda başlanýar. 1-nji sözlem VII (c') basgançakda tamamlanýar. 2-nji sözlemiň başlangyjy perdäniň I we VII basgançaklarynyň ýola goýulmagy bilen baglanyşykly. Aýdym d' basgançakda tamamlanmak bilen, esasy durnukly belentligi tassyklaýar.

Şol bir heň başga sözlere eýe bolup, oglanlar toparynyň ýerine ýetirmeginde ýaňlanýar. Ol hem aýdymyň degişme äheňli oýun görnüşli häsiýetini görkezýär.

Aýratyn dabaraly pursatlaryň ýene-de biri, ol hem ýaş çatynjalaryň wagtlaýynça ene-atasynyň öýüne gelmek dessury. Bu dabaranyň geçirilmeginde zenanlar we çagalar esasy orny eýeleýärler. Bu dessur dürli tire-taýpalarda öz aýratynlyklaryna eýe bolýar we dürli görnüşlerde atlandyrylýar.

Özboluşly aýdymly we tansly güýmenje hökmünde toplumy emele getirýän, keşpleýin manyly aýratynlykly hem-de depgin taýdan garşylykly “Küştdepme”, “zikr” ýerine ýetirilýän wagty ulanylýan aýdymy we tansy alamatlanýar. “Zikriň” täze görnüş “Küştdepme” adyna eýe bolýar. Bu žanr özbaşdak görnüşde tans bilen ýerine ýetirilýän dürli mazmunly aýdyma eýe. Gelip çykyşy boýunça dini tanslardan düzülen “zikrlar” (dessura geçirilen) esasan, Türkmenistanyň Günübatarynda ýaşayan türkmenleriň toý toplumynda duş gelýär. Toý zikrinde gadymy derwüşleriň hereketlerindäki heňler we tanslar saklanýar. Ýöne olaryň ýerine ýetirijiligi ritmli-ligiň, hereketli-josgunly häsiýetleriň netijesinde düýbünden başga mazmuna eýe bolýar. “Türkmenistanda zikr birnäçe welaýatlarda belli bolupdyr, emma onuň görnüş hem-de ýerine ýetiriliş usuly biri-birlerinden örän tapawutlanypdyr” [65, 84].

Güýmenje häsiýetine eýe bolan bu tanslar, esasan, ýaşlar tarapyndan toýlarda, şeýle hem beýleki dürli maşgala hat-da köpçülikleýin dabaralarda we baýramçylyklarda ýerine ýetirilýän küştdepme häzirkki wagtda Türkmenistanyň ähli ýerlerinde giňden ýaýran. “Zikriň” mysalynda şeýle netijä gelip bolar, ýagny geçmişde, ilkinji nobatda, görkezme-nyşany wezipesini ýerine ýetiren türkmen toýlarynyň dini-jadyly dessury belli bir derejede özüniň dini mazmunyny ýitirdi we güýmenje hökmündäki häsiýetine eýe boldy. Onuň sebäpleri hem ykdysady we durmuş üýtgeşmeler; hojalyk işlerindäki aýdyň özgerişler türkmenlerde “zikriň” ýaşamagyna özüniň degerli täsirini ýetirýär. Soňra küştdepmä geçilende “zikriň” ilkibaşdaky dessurlylyk wezipesi güýmenje üçin görnüş bilen ornuny çalyşýar we ýerine ýetiriliş gurluşyna baglylykda sadalaşdyrylýar. “Häzirkki wagtda zikriň gapdaly bilen sanalýan bentleriň labzy derwüşleriň sanamasyna çalymdaşlyk etse-de, tansyň hereketlerinde gadymy porhanlaryň hereketleri gaýtalansa-da, biziň döwrümizde ol öňki mazmunyny düýpgöter üýtgedip, täze mazmunda. Zikr tansyna “Küştdepdi” hem diýilýär” [22, 3].

“Küştdepmeleriň formasy barada aýdanymyzda bolsa, olar köplenç, dört setirden, ýedi, sekiz bogundan ybarat bolup, biz köplenç olaryň: $a a b a$, $a b w b$, görnüşlerine duş gelýäris” [50, 4].

Küştdepdiniň birnäçe görnüş bar. “Bir depimde, üç depimde, kä halatlarda, orta çykan topar ýigittir gyz-gelinler, her bent aýdymdan soň: ühhä, ühhä, ühhä, ähhä, ähhä, ähhä, heý, heý, heý, hop, hop, hop, küşt, küşt, küşt diýen ýaly sözleri zol-zol gaýtalaýarlar” [48, 3-4].

Küştdepdiniň köp ýaýran görnüş “Bir depimdir”. Bu görnüş häzirkki berkarar zamanamyzda döwletimizdäki ähli künjeginde ýerine ýetirilýär. Bir depimiň garşylyklaýyn aýdylýan görnüş hem bar. Ýagny erkek adam bilen aýal maşgala biri-bi-

rine degişme görnüşinde garşylyklaýyn gazallary aýdýarlar hem-de aýallar erkekler iki topara bölünip ýaryşýarlar. Kim sözde ýeňse, şol tarap ýeňiji hasaplanýar:

Ýigit: Egmeli, dost egmeli,
Selni bedä bogmaly.
Küş depmeýän gyzlary,
Ýeke-ýeke kowmaly.

Gyz: Saýlasyn-a, saýlasyn,
Tordan balyk saýlasyn.
Biz bilen ýaryşjak ýigit,
Orta çykyp aýlansyn.

“Üç depim” berkararlyk döwründe täze gazallar bilen beýan edilişe sezewar bolýar:

Aý Alla-eý, Alla-eý, jan Alla-eý Alla-eý!
Aý janlar saňa men gurban Alla-eý!
Watanym bar, äleme aýan,
Prezidentim bar, ilini söýýän.
Türkmen halkym meniň düýseň bagtyýar,
Eşretli döwranly ýurdum bar meniň.
Aý Alla-eý, Alla-eý, jan Alla-eý, Alla-eý!
Aý janlar saňa men gurban Alla-eý!

Zikriň “Zem-zem” bölümi – Haý-haý, zem-zem, zem-zem ýaly sözler bilen gaýtalanyp, hereket bilen bilelikde çaltlandyrylýar. Bu hereket häzirki wagtda indiki görnüşde beýan edýär:

Berkararlyk zamanýnda,
Bagtyýardyr türkmen-ä.
Prezidentiň saýasynda,
Arşa galýar türkmenim-ä.

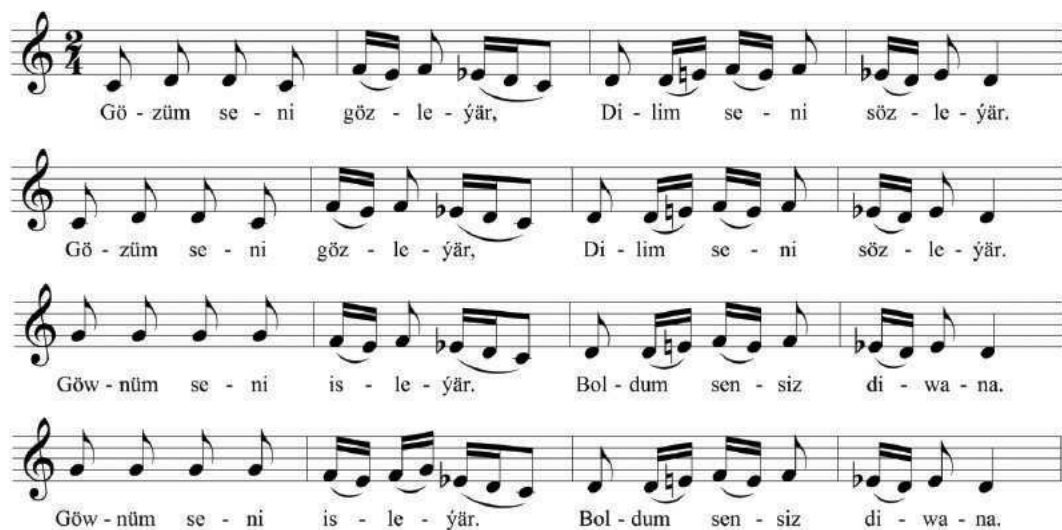
Zikriň tomaşa etmek üçin ulanylýan güýmenjeli görnüşiniň anyk haçan özbolušly tapawutlanyp başlandygyny aýtmak kyn. Şol bir wagtda hem zikriň bu güýmenje üçin ornaşdyrylan görnüşiniň öz adyny Küş depmek ýa-da Küşdepdi diýip üýtgetmegi, onuň bütün ýurdumyz boýunça giňden ulanylmagyny gazanýar.

Halk döredijiliginiň küşdepdi görnüşiniň ady iki sözden, ýagny “Küş” we “depme” sözlerinden emele gelipdir. Halk arasynda bu sözleriň ikisi-de – “Küşdepdi” hem-de “Küşdepme” ulanylýar.

Edebi mirasy toplaýjy A. Oraztaganow [47, 5] – “küşt” (kowmak manysynda) we “depme” diýen goşma sözden emele gelipdir diýip belleýär. R. Garaýew bolsa, [31, 17] – “Küştdepme (şähir) ady “Küş(t) – hüşt we depme(k)” sözlerinden emele gelen goşma sözdür” diýip belleýär. Şeýlelikde, küştdepdiniň adynyň birinji bölegi küşt depilende aýdylýan “küşt”, “küşt”, “küşt” gaýtalamasyndan, ikinji bölegi hem bu hereketli oýun ýerine ýetirilende aýaklaryň ýere depilmegi (urulmagy) bilen bagly “depmek” işliginden emele gelipdir:

Başlalyň-a başlalyň,
Küşt depmäge başlalyň,
Öz dostumyň toýunda
Göwnümüzü hoşlalyň.

Bu küştdepdi heňi Balkan welaýatynyň Hazar etrabyndan O. Ylýasowadan ýazlyp alyndy:

“Küştdepdiniň” heňiniň ösüşinde üç jümläni bellemek bolar. Olaryň biri has durnukly. Ol bu aýratynlygy bilen her bir sözlemi tamamlýar.

“Küştdepdiniň” perde-labyz gurluşy täsin. Heňiň göwrümi arassa kwinta deň. Heň dört sözlemden ybarat. Her sözlem kämil anyklanylan durnukly belentligi bolan heň jümlesi bilen başlaýar, soňunda bolsa başga durnukly belentlik bilen tamamlanýar. Birinji we ikinji sözlemler biri-birlerine meňzeş. Olar “depilýän” ýaly $c^1-d^1-d^1-c^1$ motiwde başlanýarlar, soňra bolsa kwarta ýokaryk böküş edilýär hem e^1-es^1 basgançaklaryň warirlenmeginde täsin öwrüm bilen yzyna dolanýar. Şol wagt $c1$ basgançak daýanç ses hökmünde tapawutlanýar. Kadensiýa wezipesini ýerine ýetirýän heňiň ikinji jümlesi öz hereketini d^1-f^1 tersiýa aralykda, e^1-es^1 bas-

gançaklaryň wariantlarynyň esasynda amala aşyrýar. Ikinji heň jümlesinde d1 ses durnukly basgançak hökmünde tapawutlanýar. Her heň jümlesinde her basym tapawutlandyrylýar. Ol sesiň gaýtalanmagynda, täze ritmiň ýa-da labyz hereketiniň girizilmeginde aýan bolýar.

Indiki iki sözlem birmeňzeş diýen ýaly. Olar heňiň ses göwrüminiň ýokarky basgançagyndan aşaky durnukly sese dolanmak arkaly reçitasiýa eýe bolan täze heň jümleleri bilen başlaýarlar. Bu heňiň özboluşly kulminasiýasydyr. Kadensiýa jümleler üýtgeşsiz ýagdaýda galýarlar. Munda hem öňki iki sözlemlerde bolşy ýaly, şol öňki ýerlerde perde modulýasiýa aýratynlyklary – c' we d' durnukly seslerde bellenilýär. Bulardan başga-da, heňiň ösüşinde e' - es' basgançaklaryň gezekleşip gelmegi heň öwrümine “mažor-minor” öwüşginleriň perde boýunça üýtgap durmagy hökmünde seretmeklige mümkinçilik döredýär. Ol indiki gurluşa eýe:

Tematizm (motiwler): $||:a + b + c + d:| f + b + c + d + f + b_1 + c + d$
Taktlar: 1 1 1 1 1 1 1 1 1 1 1
Lad boýunça dayanç sesler: c d g c d g c d

Derňew edilýän gurluş ýerine ýetirijilik tejribesinde birnäçe gezek gaýtalanýar (gaýtalama beýan edilýän tekstiň göwrümine bagly bolýar). Heň “Küşdepdiniň” dini dessurdaky ilki başdaky wezipesine baglylykda, doga edilýän ýaly jadyly mana eýe bolýar.

Sufiý zikrinde aýratyn alamata eýe bolan manyly sözleriň, şeýle hem бүтін adatyň dowamynda ençeme gezek gaýtalanyp durulýan sözleriň-nyşanlaryň, mysal

üçin “huwa-Allah”, “haý-haý”, “Eý alleý, alleý”, “ahhe-ahhe-ahhe, ýa Resul” we başga sözleriň, oňa gatnaşyjylaryň göwrelerini, ellerini, kellesini, aýaklaryny saga ýa-da çepe hereketlendirmekleri, tegelek aýlaw boýunça aýlanmak we şuna meňzeş hereketler boýunça ýerine ýetirilipdir. Bu hereketler netijede asyl nusgadaky manyly keşpleri döredip, aýdylýan sözler-nyşanlar bilen endigan baglanyşýarlar.

Toý zikrinde bolsa, tans we biraz häsiýetli bolangalmagallyk miras alnypdyr. Toý zikri dürli toýlarda, çaganyň dogulmagy bilen bagly dabaralarda, täze jaýyň, gäminiň gurluşygynda we beýleki ýagdaýlarda ýerine ýetirilýär.

Zikr – bir depim, üç depim, diwana, zedrat, zem-zem, oturma gazaly ýaly birnäçe döp bölümlerden durýar. Zikr häzirki wagtda küştdepdiniň içine siňip gidipdir. Häzir zikrde aýratyn söz sanalanok-da, diňe küştdepýänleriň ruhuny götermek bilen bagly sözler ulanylýar.

Bu birnäçe bölümlerden durýan gadymy dini dessuryň her bölümüniň özüniň belli bir niýetlenilen wezipeleri bolupdyr. Zikr toplumynda dürli eserleriň birleşdirilmegi özboluşly täsin ýagdaý. Zikr žanry türkmen halk sazynyň folklor gatlagynda ýeketäk toplum eseridir.

Bir depim. Zikriň Bir depim görnüşi biziň günlerimizahas gadymy döwürlerden gelip ýetipdir. Çünki, bu görnüş ýerine ýetirilende, ylaýta-da ýaşulylar has agras ýerine ýetiripdirler. Bu depimiň zikri hem ussatlyk bilen ýerine ýetirilipdir. Zikriň heňiniň gysga göwrümliligi, olaryň improwizasiýa esaslanyp gelmegi munuň gadymylygyny, nusgawylygyny alamatlandyrýar. Onda indiki sözler ulanylypdyr (Türkmenistanda belli zikr çekýän S. Hudaýberdiýew we gazalçy O. Ylýasowadan ýazylyp alyndy):

Hajatym bar, narowa men,
Ýyglaman kim ýyglasyn?!
Dert berip sen, binowa men,
Aglamaý, kim aglasyn?!

Geçme namart köprüsinden,
Goý, aparsyn sil seni!
Ýatma tilki saýasynda,
Goý, iýsin arslan seni!

Serwi agajyň saýasynda,
Solsa güli nätmek gerek?!
Serwiden tabyt ýasap,
Güliden kepen etmek gerek.

Eý-hu, eý-hu, eý-hu. Eý-hu, eý-hu, eý-hu. Eý-hu, eý-hu, eý-hu. Eý-hu, eý-hu.

A - ýu heý - e. Ýa Re-sul,

Eý-hu, eý-hu, eý-hu. Eý-hu, eý-hu, eý-hu. Eý-hu, eý-hu, eý-hu. Eý-hu, eý-hu.

Ýa Ýu - su - byň Al - la - sy Ýa ar - zy - my sa-ňa ýa - rym ber.

Eý-hu, eý-hu, eý-hu. Eý-hu, eý-hu, eý-hu. Eý-hu, eý-hu, eý-hu. Eý-hu, eý-hu.

Ýa Ýu - su - byň Al - la - sy, Ýa ar - zy - my sa-ňa ýa - rym ber.

Eý-hu, eý-hu, eý-hu. Eý-hu, eý-hu, eý-hu. Eý-hu, eý-hu, eý-hu. Eý-hu, eý-hu.

Ýa a - lyp a - lyp bu a - ma - na - ty - gy, Ýa

Eý-hu, eý-hu, eý-hu. Eý-hu, eý-hu, eý-hu. Eý-hu, eý-hu, eý-hu.

ja - ny be - rä, ýa saw - hu - ha ja - ny ber.

Eý-hu, eý-hu, eý-hu. Eý-hu, eý-hu, eý-hu. Eý-hu, eý-hu.

Eseriň heňi oňa gatnaşyjylaryň ýerine ýetirmeklerindäki yzygider sözlerde aýdylýan ritmiki ostinato bilen dowam etdirilýär (el çarpmak we “eý-hu” seslenmeler). Ritm babatda urgynyň gidisi çylşyrymly: punktir ritmiň üç gezek gaýtalanmagy, aralykdaky dyngydan soň, iki sany deň çäryekliklerde tamamlanýan punktir ritm. Şular ýaly çylşyrymly şekil bütün heňiň dowamynda ýaňlanyp durýar. Ol heňiň özi bilen poliritmiýa gatnaşykda girişýär. Ol ritm urgularynyň hataryndan tapawutlylykda, deň çäryekliklerde we sekizden birlik dowamlylyklarda beýan edilen. Ýýäm şu deňligiň we punktiriň sazlaşmagynda iki sany – rahatlyk hem-de dogumlylyk ýaly,garşylykly başlangyçlar şöhlelenýär.

Heň hatarynyň ses göwrümi septima deň, şonuň çäginde a' durnukly belentligi bolan ýedi basgançakly ses hatary emele gelýär. Heň gurluşy babatda üç sany deň bolmadyk sözlemlerden ybarat. Birinji sözlemiň esasynda üç sany gaýtalama ýerleşýär. Birinji: perdäniň VI basgançagyndan IV basgançaga tarap aşak hereket edýär hem-de ahyrky sesi aýratyn belleýär. Ikinji: perdäniň IV basgançagyndan I tarap hereket edip, II we III basgançaklaryň arasynda kyrklar perdesine häsiýetli bolan artdyrylan sekundany emele getirýär. Üçünji: durnukly a_1 sesli kyrklar tetrahordyny tassyklaýan kadensiýa goşulmasy. Umuman alanyňda, birinji sözlem ýumşak pese düşýän, ýöne täsirli owazlanmadan doýgun tolkunly emele getirýär.

Ikinji sözlem heňiniň ösüşinde perde gapma-garşylygyna eýe bolýar. Ol perdäniň VII basgançagyndan I çenli hereket edýän ýene-de bir tolkunly emele getirýär. Ýöne, labyzda $c^2-e^2-g^2$ mažor owazlanma aýdyň duýulýar. Bu ýagdaý soňlaýjy jümlede a-frigiýperdäniň aşaky tetrahordy bilen ornuny çalyşýar.

Üçünji sözlem ugurdaş mažorda başlanýar we tamamlajy bölekdäki frigiý soňlama hem mažor duýgusyny aýryp bilmeýär. Diňe minoryň ikinji gezek tassyklandygynynda ol aýdyňlaşýar. Onuň gurluşy şu görnüşde:

Gurluş:	1-nji sözlem	2-nji sözlem	3-nji sözlem
Tematizm:	$a + b + b_1$	$c + b_2$	$d + b_3 + d + b_2$
Taktlar:	2 2 3	2 2	2 1 1 2
Perdäniň durnuklylygy:	“a” kyrklar	“a” frigiý	“a” frigiý

Eserdäki heňiň hem-de ritmiň gapma-garşylyklary çuňňur we iki derejede ornaşdyrylan. Birinji dereje – gurluşyň dürli bölümlerinde ýüze çykýan perde boýunça garşylyk. Ikinji dereje – ritm-kakuwyň we heň-perde başlangyjyň arasyndaky garşylyk. Dartgynly urgularyň ostinatosynda ortaky bölümiň mažorda ýaňlanmagy aýdyň garşylyk bolup durýar.

Diwana. Zikriň ýene-de bir ajaýyp görnüşi diwanadyr. Diwana söweşmek tälimine meňzeş bolup, ýeke aýakda bökülip, şonuň bilen birlikde, hem el herekete getirilýär. Zikriň bu görnüşi iki adamyň ýa-da toparyň ýerine ýetirmeginde berjaýedilýär. Ol zikriň çalt depgininde berilýär. Çünki bu depimde çalasyňlyk talap edilýär. Bu depimiň gazaly şeýle heň bilen ýerine ýetirilýär:

Eý, hu - ho. Eý, hu - ho. Eý, hu - ho.

Di - wa - na - lar kan - da - dyr, Kim ça - gyr - sa şon - da - dyr.

Eý, hu - ho. Eý, hu - ho. Eý, hu - ho. Eý, hu - ho.

Di - wa - na - lar kan - da - dyr, Kim ça - gyr - sa şon - da - dyr.

Eý, hu - ho. Eý, hu - ho. Eý, hu - ho. Eý, hu - ho.

Bir ýa - zyk - ly ben - de - dir, di - wa na - dyr di - wa - na,

Eý, hu - ho. Eý, hu - ho. Eý, hu - ho. Eý, hu - ho.

Di - wa na - dyr di - wa - na,

Eý, hu - ho. Eý, hu - ho.

Diwananyň ikinji bölegi biraz beýleki bölümler bilen garşylaşýar. Ol iki sany dört taktdan we ahyrkysy giňeldilen altı taktdan durýan üç sözlemden ybarat. Heňiň ses göwrümi a^1-e^2 arassa kwinta deň. Heňiň ösüşi esasy başgançakdan ýokarlygyna tarap hereket bilen başlanýar we onuň soňky hereketi ses göwrüminiň ýokarky belentligine çenli dowam edýär. Heň ösüşiniň içinde c^2-cis^2 sesleriň gezekleşmegi heňiň täsirliliginı artdyrýar. Beýgelme başlangyç belentlikden d^2 sese, peselme bol-

sa durnukly h' sese tarap alnyp barylýan hereket bilen baglanyşykly. Heň hatary ritmiki ostinatoly deň çäryeklik dowamlylyklardaky “eý-hu-ho” sözleri bilen ug-rukdyrylýar. Onuň gurluşy indiki görnüşde:

Gurluş:	1-nji sözlem	2-nji sözlem	3-nji sözlem
Tematizm:	a	a	a_1
Taktlar:	4	4	4+2
Heňiň durnukly sesleri:	h'	h'	h'

Oturma gazal. Oturma gazal, ýagny Hudaýdan iman dilemek ýaly manydan ybarat bolan sözlerden, dileglerden başlanýar. Oturma gazalyň aşakdaky ýaly gady-my aýdylyş görnüşleri bar:

Haý, ylahy omyn-eý!
 Gara ýer bir aždahadyr-eý,
 Agzyn açyp geler bir gün.
 Heý, ýigitlik bir gyzył güldür.
 Gyzył meňziň solar bir gün, omyn-eý!
 Heý, ylahy omyn-eý!
 He-ýa dostlar byradarlar-eý,
 Elimden şüňkarym gaçdy,
 Heý, tutaý diýsem golum ýetmez,
 Iki bagym üzlüp gaçdy, omyn-eý!
 Heý ylahy omyn-eý!

A i a hi o - min - eý Ye - re bak - sam nä - dir sen - e,
 e - e - e - e - e - e Gö - ge bak - sam Ka - dyr sen - e - e
 e - e - e, e Ýer - de gök - de ýa Jap - ba - reý, Ýa - ra - dan Al - la
 Al - la o - min - eý o - min - eý o - min - eý.

Bu aýdylyş toplумыň oturlyp, nyşansyz sözsüz ýerine ýetirilýän ýeke-täk bölümidir. Bölümiň gurluşy üç sözlemde beýan edilýär. Heňiň ses göwrümi uly seksta deň. Heňiň durnukly basgançagy **b** bolup, heň durnukly basgançaga hereket edende frigiý öwüşginini alýar. Heňiň ösdürilişinde II basgançak arassa görnüşe geçýär. Heňiň ösdürlişi agy äheňine gabat gelýär. Ol aýdymyň sözlerine tabyn edilýär we täsir edijilik derejesine baglylykda, ritmiň improwizasiýasynyň esasynda ösýär. Heňiň ösüşi aýry-aýry motiwlere hem-de olaryň gaýtalanyp durmaklaryna esaslanýar.

Birinji **a** motiw VII basgançakdan III basgançaga tarap aşaklygyna hereketlenýär. cmotiwi birinji motiwiň warianty hökmünde kabul etmek bolýar, ýöne ol aýry äheňleriň sekwensiýa usulynda ösdürilmeginde gurulýar. **d** motiw frigiý öwüşginde ilkinji gezek duş gelip, esasy perdäniň çäginde daşa çykýar. Heňiň indiki ösüşi **d** motiwiň wariantlaýyn ösüşi bilen baglanyşykly we indiki gurluşa eýe bolýar:

Gurluş:	1-nji sözlem	2-nji sözlem	3-nji sözlem
Tematizm:	a + b + c	g	g ₁
<i>Taktlar:</i>	1 1 1	2	3
<i>Perdäniň durnuklylygy:</i>	b des- as	des	b

Zikriň bu bölüminiň heňi agy öwürümleri bilen baglanyşykly: tersiýa we kwarta dar aralyklarda yzygiderli hereket, dartgynlylygy güýçlendiriji serişde hökmünde heň hatarynyň hromatizasiýasy; ýerine ýetirijä täzedem almaga döredilýän mümkinçilik bolan durnukly basgançaklarda dowamly saklanmak.

Üç depim. Zikriň “Üç depim” görnüşü şowhunly ýerine ýetirilýär. Onuň hem özboluşly heňi we zikri bar. Bu depimde sag aýak öňe-yza urlup hereket etdirilýär. Ol gazalda “Alla-eý, Alla-eý!” diýen sözler we özüne laýyk zikri hem ulanylýar:

Aý, Alla-eý Alla-eý, jan, Alla-eý, Alla-eý!
Aý, janlar saňa men gurban Alla-eý!
Haý, gözüm sen-eý,
Haý, gözleýur-eý,
Aý, göwnüm sen-eý,
Aý, isleýur-eý!
Haý göwnüm sen-eý,
Aý, küýseýur-eý!
Aý, senden özge,
Gel, kimim bar-eý!
Aý, Alla-eý Alla-eý, jan, Alla-eý, Alla-eý!
Aý, janlar saňa men gurban Alla-eý!

Aý Al - la Al - la eý! Al - la eý! Jan Al - la eý! Al - la eý!

eý - hýa eý - ho eý - hýa - ho eý - hýa eý - ho eý - hýa - ho

Aý jan - lar sa - ña a men gur - ban Al - la eý!

eý - hýa eý - ho eý - hýa - ho eý - hýa eý - ho eý - hýa - ho

Haý gõw - nũm sen - eý, Aý gõw - nũm sen - eý,

eý - hýa eý - ho eý - hýa - ho eý - hýa eý - ho eý - hýa - ho

Haý gõw - nũm sen - eý, Aý kũy - se - ýar - eý,

eý - hýa eý - ho eý - hýa - ho eý - hýa eý - ho eý - hýa - ho

Aý sen - den õz - ge Gel ki - mim bar - eý,

eý - hýa eý - ho eý - hýa - ho eý - hýa eý - ho eý - hýa - ho

Wah sen - den õz - ge, Ýar ki - mim bar - eý,

eý - hýa eý - ho eý - hýa - ho eý - hýa eý - ho eý - hýa - ho

Haýal üçünji bölümden soň has dogumly, hereketli “Üç depim” bölüm başlanýar. Ol gurluşy babatda ýaýbaň we ýerine ýetirijiligi boýunça hereketlidir.

Dördünji bölümüň gurluşy çylşyrymly üç bölümli gaýtalanýan görnüşe eýe. Birinji bölüm ýönekeý iki bölümli gaýtalanýan gurluşda. Ol tematik babatda biri-birine meňzeş bolan iki sany inedördül periodlardan durýar. Bu bölümüň perde tarapdan anyk däldegi onuň äheň-perde aýratynlygy bolup tapawutlanýar: II natural we II peseldilen basgançaklaryň gezekleşip gelmekleri bölümüň täsirli tarapydyr. Ortaky bölümde perdäniň ösüşi *eoliý* öwüşginine tarap ymtylýar. Heňiň ses göwrümi giňeýär. V basgançak durnukly belentlikleriň biri hökmünde saýlanýar. Gaýtalama diňe birinji periodyň materiallaryna eýe bolmak bilen, gysga görnüşde beýan edilýär. Onuň gurluşy aşakdaky görnüşde:

Gurluş:	A	B	A ₁
Tematizm:	a + b + c + b	d + e	a + b
Taktlar:	4 4 4 4	4 4	4 4
Perdäniň durnuklylygy:	“a” <i>eoliý</i> “a” <i>frigiý</i>	“a” <i>eoliý</i>	“a” <i>eoliý</i> “a” <i>frigiý</i>

Nota ýazgysynda A₁ bölüm A bölümüň gysgaldylan görnüşi bolup durýar. Ýerine ýetirijilikde bolsa A hem B bölümleriň heňi birnäçe gezek gaýtalanyp biler.

Ähli bölümleriň dowamynda ritmiki ostinatoly urgy üýtgeşsiz owazlanýar. Ol iki sany ritmiki toparlardan durýar: aralary säginmeli jübütleyinsekizden birlikler hem-de üç sany çärýeklikler. Ritm toparlarynyň ikisi hem heň düşegi bilen endigan sazlaşýar.

Zedrat. Bu toplumyň ýene bir görnüşi “Zedrat” diýlip atlandyrylýar. “Zedrat” iki ýa-da köp adam bolup ýerine ýetirilýär. Onuň özboluşly heňi we gapdalynda be-

rilýän zikri bar. “Zedrat” ýerine ýetirilende, eger sag aýak ýere urulsa, şonuň bilen birlikde, sag el hem aýak bile herekete girýär. Bu “Zedrat” örän salyhatlylyk bilen ýerine ýetirilýär.

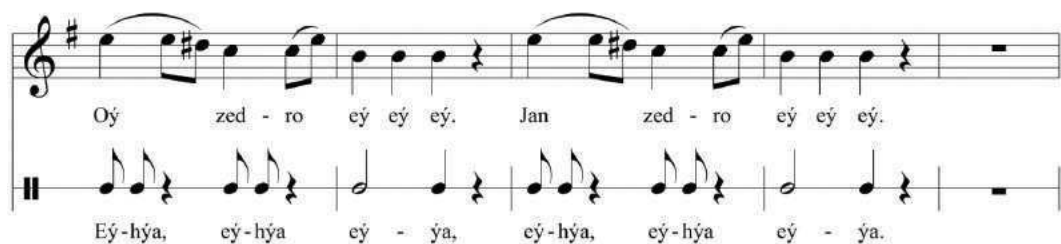
Oý zedrowty, jan zedrowty,
 Ýa ýakutly alemli oý, zedrowty.
 Sen-sen älem soltany-eý,
 Wah, sen ýaratdyň gel, barçany-eý!
 Müşgül gullar-eý,
 Gel diwany-eý,
 Wah, gorawergil eý zedrawty.

Oý zed - ro eý eý eý, Jan zed - ro eý eý eý.
 Eý - hýa, eý - hýa eý - ýa, eý - hýa, eý - hýa eý - ýa.

Ýa, ýa - kut - ly ä - le - mi, Oý zed - ro eý eý eý.
 Eý - hýa, eý - hýa eý - ýa, eý - hýa, eý - hýa eý - ýa.

Sen - sen ä - lem sol - ta - ny eý eý eý,
 Eý - hýa, eý - hýa eý - ýa, eý - hýa, eý - hýa eý - ýa.

Wah sen ýa - rat - dyň gel bar - ça - ny eý eý eý!
 Eý - hýa, eý - hýa eý - ýa, eý - hýa, eý - hýa eý - ýa.

Bäşinji “Zedrat” bölümi tematik materialy wariantlaýyn üýtgedilip, iki gezek gaýtalanýan periodda beýan edilýär:

Gurluş:	A	A ₁
Tematizm:	a + a + b + a	a ₁ + a + b + a + a + a
Taktlar:	2 2 2 2	2 2 2 2 2 2
Perdäniň durnuklylygy:	h	h

Heňiň ses göwrümi arassa kwinta deň. Esasy äheň pentahordyň kyrklar perdesiniň – $e^2-dis^2-c^2-h'$ sesleri boýunça, IV-denI basgançaga tarap hereketi edýär. Onuň ikinji warianty **b** – $c^2-dis^2-e^2-fis^2$ motiwiň esasynda ýerleşýär. h' basgançak iki ýagdaýda hem esasy durnukly belentlik hökmünde öňe saýlanýar.

Toplumyň beýleki bölümlerinde bolşy ýaly, bu ýerde hem heň hatary ritmiki urgynyň goltgy bermeginde alnyp barylýar. Indi bu ýerde ol glissandoly seslenmeleriniň labzy bilen baýlaşdyrylýar. Ritmiki şekil iki topar boýunça görkezilýär: säginmeler bilen bölünýän sekizden birlik notalaryň jübüti hem-de kreşendo baryp, glissando boýunça pese düşýän çäryklyk dowamlykly tamamlanýan ýarymlyk. Heňe urgy görnüşleriniň we wokallaşdyrmagyň girizilmegi, wokal hem urgy – iki başlangyjyň birleşmegine hyzmat edýär.

Zem-zem. Zedrat tamamlanandan soň, zikriň zem-zem bölümüne ýuwaş-ýuwaşdan herekete girip başlanýar. Hereket “Ylalla-ylla”, “haý-haý”, “zem-zem” ýaly sözler bilen başlanyp. Bu hereketde aýdylýan gazalyň şeýle görnüşi bar:

Ylallam, ylallam-eý,
 Ylalla, ýarym ylallam-eý!
 Mekgeden bir gözel çykdy.
 Medinäge rowan kyldy.

Görenler haýrana galdy,
 Görmedik bikarar oldy.
 Ylallam, ylallam-eý,
 Ylalla dostlar, ylallam-eý!
 Haý-haý, zem-zem, zem-zem.

Şu sözler çaltlyk bilen gaýtalanyp, hereket hem birlikde çaltlandyrylýar. Zikr-de “Zem-zem” görnüşiniň ady ony ýerine ýetirijileriň aýratyn äheň bilen “haý-haý”, “zem-zem”, “haý-haý”, “zem-zem” diýen sözleri gaýtalamaklarynyň esasynda, ýüze çykypdyr. Eýsem, “zem-zem” näme? Ol nämäni aňladýar? “Zem-zem” Käbedäki keramatly suwuň (çeşmäniň) ady bolup, onuň döreýiş esaslarynyň hem Aby-Zemzemiň, ýagny “zem-zem” suwunyň ady bilen baglanyşyklydygyny çak etmek mümkin. “Zem-zem” görnüşiniň öz kökleriniň keramatly suwuň ady bilen, şeýle hem adamlaryň şol suwa tagzym edişleri bilen baglanyşykly bolup durýar. Netijede, toplumda “zem-zem” suwuny hassa içmäge beren bolmaklary ähtimal hem-de Aby-Zemzem suwuny onuň ýüzüne syçradyp, “küşt-küşt” diýip aýdandyrlar:

Haý-haý, haý-haý, haý-haý, haý-haý. Haý-haý, haý-haý.

Zem - zem, zem-zem.

Mek - ge - den bir gö - zel çyk - dy, me - di - nä - ge ro - wan kyl - dy.

Haý-haý, haý-haý, haý-haý, haý-haý. Haý-haý, haý-haý, haý-haý, haý-haý.

Gö - ren - ler haý - ran - lar ga - lyp, Gör - me - dik - ler ju - wan gal - dy.

Haý-haý, haý-haý, haý-haý, haý-haý. Haý-haý, haý-haý, haý-haý, haý-haý.

Gör - me - dik - ler ju - wan gal - dy. Yl - al - lam yl - la yl - lam - lam - eý,

Haý-haý, haý-haý, haý-haý, haý-haý. Haý-haý, haý-haý, haý-haý, haý-haý.

yl - la la ýa - rym, yl - al - lam. Yl - al lam - eý le ýa Al - lam - eý.

Haý-haý, haý-haý, haý-haý, haý-haý. Haý-haý, haý-haý, haý-haý, haý-haý.

Yl - la la ja - nym yl - la lam, Yl - la la ýa Al - lam eý!

Haý-haý, haý-haý, haý-haý, haý-haý. Haý-haý, haý-haý, haý-haý, haý-haý.

Heň hatary uly sekstanyň çäginde ösdürilýär. Ol biri-birine akgyn ýagdaýda geçýän birnäçe motiwlerden durýar:

Gurluş:	1-nji sözlem	2-nji sözlem
Tematizm:	$a + b + a + b_1 + c$	$a + b + d + e + e_1$
Taktlar:	1 1 1 1 1	1 1 1 1 1
Perdäniň durnuklylygy:	“a” frigiý	

Hödürlenilýän ses hatary VI basgançagy galdyrylan *frigiý* perdesine gabat gelýär we a^1 durnukly basgançak bolup durýar. Emma, ol yzygider anyklanylmaýar. Birinji motiw g^1 sesden d^2 sese çenli b^1 basgançakda säginmek bilen, yzygider hereket edýär. Ol esasan *g-moll* tonallygyň aşaky tetrahordyny ýatladýar. a *frigiý* görnüşiniň aşaky tetrahordynyň seslerine esaslanýan indiki motiw, perde boýunça öňki gurluşyň garşysyna çykyş edýär. Şeýle deňeşdirme *e-c-a* toniki üçem sesiň basgançaklarynda tamamlanýan, heňiň bütin ösüşinde dowam edýär.

Perde-äheň ösüşiniň çylşyrymlylygy ritmiki işjeňlik bilen utgaşdyrylan. Eserde arassa instrumental görnüşli ritm şekili ulanylan: punktirli sinkopalaşdyrylan ritm. Ol özüniň esasy ýagdaýyny eseriň dowamynda doly saklaýar. Sinkopalaryň hyjuwlylygy endigan hereketlenýän heňe aýratyn işjeňlik alamatyny berýär. Toplumy tamamlayan täsir ediji görnüş onuň kulminasiýasy hökmünde alamatlanýar.

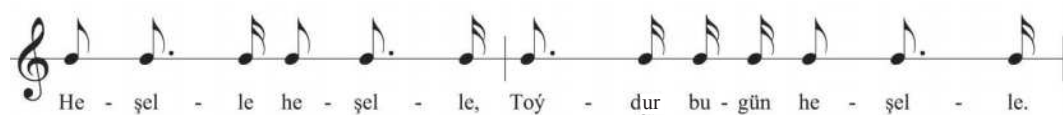
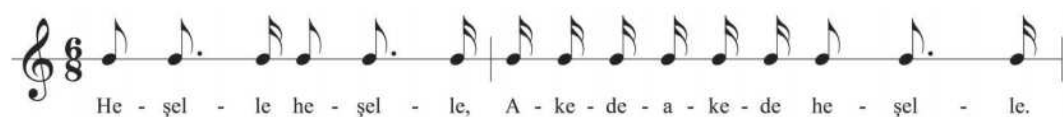
Indi bolsa, Daşoguz welaýatyna mahsus toý aýdymalaryna seredip geçeliň. Bu ýerde toýda ýörgünli bolan “Leýeran” toý aýdymy tans hereketleri bilen ýerine ýetirilýär.

Aýdymyň heň hatary 2+2+2 deňölçegli üç jümleden ybarat. Bu jümleleriň birinjisi we üçünjisi birmeňzeş. Heňiň kwinta ses aralygyndaky gurluşynda baryýogy üç ses: *g-c'-d'* – hereket edýär. Her motiwi tamamlan pesse düşýän kwarta ses aralygyna böküş indiki ösüşe itergi berýär. *c'-g* basgançaklar has durnukly sesler hökmünde saýlanýar. *d'* basgançak mydama ýokarky belentligi ýerine ýetirmeklikde ulanylýar, *c'* basgançak bolsa gowşak ülşe gabat gelýär. Heňde peýdalanylýan wariantlaýyn ösdüriliş usuly esasan durnukly basgançaklaryň has ownuk dowamlylyklara bölünmegine esaslanýan ritmiki bölünişe daýanýar.

Heňiň gurluşyndaky labzyň ösüşiniň agraslygy boýunça bu nusgany halkyň aňynda orun tutan iň bir gadymy heňleriň hataryna goşmak bolar.

Ýene-de bir tansly ýerine ýetirilýän toý aýdymy-da “Heşelle” diýlip atlandyrylýar:

Heşelle – heşelle,
Akede-akede heşelle,
Heşelle – heşelle,
Toýdur bu gün heşelle.

Jübütler bagtly bolsun,
Ak öýli, atly bolsun,
Deň-duşunyň içinde,
Mydam hormatly bolsun.

Bu aýdym, esasan ritm görnüşe esaslanýar. Aýdym heňinde diňe iki sany dowamlylyk ulanylmak bilen, бүтін тоý аýdymynda gezekleşip gaýtalanyp durýar.

Daşoguz we Lebap welaýatlarynda tutulýan durmuş toýunyň ikinji güni gelin oglanyň dogan-garyndaşlaryna salam berýär.

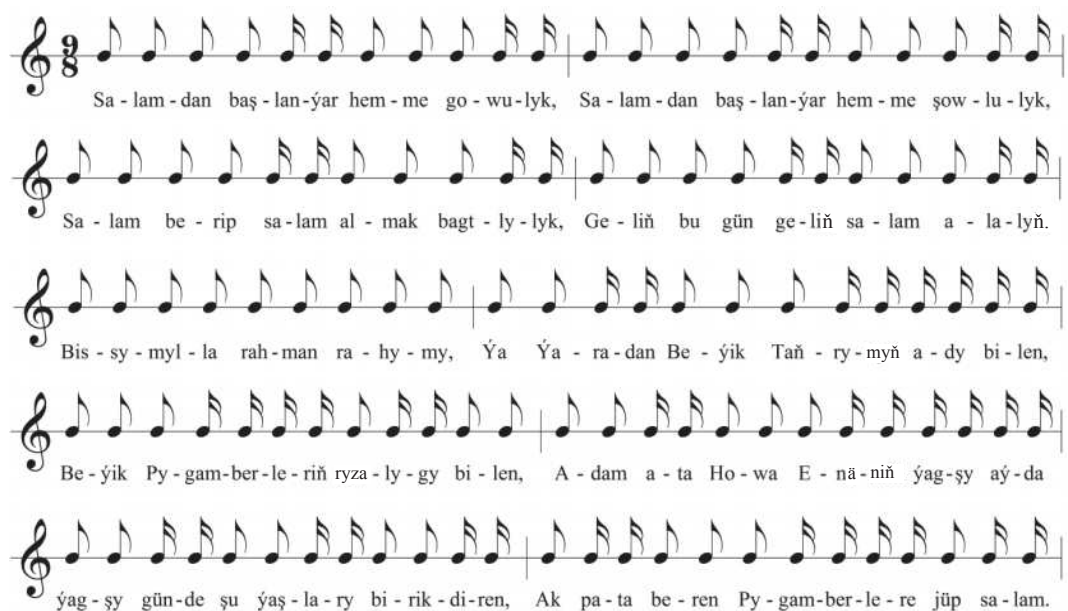
Bu aýratyn dăp hökmünde giňden bellidir. Her bir niýetlenilen adam üçin goşgy bendi ýerine ýetiriliş, her bent tamamlanandan soňra, gelin üç gezek eglip salam berýär. Her bir salamlaşykdan soň, ady tutulana gelin öz sowgadyny berýär, olar hem öz gezeginde bu täze gelne öz niýetlän sowgatlaryny berýärler.

Salamdan başlanýar hemme gowulyk,
Salamdan başlanýar hemme şowlulyk.
Salam berip salam almak bagtlylyk,
Geliň, bu gün geliň salam alalyň.

Bismillä: hir-rahmä: nirrahy:m,
Ýa Ýaradan Beýik Taňrymyň ady bilen,
Beýik Pygamberleriň ryzalygy bilen,
Adam ata Howa enäniň ýagşy aýda,
Ýagşy günde şu ýaşlary birikdiren,
Ak pata beren Pygamberlere jüp salam.

Toýlar toýa ulaşsyn, eller ýaga bulaşsyn,
Bagşy aýtdyryp, göreş tutduryp, at çapdyryp,
Bereketli gazanlarda palaw bişirip,
Toý toýlap duran gaýyn ataňa bergil jüp salam.

Ýagşy-ýaman diýmeýän,
Il göwnüne degmeýän,
Kejebeläp öýne gelin getiren,
Gaýyn enesine bergil jüp salamy.

Türkmen toýlarynda demirden ýasalan saz gurallarynyň öwüşgini aýratyn orun eýeleýär: durmuşa çykýan gyzyň döp geýmindäki şaňňyrdayan ähli mümkin bolan düwmejikler, jaňjagazlar. Şaňňyrdayan jaňjagazlar, düwmejikler gyza durmuşa çykmazynyň ön ýanyndaky toýa taýýarlyk görülyän döwri berilýär. Olar onuň boýnuna, kükregine, gupbasyna, saçyna, ýeňlerine, biline, aýakgabyna dakylýar. Häzirki wagtda türkmen gelniniň gelyänini “ilki eşidýärsiň, soňra görýärsiň”.

Şaňňyrdayan şaý-sepleriň türkmen gelniniň geýminde agdyklyk etmegi-de ýöne ýerden däl. Beýleki halklarda bolşy ýaly, türkmenleriň ynanç däpleri boýunça hem demirleriň sesi göz-dil beladan goramaga mümkinçiligi bar. Döp bolan gelniň geýmine demir teňňeler bilen birlikde, beýleki owaz berýän şaý-sepleriň, jaňjagazlaryň, düwmejikleriň dakylmagy we olaryň seslenmegi özboluşly köpsesliligi döredýär. “Islendik halkyň zenanlarynyň şaý-sepleriniň özboluşly toplумы biri-birlerinden bölekleri, görnüşi, käte atlary, ýasalyan materialy we beýleki alamatlary bilen tapawutlanýar” [208, 224].

Toý tutmak däbi birnäçe görnüşli baýramyň arasynda giň ýaýran we häzirki wagtda özüniň has ýörgünli bolmagy bilen öňe saýlanýar. Emma, toý tutmak birnäçe günläp toý dabarasynyň bezeglerine beslenip, köp sanly adamyň gatnaşmagynda, dessuryň we olaryň sazly-folklor aýdymlarynyň, instrumental eserleriniň, tanslaryň hem-de teatrlaşdyrylan sahnalarynyň berk gözegçilik edilmeginde dowam edýär.

Orta asyrlarda Lukman Hekim ruhy terapiýa bejeriş usullarynda saza uly orun berilýändigini belläp geçýär. Mundan başga-da, ol sazyň üsti bilen täsir etmek usullaryny saz diňlemek, aýdym aýtmak, takyk saz gurallarda saz çalmak ýaly dürli

görnüşlerde seredip geçýär. Bularyň her biri adama gowşak ýa-da işjeň täsir edýär. Lukman Hekim sazy bejeriş maksatlarynda ulanmak barada aýdanda, sazyň dowamyndaky ritmiň hassanyň organizminde bolup geçýän ýagdaý bilen baglanyşandygy baradaky aýratynlyga üns berýär.

Indiki seredilip geçiljek saz eseri adamynyň gyzamyk bilen nähoşlan wagty ýerine ýetirilýär. Bu barada Ahal welaýatynyň Gökdepe etrabynyň ýaşajýysy Ata aga şeýle rowaýaty gürrüň berýär:

Günlerde bir gün bir gyzjagaz gyzamyk bilen nähoşlaýar. Ol eýýäm birnäçe gün bári gyzdyryp ýatsa-da, onuň teninde gyzylja tegmiller peýda bolmaýar. Haçan-da Kel bagşyny çagyranlarynda, ol bu ýerde örän uzak wagtlap dutarda halk sazларыny çalýar. Kel bagşy gyzyň teninde döreýän gyzyl tegmillere gözi düşende, ol sazyň gyza oňyn täsir edýändigine göz ýetirýär we “Gyrmyzy” diýen sazyny döredýär. Şondan bári hem gyzamyk çykanda dutarda “Gyrmyzy” sazy çalynýar. Lukman Hekim saz ritminiň adamynyň (hassanyň) organizminde bolup geçýän hadysa bilen baglanyşandygyny bellemekde mamla. Şol hadysadan soňra Kel bagşy şol gyzamykdan açylan Aksoltan gyza öýlenýär.

Gözleg işleriniň çäginde “Gyrmyzy” sazyny Mylly Täçmyradowyň we Pürli Saryýewiň çalan nusgalary boýunça deňeşdirmäge mümkinçilik gazanyldy. Sazlaryň ikisi-de sazanda Ý. Rejepow tarapyndan nota ýagzysyna geçirilen.

Professional sazandalaryň arasynda Mylly Täçmyradowyň halk sazларыny çalmagy nusgawy usul hökmünde kabul edilen. Şonuň üçin hem ilki bilen M. Täçmyradowyň çalmagyndaky “Gyrmyzy” sazyny derňew edeliň:

Eseriň gurluşynda rondalylygyň alamatlaryna göz ýetirip bolýar. Her bir bölüm gowrümü boýunça birmeňzeş diýen ýaly. Emma, bölümleriň içindäki labyz materialy birmeňzeş däl. Ol tiz özgerýän akymda üýtgäp durýar we şol bir wagtda özüniň dürli bölümlerde gaýtalanmagy bilen eseriň gurluşyny berkidýär.

M. Täçmyradowyň ýerine ýetiren “Gyrmyzy” sazynyň gurluşy (205 takt):

Gurluş:	A	B	A ₁	C	A ₂ -koda
Tematizm:	a – b	c – d	a – b	e – b	a – c
Taktlar:	1 – 65	66 – 98	99 – 123	124 – 150	151 – 205
Perdäniň durnuklylygy:	a-G-e	d-e		e-h	a

Birinji rondo bölüm eserdegowrümü boýunça has uly bölümdir. Onda “a” we “b” iki sany esasy tematiki özen eksponirlenýär. Motiwleriň ikisi-de birnäçe wariantlarda ösdürilip görkezilýär. A bölümiň özi iki sany faza bölünen: eksponirlenýän (33-nji takta çenli) we ösdürilýän (34-65-nji taktlar), olary bölüji öwürüm hökmünde boş kakuwlara gurnalan “aralyk kakuwlar” girizilýär. Rondonyň her bir indiki bölümi hem takmynan şular ýaly ölçege eýe (otuz taktyň çäginde), tamamlajy bölüm koda bilen birleşdirilen.

a motiwiniň labyz ösüşi c^2-e^2 diatonik beýgelyän yzygider hereket we ýokarky seslerdäki işjeň taýýarlyk bilen baglanyşykly. Bu öwürüm geljekki ösüşiň barşynda sekwensiýa hem aýry bölegiň tapawutlandyrylmagy we onuň ýerine ýetirilmegi usuly boýunça ösdürilýär. **b** motiw hromatizasiýalaşdyrylan pese düşýän öwürüme, onuň sekwensiýa boýunça beýgelyän ösüşine we motiwdäki sesleriň düzüminiň giňemegine eýe.

Örän dogumly A refreniň işlenilmesinden soňra, dartgynlylygy aýyrmaga mümkinçilik döredýän C görnüş asuda owazlanýar. Birinji epizod iki sany täze motiwler bilen görkezilýär. **c** motiwiniň heň hatary örän näzik, täsin görnüşde. Ol iki sany durnukly sesleriň owazlandyrylmagy bilen baglanyşykly. **d** motiw **a** motiwiniň rakohodyny görkezmek bilen, labzy boýunça oňa ýakyn: **e**-den **c** çenli yzygider hereket. Indiki ösüşiň barşynda iki motiwiniň hem äheňi biri-birleri bilen garyşyp, ýeke-täk temany emele getirýär.

A₁ refren heňi ýene-de ýokarky registrde owazlanyşa gaýtaryp getirýär, onuň ösüşde ýeten dartgynlylyk derejesi bolsa, sazyň kulminasiýa bölümi bolan “E” epizoda taýýarlyk görülyändigini barada aýtmaga mümkinçilik döredýär. Täze **e** motiw $h-a-as-g-ges-f-e-d-d$ sesler boýunça hromatiki ýagdaýda pese düşip, **c** motiwiniň giňeldilen görnüşini beýan edýän ýaly görünýär.

Eseriň tamamlajyý bölümi ähli tematik serişdäni jemleýär. Ol bölüm özünde perdäniň warirlenişi tarapdan täsin görnüşe eýe: peseldilen başgançaklar bilen bagly bolan tetrahordlaryň dürli görnüşleri gezekli-gezegine ýaňlanýar. Her bir täze perde öwüşgini saz materialynyň owazlanmagynda täzeçe alamata eýe bolýar.

“Gyrmyzy” sazy Pürli Saryýewiň ýerine ýetirmeginde biraz başgaça gurluşa eýe:

Onuň ýerine ýetirmeginde esasy tematiki materialyň saklanýandygyna garamazdan, bölümleriň gurluşy ýaýbaň görnüşde (eseriň umumy göwrümi – 285 takt). Bu ýagdaý diňe bir bölümleriň içindäki işjeň ösüş bilen däl-de, eýsem motiwleriň eksponirlenmegi bilen hem baglanyşyklydyr. Ýerine ýetiriji owazlanmanyň dartgynlaşma derejesine indiki görnüşlerde ýetýär: motiwleriň içindäki kulminasiýa seslerinde yzygider güýçli depginde we dowamly taýýarlygyň ulanylmagy; giň sekwensiýalar boýunça ösüş; motiwleriň içinde aýry bölekleriň üýtgedilmegi we olaryň ýerine ýetirilmegi.

P. Saryýewiň ýerine ýetirmeginde “Gyrmyzy” sazynyň gurluşy (285 takt):

Gurluş:	A	C	A	E	A-koda
Tematizm:	a – b	c – d	b	e – a	c
Taktlar:	1 – 110	111 – 143	147	196 – 243	244 261
Perdäniň durnuklylygy:	a-e	d-a	G	h-e-a	d-a a

Shemalardan görnüşi ýaly, iki ýerine ýetirilişde hem eseriň umumy sudury saklanýar, ýöne P. Saryýewiň ýerine ýetiren nusgasynda bölümler içinden giňeldilen. Eger-de, M. Täçmyradowyň çalmagynda “a” tematik bölek refrenlerde özüniň esasy manysyny saklaýan bolsa, onda P. Saryýewiň çalmagynda **b** motiw birinji orna geçýär. Sazanda bu motiwi bütün eserde baglanyşdyrjy bölek hökmünde ulanýar we has işjeň ösüşe sezewar edýär. **b** motiwiň işlenilýän wagty dürli usullar peýdalanylýar, ýöne sazanda bütewi registrdäki ösüşi saklamak bilen, umumy meýilnamanyň çäginde çykmayar. Bu bolsa derňew üçin improwizasiýalylygyň berk gözegçilige eýedigini görkezýär.

Bu eseri derňew etmek bilen, şeýle netijelere gelmek mümkin: halk-professional döredijiligindäki eserlerde şol bir eseriň gurluşy warirlenip biler. Bu bolsa, ýerine ýetirijiniň ussatlyk derejesi, onuň sazyň gurluş emele getiriji kanunlaryna estetiki çemeleşmesi bilen baglanyşykly.

3. Agylar

Türkmen halkynyň dessur sazynyň gadymy görnüşleriniň biri-de, ýas ýerinde ýerine ýetirilýän, gaýgy-hasratly alamatlandyrmak bilen baglanyşykly, şahyрана improwizasiýa esaslanyp, bu dünýeden öteniň hatyrasyna heňli äheňlendirilip aýdylýan agydyr. Agy – milli folkloryň iň bir agyr žanrlarynyň biridir. Onuň ýerine ýetirilişi mydama labyzly dilde beýan edilýän, aýratyn täsirli görnüşe eýe. “Ýas we ýatlama agylary üçin toý aýdymalaryndan tapawutlylykda beýan etmegiň improwizasiýa usuly hem-de erkin ölçeg-ritm häsiýetli” [140, 30].

Ýas agysy beýleki žanrlara garanyňda, häzirki günlere çenli az öwrenilen. Ylmy edebiýatda agylara uzak wagtyň dowamynda az üns berildi. Şeýle-de bolsa, agylary iki ugra bölünýär: durmuşy we estetiki. Bular şu ugurda gözleg geçirijilere obýekt bolup hyzmat etmeli.

Agy bu bir tarapdan – ýas dessurynda dessurlaryň, ynançlaryň we dinleriň material medeniýetiniň taryhy görnüşiniň şöhlelenmegi, başga bir tarapdan, – bu diňe olaryň aýratyn alamatlaryna mahsus bolan agyr şahyрана eser. “Ýas agysy dil üsti we edebi gurluş aýratynlygyndan başga-da, uly çeperçilik gymmatlygy hökmünde düşünilýär” [210, 7]. Çünki, “zygider tolgunmaklyk, aljyraňlylyk agylary döredijilere has täsirli serişdeleri döretmäge ýardam berýär, olary ynsan duýgularyndaky şahyрана beýan edijiligiň aňyrybaşy belentligine çenli baryp ýetmäge mejbur edýär” [210, 7]. Şunuň bilen birlikde, ýas agylary “durmuşyň we sungatyň çäginde duran, gündelik durmuşdaky, biziň üçin mydama gizlin syr bolup galan uly sungatyň döremegine gözegçilik etmäge mümkinçilik döredýän hadysa” [210, 7] ýaly uly umumy nazaryýet gyzyklanmany alamatlandyrýar.

Şahyrana döredijiliginiň gadymy žanrlarynyň biri bolan ýas bilen bagly degsin etmek agylary, şol bir wagtyň özünde biziň häzirki günlerimizde ulanylýan köp bolmadyk dessur folklor nusgalarynyň hem bir görnüşi bolup galýar.

Maşgalanyň we jemgyýetiň durmuşynda ýakyn adamyň aradan çykmagy, in bir hasratly wakalaryň biri bolup durýar. Ýas dessurlary ähli halklarda dürli görnüşlerde geçirilýär. Emma, onda ýas agynyň bolmagy olaryň ählisi üçin häsiýetlidir. “Agyda gaýgy-hasratly betbagt ýürege çykalga tapylýar, şahys gynanjy şahyranalaşdyrýar, daş-töweregindäkileriň duýgudaşlyk bildirmeklerini gazanýar” [130, 14]. Agynyň döremeginiň esasynda, diňe bir ýokarda sanalyp geçilen sebäpler we adaty berjaý etmek üçin zerurlyklar ýerleşmän, eýsem içki kuwwatlylyk ýagdaýy aýyrmak üçin peýda bolýan psiho-fiziki nukdaýnazara hem uly orun degişli.

Ýas dessurynyň heňleri, agylary – olaryň durmuşda bar bolan ýörite aýratynlyklary bilen baglanyşýan, öwrenmek üçin çylşyrymly ugur. Ýas agylary bilen tanyşmaklygyň örän agyrdygy bu ýagdaýyň esasy sebäbi bolup galýar. Birnäçe halklarda, şol bir wagtda türkmenlerde hem hiç hili sebäpsiz agyny aýtmak ýaramaz alamat hasap edilýär. Agy döp-dessurlaryň hataryna degişli we özbaşdak ygtyýarly duýgynyň esasynda dessurdan daşary ýerine ýetirmekden boýun gaçyrylýar. Türkmenistan boýunça folklor ekspedisiýalary geçirilen wagtynda agylary ýazgy etmek üçin şu hadysa bilen ýüzbe-ýüz bolundy.

Türkmen folklorçylary, etnograflary tarapyndan toplanan maglumatlar (ýas dessurlary, sözleri, “Agylar” we başgalar baradaky maglumatlar) türkmen ýas agylarynyň aýratynlyklary hakynda belli bir garaýyşlary düzmäge mümkinçilik döredýär.

Türkmenlerde jaýlamak dessurynda, esasan, şerigatda bellenenler boýunça hereket edilýär. Ölmüň gelmeginden soňra aradan çykanyň ýakyn garyndaşlary, aýratyn hem gelin-gyzlar güýçli sesleri bilen onuň hatyrasyna aglap başlaýarlar. Ýas ýerine bütin oba ýygnaýar we basymrak jaýlamaga girişýärler. Eger-de adam giç agşam aradan çykan bolsa, onda onuň jaýlanmagy indiki güne goýulýar, beýleki ýagdaýlarda bolsa ony haýal etmän jaýlamaga başlaýarlar.

Türkmenleriň ähli toparlarynda diýen ýaly merhum öýünden çykarylan wagty, onuň ýakyn hossarlarynyň ählisi gaty sesleri bilen (hatda erkekler hem) aglaýarlar. Ýasda erkek adamlar üçin, esasan, üç gezek üşüp aglamak döp bolup galypdyr – adamyň dünýeden ötendigi baradaky habar barandan soňra, ýas ýerine gelip aglamak; merhum öýden öwürlýä tarap çykarylanda, şeýle hem öwürlýäden gaýdylyp gelenden soň.

Elbetde, ýakyn adamsynyň ýitgisi, gaýgy-hasraty, hoşlaşyk bilen alamatlanýan agylarda labyz bilen özara baglanyşyga gözegçilik edip bolýar. Bir belentlikde toparlaýyn hiňlenilip ýerine ýetirilýän agynyň dar ses göwrümünde beýan edilýän häsiýetli labzy, özüne mahsus ýürekden aýdylýan agyr hem-de heläkçilikli dykgatlylyk bilen ünsi çekýär.

Öwliýäden gelenlerinde merhumyň öýüne 20-30 metre golaý aralyk galanda dünýeden öteniniň ýakynlary, erkek adamlar güýçli ses bilen aglaşýarlar, bulara ýas ýerdäki gelin-gyzlar hem goşulýşýarlar. Olary ýaşulular köşeşdirýärler.

Ş. Gullyýewiň bellemegine görä “Mysal üçin, baron K. Bode (1856, 459 s.) özüniň türkmenlere bagyşlan işinde şeýle ýazýar: Ýogalan barada habar eşiden des-sine dürli obalardan onuň dogan-garyndaşlary, ýakynlary we dostlary şonuň hatyra-syna aglamak we maşgalasyny köşeşdirmek üçin ýygnanyşýarlar” [109, 80].

Degsin etmeklik häzirki günlerimizde hem özüniň däpliligi we durnukly halk dessurydygy bilen alamatlanýar. Olara dogan-garyndaşlaryň, ýakyn tanyşlaryň, dost-laryň, goňşularyň we başgalaryň köpüsiniň gatnaşmagy hem muňa şaýatlyk edýär.

Adamynyň bu durmuşdan gitmegi, merhumyň ähli dogan-garyndaşlarynyň we ýakynlarynyň onuň bilen bagly jaýlanyş we degsin ediliş, doga okalyş dessurlaryna gatnaşmaga borçly edýän maşgalanyň in uly gaýgy-hasraty hökmünde kabul edilýär.

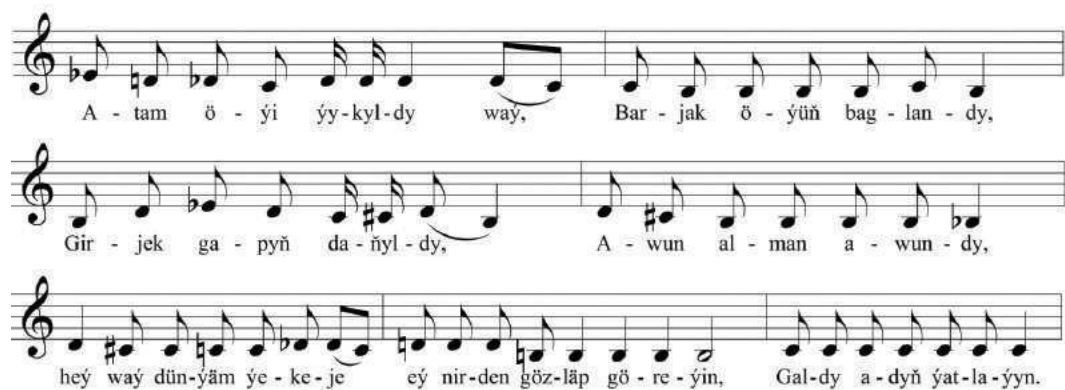
Ölüm özüniň ähli tebigylygy boýunça hemme halklarda diýen ýaly ähli döwür-lerde in bir güýçli howsala, tolgunma bolup galýar. Agy ýakynlaryň birini ýitirmek mynasybetli şahsy gam-gussany we hasratly duýgulary alamatlandyrmaklygyň se-rişdesine hem-de döp bolnan dessura öwrülýär.

Agylaryň wezipeleri: adamda göniden-göni ölüm bilen balanyşykly dörän ýit-gi duýgusynyň ruhy agyrysyny beýan etmekde anyklanylýan çylşyrymly hadysa we jadyly-döp wezipeler; merhumyň hatyrasyna baha bermeklige çalyşmaklyk bi-len bagly edähet, düzgün wezipesi. Agylaryň ýokary çeperçilik gymmatlygy olaryň estetiki gymmatlygyny tapawutlandyrmaga mümkinçilik döredýär, olar sosial we-zipelere eýe.

Agyny anyklaýan esasy aýratynlyklar – bir tarapdan öran az sözlülük we keşple-riň görümliligi, beýleki bir tarapdan ýokary derejede ösen nyşan we metaforiklik. Agylarda tebigatyň adama edýän psihologik täsirine esaslanýan tebigat şekillerine öran ýygy ýüzlenmek bolup geçýär. Merhumyň hatyrasyna aglamak türkmenlerde ýas toplumynda ýerine ýetirilýän dessur hereketleriniň biridir.

Ahal welaýatynda T. Hallyýewadan indiki agy ýazlyp alyndy:

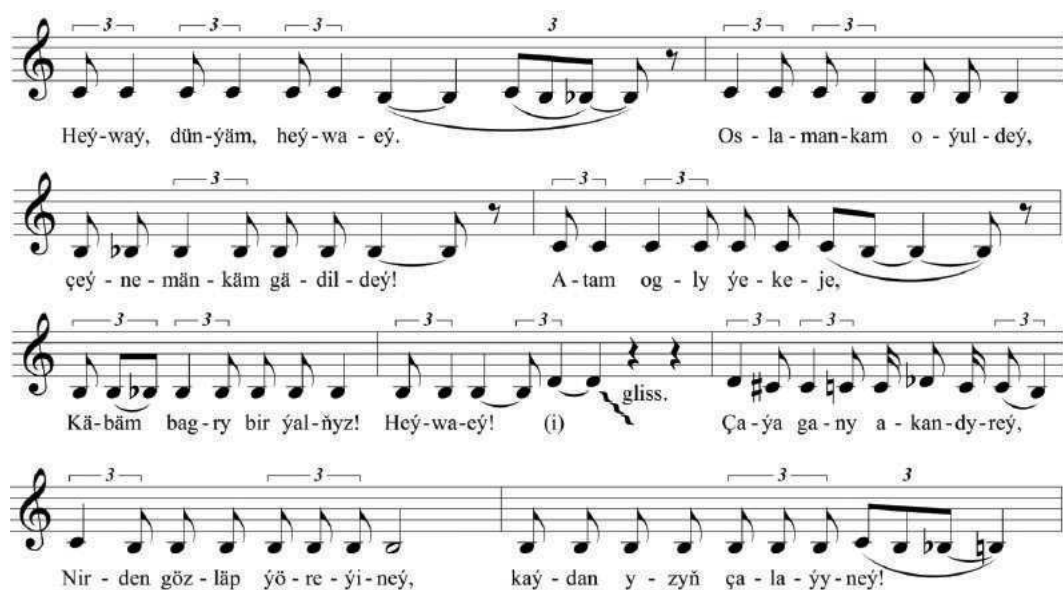
Aýdyň beýan edilýän deklamasiýaly başlangyç agylary üçin örän häsiýetli. Kiçi sekundaly, pese düşýän glissandoly başlangyç özen (1 takt) aga gaýgyly liriki alamaty berýär. Agynyň heň hatary onuň sözlerine tabyn we ýerine ýetirijiniň joşgunly dartgynlylyk derejesine bagly bolýar. Bu ýagdaý heňiň ölçeginiň erkinliginde-de aýdyň duýulýar. Heňiň umumy ses göwrümi kiçi septima deň ($h-a'$), ýöne heň hatary tersiýanyň çäginde işjeň ösüşe eýe bolýar ($b-d'$).

Äheňiň ösüşini şertli ýagdaýda üç jümlä bölmek bolar. Agynyň başynda esasy labyz görkezilýär. Ol bolsa soňra birinji jümlede öz ösüşini gazanýar. Onuň esasynda basgançaklaryň kiçi sekundalaýyn ($c'-des'-c'$) gatnaşygy ýerleşýär. Agyçylar tarapyndan aýdylýan her bir jümle saz hereketiniň tebigy ýagdaýda pese düşmegi bilen tamamlanýar. Soňlamanyň beýiklik derejesi warirlenýär ($a-h-as-b-c'-a'$). Birinji jümläniň ösüşiniň ahyry agyçylaryň hamsygyp aglamaklaryny suratlandyrýan göçgünlilige eýe.

Ikinji jümle has güýçli depginli intonasion ösüş bilen baglanyşykly. Heň materialy her biri fermata bilen tamamlanýan üç jümlä bölünen. Agynyň ikinji bölümi üçin eksponirlenýän fazadan tapawutlylykda, reçitatiw usulda adamyň ýaşan durmuşynyň döwürleriniň agzalyp geçilmegine uly ritmiki erkinlik mahsus. Ýokary derejedäki hromatiki hereket agynyň gurluşynyň ösüş basgançaklaryny häsiýetlendirýär. Ol heňiň esasy belentligi bolan c' sesde gysga reçitasiýa bilen tamamlanýar we agynyň üçünji tamamlajy fazasyny emele getirýär.

Bu agy heňi ýarym tonlar boýunça ýokaryk we aşak hromatiki hereket edýän yzygiderlilikde gurlan: türkmen sazynyň labyz gurluşy üçin häsiýetli bolan kiçi sekundaly perde tonal ses hatary ulanylan. Seredilip geçilen agy sanawajy türkmen halk sazynyň tebigatyna ýakyn bolan fermato, glissando, saz materialynyň labyzly okalşynyň giňden ulanylýan görnüşi bolan erkin improwizasiýadyr.

Ş. Gullyýewiň Hazaryň golaýyndaky Garagöl diýilýän ýerde O. Hudaýberdiýewadan ýazyp alan agy sanawajy bu görnüşiň üýtgeşik nusgalarynyň biridir [109, 213]:

Bu agynyň gurluşynyň intonasiýa ösüşini: eksponirleýji, ösdürilýän hem-de jemleýji – üç faza boýunça tapawutlandyryp bolar. Agynyň sözleriniň her bir jümlesi labyz we ritm babatda özbaşdaklaşdyrylan. Başlangyç heň gurluşy reçitatiw häsiýete eýe. Ritmiň erkinligi ýakyn adamynyň ýitgisi baradaky gaýgy-hasratly beýan edilişi alamatlandyrýar. Ses hatary *c'*, *h*, *b* üç sesiň kiçi sekunda boýunça gezekleşip durmaklaryna esaslanýar. *h* sesi *c'* we *b* esasy sesleriň arasynda ötegçi basgançak ýaly bolup galýar. Her bir edebi sözlemiň başlangyjy *c'* sesi, tamamlanmasy bolsa *b* sesi bilen bagly.

Agynyň esasy manysynyň hereketsiz diýen ýaly beýan edilişiniň owazynda onuň ösýän bölegi has aýdyň we agyr ýaňlanýar. Ol gönüden-göni merhuma ýüzlenilip aýdylan. Heň tersiýa hereketi boýunça beýgelyän seslenme bilen başlaýar. Heňiň indiki ösüşi bu tersiýa öwrüminiň aralygynyň kiçi sekundalar boýunça dol-durylmagy bilen bagly bolup durýar. Ritmiň birmeňzeş dældigi, durnukly sesiň “hereketlenip durmagy”, onuň takyk kesgitlenilmezligi, edebi sözleriň has işjeň doýgunlaşdyrylmagy epizody dramalaşdyrýar. Ol ýene başlangyç sorag labzy bolan *h-d'* sorag äheňi bilen tamamlanýar.

Beýan edilýän heňi tamamlanýan bölek başlangyç ekspozisiýa bölüme meňzeş. Iki sany jemleýji jümleler *c'* ses bilen başlaýarlar we *b* sesde hem tamamlanýarlar. Kiçi sekundanyň çägendäki hereketde, “*h*” aralyk sesde heňe agyr dartgynlylyk berýän işjeň reçitasiýa güýçlendirilýär. Jümleleriň içindäki ritmiki ösüş agynyň öňki bölümleri bilen deňeşdirilende has agram, sabyrly herekete eýe.

Bu agynyň mysalynda heňiň takyk perde esasa daýanandygy barada aýtmak bolar. Şu ýagdaýda diňe *c'-d'* durnukly sekundalaýyn gatnaşyk aýdyň ýüze çykarylýar. Şol bir wagtda hem derňew geçirilýän agy, özüniň örän kiçi ses göwürümdäki tä-

sirli dartgynlyk derejesi boýunça, seredilýän žanry babatda türkmen folklorynyň iň bir agyr, müşgil görnüşi hökmünde häsiýetlenýär.

Agy – milli folkloryň iň bir agyr žanrlarynyň biridir. Onuň ýerine ýetirilişi my-dama labzynda alamatlanýan aýratyn howsalalyga ýugrulan. Agylar ýurdumyzyň her bir welaýatynda öz häsiýetli aýratynlyklaryna eýe. Mysal üçin, Mary welaýaty-nyň Tagtabazar etrabyňyň “Azatlyk” daýhan birleşiginde ýaşayan G. Amanowadan ýazylyp alnan agy şeýle görnüşde:

Eh eh eh eh eh eh hiý Wah, do - gan - jy - gym ow

Wah, e - nem deý köý - dan bol - duň - ow waý - ow waý - ow waý - ow waý - ow

Eh eh hiý, Wah, nä - ler ýü - zün do - gan - ow do - gan - ow do - gan - ow eh eh eh

eh eh eh hiý Wah, bi - zür - ýat bo - lan do - gan do - gan do - ga - nym

eh eh eh hiý Wah, ýan - dym do - gan do - gan do - gan eh eh eh hiý

Wah, ýe - ke - je bi - käm do - gan jan do - gan jan do - gan jan do - gan

eh eh eh hiý Wah, ag - la - ryn do - gan hos - sa - rym do - gan do - gan do - gan do - gan eh eh eh hiý

Wah, seni ýatlaryn dogan,
 Wah, başyňa gurban dogan,
 Wah, janyma derman dogan,
 Wah, gözlerimi gapdyň dogan,
 Wah, indi nirden taparyn dogan.

Bu agy çylşyrymlylygy we umumy kompozisiýanyň deň ölçegliligi bilen tapawutlanýar. Agynyň sözleri bu žanr üçin endik bolan görnüşinde galýar. Ýöne, heň gurluşy boýunça üç bölüm aýdyň tapawutlanýar: başlangyç, ortaky we tamamlajjy. Başlangyç hem-de tamamlajjy bölümler ekspozisiýa we gaýtalama bölekleriniň, ortaky bölüm bolsa – wariantlaýyn-işlenilme bölegiň wezipelerini ýerine ýetirýärler.

Bir sesde reçitasiýany ýerine ýetirýän heňli deklamasiýa agynyň heň esasy bolup durýar. Heňiň ses göwrümi kiçi seksta deň. Her bir bölüm üçin özüniň ösüş ýeri we öz durnukly belentlikleri häsiýetli. Agy c^l sesde ýerine ýetirijiniň gaýgyly dem almalarynda hereketli reçitasiýa (eh-hiý) bilen başlaýar. “Wah, dogan” sözleriň başlanmagy bilen sesiň belentligi üýtgeýär, gaýgy-hasratly agynyň güýjemegi bolsa kiçi sekundanyň owazlandyrylmagynyň üsti bilen berilýär. Heňiň gurluşy heň jümlelerinden we motiwlerinden toplanan. Olaryň her biri beýan edilýän sözlere gabat gelýär.

Eýýäm başlangyç bölümde iki motiw bellenilýär: reçitatiwli “a” we deklamasiýaly “b”. **a** motiwde c^l ses ýeke-täk durnukly basgançak hökmünde, **b** motiwde bolsa d^l ses durnukly basgançak hökmünde saýlanýar. Indiki saz jümlesi heňliligi bilen tapawutlanýar. Ol f^l - h aşaklygyna herekete eýe. Onda e^l , es^l sesleriň warirlenýändigine, anyk basgançaga dolanyp gelyändigine syn edip bolýar. Şu uly heňli jümle bilen agynyň birinji bölümi tamamlanýar. Tamamlajjy, goşmaça belentlikdäki owazlanýan äheň durnukly basgançaga barmaga rugsat etmeýär we indiki ösüşe badalga berýär.

Ortaky bölümde ösdürilişiň wariantlaýyn usuly agdyklyk edýär. Her bir jümle beýgelýän kwinta böküş we tersiýanyň çäginde yzygider dolanmak c^l - g^l - es^l - g^l bilen başlanýar. Beýan edilişiň dowamynda her bir basgançak birnäçe gezek gaýtalanýar. Ýagny, labzyň daşky göwrümünde reçitatiwlik usuly esasy görnüşde galýar. Ösüşiň dowamynda her ulanylýan sese aýratyn üns berilýär. Olaryň arasyndan c^l - g^l sesleri başlangyç we tamamlajjy durnukly ses hökmünde tapawutlandyrmak bolar.

Ahyrky bölüm başlangyjyň aýna görnüşli warianty bolup durýar. Ilkibaşda kän bir üýtgeşmä sezewar edilmän, ikinji motiw geçirilýär, soňra ýagty goşmaça belentlikleriň owazlandyrylyp, heňiň esasy durnukly “ c^l ” basgançagyny ýerine ýetirýän tamamlajjy jümle birleşdiriji hökmünde, birinji, ikinji we üçünji motiwleriň özara baglanyşan görnüşlerinde gurnalýar.

Agynyň gurluşyny şeýle görnüşde alamatlandyrmak bolar:

Tematizm:

$a - b - c - d - d_1 - d_2 - c_1$

Heňiň durnukly basgançaklary: c^l - d^l - d^l - g^l - f^l - g^l - f^l - d^l - c^l

Görkezilen agynyň heň düşegi taktlaryň deň bölünişigine eýe däl. Onuň heň-ritm tarapy agyçynyň ýerine ýetirýän agysynyň sözlerine tabyn. Agynyň ýerine ýe-

tirilişiniň dowamynda aýdyjynyň dürli täsirli, duýguly ýagdaýlarynyň güýji bilen ondaky ritmiki görnüşler üýtgäp biler; eger sözler üýtgeşe, onda jümlelere bölünüşiniň hem üýtgejekdigi örän şertlidir. Heňiň ambitusy, onuň daýanç sesleri we saz materialynyň ösdüriliş usuly durnukly ýagdaýynda galýar.

Owazly heňler üçin doly ýa-da dola ýakyn bolan ýedi basgançaklylyk, oktawanyň çägendäki ses göwrüm häsiýetli. Heňiň emele geliş derejesi heňiň wariantlylyk we ölçeg-ritmli hatary, şeýle hem motiwleýin işlenilmäniň başlanmagy bilen kesgitlenilýär. Seredilip geçilen agylaryň kompozisiýasy periodlarda birleşdirilen sözlemleriň esasynda düzülýärler. Durmuşy hem-de şahyrana gürleýiş täriniň (sanaawçalaryň heň setirlerinde duş gelyän) wajyp täsirli serişdeleriniň ýene-de biri, adamynyň ýagdaýyna sebäp bolýan onuň duýgusynyň we ymtlyşynyň ýa-da anyk bir tebigy pikirlenişiniň sansyz gaýtalanmalarydyr. Heň ýa goňşy seslerine baryp gaýtmak, ýa-da sekundalaýyn hereket etmek, ýa-da aýlaw görnüşde ýaýbaňlanýar.

Agy žanrlarynda perde ösüşini aýratyn bellemek gerek. Derňewi geçirilen nusgalarda perde gurluşlarynyň birnäçe görnüşleri anyklanyldy: tetrahordlar, pentahordlar, doly we doly däl oktawalaýyn perdeler. Tetrahordlar we pentahordlar öz düzümi boýunça oktawalaýyn perdeleriň takyk böleklerine, köplenç hem frigiý we natural minorlara gabat gelyär. Agylarda heň gurluşynyň ösüş çäklerine, bir ses hatarynyň dowamynda garşylykly derejede täsir etmek bilen saýlanýan dürli perde bölekleriniň birleşdirilmegi mahsus. Ugurdaş mažorda we minor, natural we frigiý minor perdeleri boýunça deňeşdirmelere syn edip bolýar.

Ulanylýan perde esasynda baglylykda heňiň ahyrky belentliginiň esasy durnukly sesde tamamlanmagynda daýanç basgançaklar indiki görnüşlerde toparlara bölünýärler: mažor öwüşginli perdelerde köplenç – I, III, V basgançaklar; minor öwüşginli perdelerde ýa-da böleklerde – I, II, IV; I, II, V; seýrek ýagdaýlarda – I we IV basgançaklar.

Umuman, agynyň owazly şahyranalygynda ugurdaşlylyk we alterasiýa pikir, gurluş emele getiriji we estetiki wezipeler, şolar bilen bir wagtda onuň heň setirleriniň gurluşynyň manysy tassyklanylýar. Emma, muňa garamazdan, agynyň heň setirleri hem şahyrana setirleriň gurluşy bilen deňeşdirlende käbir özbaşdak almatlaryna-da eýe bolýar. Çünki hut agynyň heňinde onuň labzynyň döreyän heňli jümlesinde periodlylyk yzygiderliligi has aýdyň alamatlanýar. Şahyrana gurluşly setirleriň we heň setirleriniň ýerleşşi dürli görnüşli: ol köp babatda agyçynyň özbaşdak heňine hem-de oňa mahsus bolan şahyrana improwizasiýa usullarynyň dördijilik tejribesine bagly.

Agylaryň heňleri, adatça, göwrümi boýunça giň däl (tersiýa, seksta), olar örän täsir ediji, aýdyň, bentleriň beýan edilişini täsirli alamatlandyryýan uly bolmadyk iki-üç sany gaýtalanmanyň warirlenmegine esaslanan. Olarda, köplenç, sesleriň üýtgäp durýan pese düşýän (glissandoly) hereketleri ulanylýar. Aglaba goşgy setirleriniň ahyrky bogunlary aýdylman üzülip galýar we soňra ýuwaşja labyzly, soňu-

na çenli ýerine ýetirilýär. Goşgy setirleriniň arasynda hakyky hamsygyp aglanýan sesler eşidilýär.

Agylaryň esasy bölegine çeper okalyş häsiýeti mahsus. Olaryň ritmiki gurluşy bütewi ýagdaýda sözleýiş äheňine tabyn bolýar; olaryň ritmiki erkinligi hem şundan gelip çykýar. Agylaryň nota ýazylyşynda olaryň ritmiki tarapy diňe takmyny ýagdaýda berilýär.

Umuman, ýas agylary häzirki günlerde hem özüniň dessur wezipesini ýitirmän gelýär we ölüme, gynanja, gaýgy-hasrata bolan seslenmäniň berk döp görmüş bolup ýaşamaklygyny dowam etdirýär.

4. Liriki aýdymlar

Milli aýdym-saz sungatymyz bilen baglanyşykly halk döredijilik eserleriniň biri hem liriki aýdymlardyr. Liriki aýdymlar beýleki birnäçe halklarda bolşy ýaly, beýleki žanrlara garanyňda biraz giç emele gelýärler, emma olaryň gözbaşynda hem dessuryň jümmüşinde ýaşaýan şol bir gadymy folklor döpleri ornan. “Dürli täsirlere duçar bolup, täze bölekleri özüne siňdirip, dessur aýdymlarynyň belli bir bölegi ýuwaş-ýuwaşdan dessuryň çäginde çykýar we soňra liriki aýdymlar diýlip atlandyrylýan özbaşdak žanr toparyny düzýär. Şeýlelik bilen, türkmen liriki aýdymlary we soňa meňzeş beýleki halklaryň aýdymlary indi şol ýa-da beýleki dessuryň çäginde ýerleşmäge hem-de adamlaryň içki dünýäsiniň dürli taraplary üçin giň mümkinçiliklere eýe bolmaga, olaryň başdan geçirmelerine, duýgusyna we ýagdaýyna baglylykda şertlendirilmedik. Olar ýylyň islendik wagtynda we islendik ýerde diýen ýaly ulanylyp başlandy” [109, 89]. “Halk liriki aýdymlarynda alamatlanýan manynyň baýlygy we duýgusy bilen bir hatarda, olary döredýän ähli mümkin bolan wakalary beýan edýän şol durmuşy ýagdaýlar hem örän aýdyň suratlandyrylýar” [152, 44].

Türkmen liriki aýdymlarynyň ýerine ýetirilişiniň döpleri bolupdyr. Olaryň käbirleri – “Läle”, “Aý joram”, “Lollujan”, “Jorajan”, “Dönem”, “Ýareýjan” we beýlekiler diňe gelin-gyzlar tarapyndan, beýleki käbirleri bolsa “Galanyň düýbünde”, “Bibijan” we başgalar diňe ýigitler tarapyndan ýerine ýetirilýär. “Geçen asyrlardan bäri “Nergyz” (gyzyň ady), “Alty gyz” we başgalar ýaly ýigitler tarapyndan ýerine ýetiren söýgi-liriki aýdymlary hem saklanyp galypdyr. Olar özleriniň sazly şahyrana gurluşlary boýunça bagşy aýdymlarynyň sadaja nusgalaryna ýakynlaşýarlar” [109, 94].

Gelin-gyzlaryň aýdymlarynyň arasyndan “Läle” liriki aýdymy giň ulanylyşa eýe. “Läle” adalgasynyň gelip çykyşy barada folklorçy alym B. Garryýew şeýle belläp geçýär: “Läle gadymdan il arasynda galapyn ýaz aýlary, meýdanda gül-gülälek, çigildem gülläberende aýdylýp başlanýar. Onuň asyl ady-da şol güller bilen (läle-gülälek, gül-gülälek) bagly bolsa gerek, ýöne läläniň toý-tomgularda aýdy-

lyşyna hem duş gelmek bolýar. “Läleler dürli tematikalarda döredilip, halkyň gündelik durmuşyndaky wakalary şöhlelendirmäge gönükdirilipdir. Olarda halkyň, aýratyn-da, gyz-gelinleriň durmuşy, dürli taryhy wakalar, zähmet prosesi, söýgi, ahlak taýdan arassalyk wasp edilýär” [17, 5].

Bahar aýlary janly-jemendäniň göwnüni açýan ýylyň iň gyzykly döwri bolýar. Baharyň şeýle ajaýyp pursaty gelin-gyzlaryň kalbyny joşdurýar, näzik duýgularyny oýarýar. Şeýle oýanyş duýgy-emosiýalar netijesinde gelin-gyzlar gaflat ukusyndan açylan gözel tebigata ýüzlenip, içki syrlaryny, arzuw-niýetlerini aýan edýärler” [33, 51]. “Toplanylan läleleriň-de ideýa-tematika örän baýdygny görkezdi. Aýal-gyzlaryň geçmişdäki hal-ýagdaýyndan gürrüň gozgalýar:

Elimden iňňäm gaçdy,
Bilmedim nirä düşdi?
Boýdaş, dogan, aý, gyzlar,
Aramyza dag düşdi” [37, 145].

“Läle” aýdymynyň bahar pasly we bägüller bilen baglanyşygyny ýaz dessury baradaky maglumatlar hem tassyklaýar. Gadymy döwürlerden bäri Özbekistanda we Täjigistanda “Lola” (çigildem) gyzyl bägül, Eýranda bägülleriniň baýramy ýaly gülleriň baýramçylygy belenilip gelipdir. Olar bahar paslynyň baýramçylyklar toplumynyň düzümine giripdir. A. Nigmatiniň belleýşi ýaly [163, 107] “Käte şular ýaly baýramçylyklar бүтін bir aýlap dowam edýärdi – adamlar tebigata çykýarlar we iýip-içmek taýýarlaýarlar hem-de aýdym aýdyp, tans edip, saz gurallaryny çalyyp dürli güýmenjeler bilen meşgullanýarlar, şeýle hem bu ýerde baýramçylyga bagyşlanan ýörite aýdymlar hem ýaňlanýar.”

Adybir “Läle” aýdymy ýerine ýetirilen şulara meňzeş “Läle” ýa-da “Läle baýramy” diýlip, atlandyrylan baýramçylygyň geçmişde türkmenlerde hem bolandygyna hiç hili şübhe ýok. XIX asyrdä Türkmenistanda bolan A. Wamberi hem “Lillo” (“Läle” sözünden üýtgedilen bolmagy mümkin) baýramyny ýatlap geçýär [109, 90].

W. Uspenskiniň “Türkmen sazy” kitabyňyň II tomunda gelinleriň we gyzlaryň, şeýle hem ýetginjekleriň we çagalaryň aýdymlary barada maglumatlar ýerleşdirilen. W. Uspenskiý W. Belýaýewe ýazan hatlarynyň birinde bu baradaky öz duýgularyny paýlaşýar: “Men gelin-gyzlardan birnäçe aýdymy ýazyp aldym” [199, 229].

W. Uspenskiý tarapyndan “Läle”, “Aýak lälesi”, “Dodak lälesi”, “Bogaz lälesi” we “Hymmyl lälesi” ýaly läläniň birnäçe görnüşleri ýazylyp alynýar. B. Asafýewiň belleýşi ýaly, “Durmuşy saz çeper aragatnaşygyň we täsirli beýan edilmeleriň görnüşleriniň biri hökmündäki saz bolup, özüniň ýaşamagy üçin ýörite professional topary we ýerine ýetirijilik güýji talap etmeýär. Ony gündelik durmuşda hem ýeňil ýerine ýetirip bolýar. Durmuşy aýdymlar adamlaryň başdan geçirmeleri bilen örän baglanyşykly. Şonuň üçin-de mydama şol döwrüň halaýan janly labzy bilen dol-

durylan” [77, 82]. Bu aýdylanlary türkmen halk döredijiliginiň durmuşy sazy üçin mundan gowy görnüşde degişli edip bolmaýar, sebäbi olar ýeňil özleşdirilýän we ýatda galýan, birnäçe gezek aýdyň gaýtalanmalardan düzülen heňliligi bilen tapawutlanýar.

“Läle” liriki aýdymlarynyň ýurdumyzda giňden we söýlüp aýdylýandygyny bellemek gerek. Läle türkmen gyzlarynyň içki dünýäsini açyp görkezýär.

“Läläniň” şahyrana mazmuny dürli-dürli. Olarda söýgi-liriki mazmuna uly orun berilýär, şeýle hem “Lälede” biziň döwletimizde bolup geçýän durmuşy-liriki we taryhy wakalar hem beýan edilýär.

“Läle kakyp, läleleri aýdyjylar köplenç ýaşajyk gyzlar bolguç bolar, olar hem manysy özlerine düşnüklije bolan goşgulary ulanýarlar, manysy agyrrak bolan goşgular bolsa, kem-kemden olaryň arasyndan çykyp, diňe ýaş gelinleriň we manysyny hemme taraplaýyn oýlap bilýän ulularyň arasynda galýar. Gelinler bolsa özleriniň arasynda çuňňur manyly goşgularyny diňe nowruz gijeleri monjuk atyşyp, nagma düzüşmek bilen aýdyşýardylar” [21, 11].

Gyzlaryň aýdýan bu köneden dowam edip gelýän özboluşly aýdym žanrynyň ähli welaýatlarda-da gadymdan bäri bardygyny folklor ekspedisiýalary görkezdi. Häzirki wagtda “Läläniň” – dodak läle, damak läle, egin läle, Balkan welaýatynda aýdylýan aýak läle ýaly dürli görnüşleri ulanylýar. Damak lälesinde aýratyn aýdylyş usuly ulanylýar – barmak bilen bokurdaga ýeňiljek kakylanda tremola berýän owaz alynýar; dodak lälesinde barmak bilen dodaga ýeňiljek kakylp, özboluşly täsir emele getirilýär; aýak läle bir aýaga daýanylyp, бүтін göwräni yrgyldatmak bilen ýerine ýetirilýär. Egin lälesinde aýdym eginleriň ritmiki hereketi bilen ýerine ýetirilýär:

Gaýra-gaýra bakar men,
Dokma darak kakar men.
Şol joramy görmesem,
Eräp-eräp akar men.

Ilerimiz dagmydyr?
Üsti kese bagmydyr?
Uçup barýan ak guşlar,
Meniň joram sagmydyr?

Läläni ýekelikde aýtmak bilen bir hatarda ony toparlaýyn hem, bir sesde hem ýerine ýetirýärler ýa-da biri aýdýar, galanlary bolsa: “Läle, läle, läle jan-a, Aýdyň, gyzlar, läle jan-a” sözleriden ybarat bolan gaýtalamany alyp göterýärler:

Ahal welaýatynyň Gökdepe etrabynyň ýaşajysy O. Artyklyýewadan ýazylyp alnan “Läle” aýdymy indiki görnüşde:

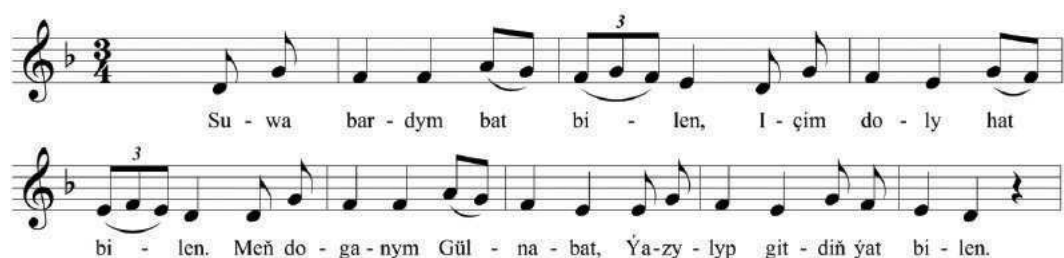

“Läläniň” damak bilen ýerine ýetirilýän görnüşi ýurdumyzda giňden bellidir. Ol täzeden işlenen görnüşde kompozitor N. Halmämmedowyň “Aýgytly ädim” kinofilminiň sazynyň esasyňa ýerleşdirilen.

Heň arassa kwintanyň çäginde ýaýbaňlanýar. Gurluş babatda bu ýerine ýetirilişiň dowamynda gaýtalanyp durýan sözlemdir. Heň d^1 - g^1 kwarta beýgelýän sorag äheňi bilen başlanýar. Owazlanmanyň indiki dowamy ses hatarynyň kwinta basgançagyňyň öz içine alyp, bu böküşiniň arasyny yzygider doldurmak bilen ýaňlanýar. Heň özüniň bir labyzlylygy we ritmiki hereketsizligi bilen diňleýjini gurşap alýar. Ol indiki gurluşa eýe:

Tematizm (motiwlər):	a	b	c	b_1
<i>Taktlar:</i>	1	1	1	1
<i>Daýanç sesler:</i>	f^1	e^1	e^1	d^1

Indiki seredilip geçiljek läle Balkan welaýatyndan O. Ylýasowadan ýazylyp alyndy:

Ol gurluşy babatda birinji görnüşe meňzeş, emma äheň we ölçeg-ritm ösüşi boýunça tapawutlanýar.

Başlangyç kwarta böküş doly däl takta gabat gelýär. Onuň arasynyň doldurylmagy bolsa kiçi sekunda boýunça beýgelýän hereket bilen başlanýar. Ol heňe dartgynlylyk alamatyny berýär. Birinji “Läle” üçin häsiýetli bolan durnuklylyk we akgynlylyk ýagdaýy läläniň bu nusgasynda başgaça beýan edilýär. Güýçli üleş

triolyň girizilmegi bilen akgyňlylyk bozulýar, durnuklylyk daýanç belentliklerine rugsat edilende nätakyklyk bilen ornuny çalyşýar. Muňa garamazdan, minor perde öwüşgini pentahordyň çäginde düşnükli owazlanýar, ses hatar *d'* durnukly basgançakly natural minoryň aşaky pentahordyna gabat gelýär.

“Läleleriň” ýene-de bir görnüşi “Hymmyl läledir”. “Hymmyl läle” gelin-gyzlaryň döredijiliginiň özboluşly bir görnüşidir. Bu aýdym, esasan-da, Balkan welaýatynda (Esenguly, Hazar, Magtymguly, Balkanabat etraplarynda) aýratyn ussatlyk bilen ýerine ýetirilýär. Esenguly, Hazar etraplarynda ýerine ýetirilýän “Hymmyl lälesinde” “haýlewi” sözleri ulanylyp, guşlar bilen baglanyşdyrylýar. Bu aýdym beýleki etraplarda, adaty, biri-biriniň garşysynda durlup, iki ýa-da birnäçe gelin-gyzlar tarapyndan ýerine ýetirilýär. Olaryň biri aýdyma öwürüp “Yhhymmyl” sözüni aýtsa, beýleki biri şol äheňde “Yhharow” diýip jogap berýär:

Yhhymmyl-yhhymmyl,
Yhha-yhha yhhymmyl.

Gyzyl gül oýmak-oýmak,
Barmy didardan doýmak.
Ol-a namardyň işi,
Söýüp, sergezdaň goýmak.

Yhhymmyl-yhhaýy,
Yhhymmyl-yhhaýy,
Ýetip geldi jigimiň,
Sähetli günü-aýy.

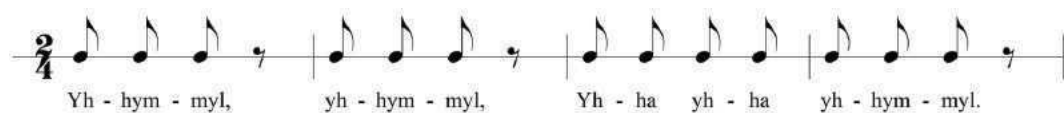
Bu dialog gitdigiçe depginiň çaltlandyrylmagy bilen birnäçe gezek gaýtalanýar. “Yhhymmyl” ýerine ýetirlende oňa gatnaşyjylar aýaklarynyň ujunda ýeňiljek böküşip, ellerini gapdalynda tutup, haýallyk bilen biri-birlerine ýakynlaşýarlar.

“Yhhymmyl läläniň” haýsy dessur bilen baglanyşyklydygyny anyklamak üçin, ilki bilen, aýdymyň adynyň manysyny anyklamaly. Onuň birinji “Yhhymmyl” böleginiň (onuň ikinji bölegi bolan “läle” – “Çigildem” bize eýýäm belli) grigorian senenamasynyň mart / aprel aýlaryna gabat gelýän, ýagny ýazyň başlangyjy bolan gadymy umumygündogar gün senenamasynyň birinji aýy “hamalyň” adyndan gelip çykýan bolmagy örän ähtimal. Eger-de biziň çaklamalarymyz dogry bolsa, onda “Yhhymmyl läle” söz düzümi “Ýaz çigildemi” diýmegi aňladýar. Şundan ugur alyp hem “Yhhymmyl läläniň” ähli mümkinçilikleri boýunça ekerançylyk senenamasy bilen baglanyşykly bize gelip ýeten gadymy ýaz dessur baýramçylygynyň bir bölegi diýip çak edip bolar” [185, 90].

“Tans mirasynda türkmenleriň gadymy gün senenamasy we ýazyň gelmegi bilen baýramçylyk hökmünde bellenilýän dessurlaryň hem-de ilkinji ekerançylyk işleri bilen bagly bolan bölekleýin saklanyp galan tanslaryň bütin bir gatlagy ýüze çykaryldy. Bu bolsa aýak läle we egin läle, şeýle hem “Yhhymmyl läle” ýaly görnüşlerde ýeňiljek bökmegiň ýa-da eginleriň hereketiniň saklanyp galmagynda tas-syklanylýar. Eňek läle, dodak läle, damak läle görnüşlerinde bolsa “Yhhymmyl läledäki” sesiň häsiýetine täsir edýän şol hereketler, eňegi hereketlendirmek, şeýle hem sese jadyly häsiýet berýän dodaga, bokurdaga ýeňiljek kakmak ýaly başga usullar bilen çalşyrylan” [213, 9].

Mysal üçin:

Ýokarda sanalyp geçilen “Läle” görnüşleriniň içinden damak lälesi (ony yöne “Läle” diýip hem atlandyryrlar) has ýaşayşa ukyplysy bolup durýar. Ol häzirki günlerde hem ýurdumyzyň welaýatlarynda giňden ýerine ýetirilýär. Onuň ýazgylary Türkmen milli konserwatoriýasynyň Sazly folklor otagynda saklanýlar.

Mary welaýatyndan ýazylyp alnan “Aý joram”, “Jorajan” aýdymlary, esasan, gülleriň açylýan möwsümi bolan ýaz paslynda ýerine ýetirilipdir, çünki zenanlar gülleri eý görýärler. Gyzyl güllerden, güläleklerden çemen bogupdyrlar, saçlaryny, boýlaryny şol güller bilen bezäpdirlir hem-de “Aý joram”, “Jorajan” ýaly aýdymlary aýdypdyrlar. Gelin-gyzlar bu aýdymlaryň üsti bilen özleriniň söýgüsini, arzuwyny, kinesini, armanyny beýan edipdirler. Mysal üçin:

Aý, joram-a, aý, joram,
Keten köýnek geý, joram.
Keteni köýnek dyzyndan,
Atly ýetmez yzyndan,
Ýeten aty ýorgadyr,
Aýaklary çorgadyr.

Garaly-ýa, garaly,
Garalyny sereli.
Janym, akgam, jan, akgam,
Gül ýüzüni göreli.

Bu aýdym degişme äheňinde hem aýdylypdyr. Mysal üçin:

Aýlansyn, aýlansyn,
Atlar aýlansyn,
Howlynyň içinde,
Boşlar aýlansyn.
Ýarymyň ýüpek guşagy,
Biline on baş aýlansyn.

Seredilip geçiljek “Aý joram” aýdymy Mary welaýatynyň Tagtabazar etrabynda A. Zakirowadan ýazylyp alyndy:

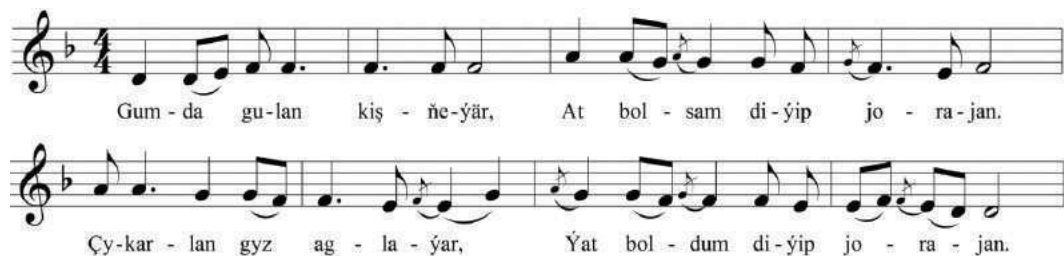

Bu liriki aýdymyň heňi wals görnüşli ritmde ýazlan. Ol bolsa oňa aýratyn ýumşaklyk berýär. Heňiň göwrümi arassa kwinta deň.

Aýdym öz aralarynda indiki ikisi birinjiniň üýtgedilen görnüşleri bolup gelýän üç sany sözlemde durýar. Başlangyç sözlemiň heň hatary perdäniň ikinji basgançagyndan üçünjä tarap ýokarlygyna hereketi amala aşyrýar. Heňiň ritmiki şekili dürli görnüşe eýe. Heň hereketi perdäniň pentahordynyň çäginde beýan edilýär. Heň her bir sözlemde durnukly *fis'* basgançagynda tamamlanmak bilen häsiýetlenýär. Dürli dowamlylyklaryň, sesi bokurdakda almakda mordent saz bezeginiň ulanylmagy heňiň ýakymly, labyzly owazlanmagyna getirýär.

Bu aýdym heňiniň labzynyň ösdürilişi öz sadalygy boýunça taýýarlyksyz ýerine ýetirmeklik elýeterli bolan folklor nusgalaryna gabat gelýär:

“Jorajan” aýdymynyň heňi dört jümleden ybarat tapgyry emele getirýär. Bu ýagdaýda jümlelere bölmek has maksadalaýyk, sebäbi jümläniň özi gurluş hem-de heň gatnaşyklarynda soňra ösýän saz materialyny özünde jemleýär:

Tematizm (motiwlər):	a	b	b ₁	c
<i>Taktlar:</i>	2	2	2	2
<i>Daýanç sesler:</i>	d ¹	f ¹	f ¹	d ¹

Shemadan görnüşi ýaly, heň gurluşynda takyk inedördüllige syn edip bolýar. Ölçeg-ritm bezegindäki daýanç basgançaklaryna tarap hereket edilmegi, ahyrky bogunda säginmek, bogunlaryň arasyňyň hiňlendirilmegi, heňde bagşy ýerine ýetirijiligine häsiýetli bolan aşak düşýän forşlagyň bolmagy heňi aýdym nusgalaryna ýakynlaşdyrýar.

Heňiň göwrümi arassa kwinta deň. Onuň çäginde perdeleriň arasyndaky hileli göreş gizlenen. Pentahordyň birinji basgançagyndan üçünjä tarap ädilýän başlangyç zzygider heň hereket minor owazlanmany anyklaýar. Pentahordyň üçünji basgançagyňy hiňlendirmek bilen ýaňlanýan mažor öwrümi oňa jogap hökmünde

owazlanýar. Onuň warianty üçünji jümlede görkezilen. Tamamlaýjy jümle minor öwüşginli owazlanmany gaýtaryp getirýär.

Pentahordyň çäginde perde modulýasiýasy belleniýär. Perde gurluşy kiçi (minor) ýa-da uly (mažor) tersiýalaryň labzynyň çäginde şol öwrümleriň durnukly basgançaklarynyň ritm boýunça nygtalmagynda kesgitleniýär. Heňiň bagşy-sazandalaryň professional ýerine ýetirijiligi üçin has häsiýetli bolan forşlaglar bilen bezelmegi, aýdymyň aýdylmagyny kynlaşdyrýar we belli bir derejede professionalizmi talap edýär.

Ahal welaýatynyň Kaka etrabynyň ýaşajysy O. Muhyýewden ýazylyp alnan “Jorajan” aýdymy aşakdaky görnüşde ýerine ýetirilýär:

Suw a - kar ke - nar - da - dyr jo - ra - jan,

Bu ja - nym ýa - nar gi - der jo - ra - jan.

Deg - mäh gyz - lar göw - ni - ne jo - ra - jan,

Myh - man - dyr go - nar gi - der jo - ra - jan.

Bu liriki aýdym tans ölçeg ritmine (6/8) esaslanýar. Heň iki jümleden durýan sözlemi emele getirýär. Şol sözlemiň esasynda hem bütin aýdym gurulýar. Heň üýtgeşiksiz geçirilýär, her gezek owazlandyrylanda diňe täze sözler aýdylýar.

Heňiň göwrümi *d'-a'* arassa kwinta deň. Tema geljekki ösüşe itergi berýän kwarta beýgelyän böküş bilen başlanýar. Birinji jümle pentahordyň üçünji basgan-

çagynda tamamlanýar. Şol basgançakdan hem ikinji jümle başlaýar we ol birinji basgançakda tamamlanýar. Her bir jümläniň ahyrky belentlikleri boýunça durnukly basgançaklaryň hatary jemlenýär: *f¹-d¹*.

Aýdymda kakylp çalynýan saz guralynda ritmli sazandarlygyň ulanylmagy onuň aýratynlygy bolup durýar. Sazandarlygyň häsiýeti heň hatary bilen garşy-laşýar. Ritm hatarynyň takyklygy we işjeňligi hoş owazly tema täsirliklik çaýýar.

Lebap welaýatynyň Halaç etrabynda gelin-gyzlaryň “Şykga-şykga bilezik” aýdymy ýazylyp alyndy. “Halk döredijiliginde giňden ulanylýan “Şakga-şakga (“Şykga-şykga” M.G.) bilezik” öz gözbaşyny örän gadymy döwürleriň tans görnüşinden alyp gaýdýar” [30, 135]. Bu aýdymy ýerine ýetiriji iki eline hem bilezik dakynýar we aýdymy aýdan pursaty bilezikleri biri-birine kakýar:

“Şykga-şykga” aýdymy ýerine ýetirilende biri-birine meňzeş dört sany jümle owazlanýar. Onuň esasynda tersiýalaýyn hereket ýerleşýär we öňki folklor nusgalaryna häsiýetli alamatlara syn edip bolýar.

Türkmen gelin-gyzlarynyň liriki aýdymlyry bolan “Ýareýjan”, “Dönem”, “Lollujan” saz žanrynda ilkinji gezek seredilip geçiler. K. Berkeliýewiň belleýşi ýaly, “Dönem”, “Ýareýjan”, “Lollujan” aýdymlyry, esasan, mazmuny boýunça yşky-liriki bolup, olarda düýp mesele söýgi we gelin-gyzlaryň oganlara, ýigitlere bolan gyzgyn garaýyşlary beýan edilýär. Atlary tutulýan aýdymlarda lirizm has güýçli duýulýar” [23, 65].

W. A. Uspenskiý G. Gurbanowadan bu aýdymyň 20 bendini ýazyp alypdyr. Ol bu aýdymy açyk howada ýerine ýetirilýän “Üçek heňi” diýip atlandyrýar:

Ýarym gitdi gala bize çöl boldy, ýar-eý-jan!
 Ýagyş ýagdy, gyrmyz dony öl boldy, ýar-eý-jan!
 Ýykylmyş şol oba saňa ýol boldy, ýar-eý-jan!
 Oýan, oýan, ýar, gözüňe döneýin, ýar-eý-jan!

Bu “Ýareýjan” aýdymy Ahal welaýatynyň Kaka etrabyňyň folklor toparyndan ýazylyp alyndy:

Sazly sözleriň gurluşy iki sany alty taktlyk sözlemlerde toplanýar. Bu olardaky şol bir “ýareýjan” sözüne esaslanýan iki takt goşmaça kadensiýa hökmünde kabul edilýär. Heňiň umumy göwrümi sekstanyň çäginde jemlenýär. Esasy durnukly ses heň gurluşyny tamamlayar. Şondan gurulýan ses hatary doly däl göwrümdäki *frigiý* perdesine gabat gelyär: $a^1-b^1-c^2-d^2-e^2-f^2$.

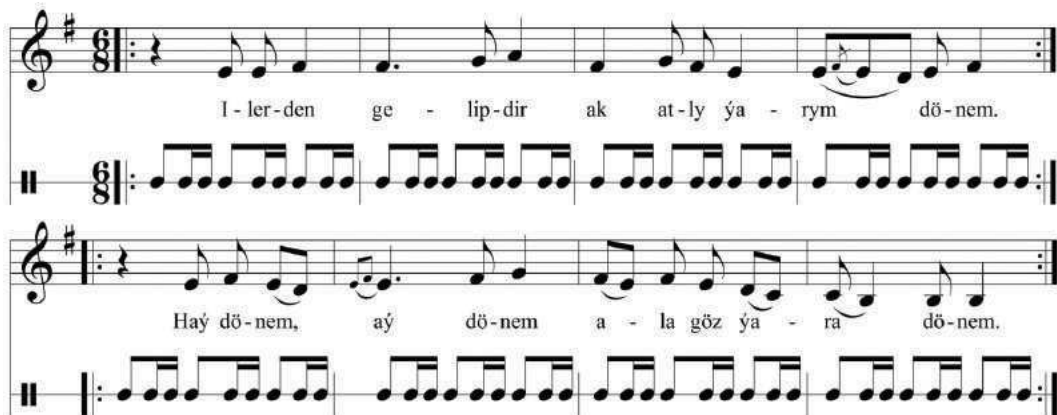
Aýdym beýik registrde, kwinta basgançagynda süýndürüp aýdylyp başlanýar. Birinji sözlem labzy boýunça durnukly basgançaklaryň biri hökmünde kabul edilýän perdäniň V basgançagyň owazlandyrylmagyny görkezýär. Birinji sözlemi tamamlayan jemleýji öwürüm heňiň ikinji durnukly basgançagyň şöhlendirdi: perdäniň IV basgançagy bolan d^1 belentlik.

Aýdymyň ikinji sözlemi hem beýik V basgançakda başlamak bilen özüniň has owazlylygy bilen tapawutlanýar. Ötegçi öwürümde emele gelyän aşak düşýän hereket güýçli ünsi çekmän, esasy a^1 durnukly basgançaga baryp ýetýär. Perdäniň IV we V basgançaklary ikinji sözlemiň durnukly belentlikleri hökmünde saýlanýarlar. Gutarnykly tonika döp bolan *frigiý* kadensiýany tamamlayar.

“Dönem” liriki aýdymyň bentlerini, köplenç, aşyk-magşuklar ýerine ýetirýärler. Onuň bentlerinde söýgi, biri-birlerine wepalylyk, zenanyň we erkegiň arasyndaky gatnaşykda deňhukuklylyk beýan edilýär. W. A. Uspenskiý tarapyndan bu aýdymyň hem 28 bendi ýazylyp alynýar. Ol bu aýdymyň dokma dokalanda gelin-gyzlaryň arasynda aýdylyandygyny-da belläp geçýär. Onuň indiki mazmundaky bentleri bar:

Gaşlary garadyr, aldy janym, döneýin,
 Kirpigi neşterdir, döker ganymy, döneýin,
 Mal isteseň, bereýin dünýe malymy,
 Jan isteseň, bereýin şirin janymy, döneýin.

Ýel gidende ak köýnegi ýellener,
 Şemal olsa, gara saçy tellener.
 Saz çalanda kemaňçasy diňlener,
 Aý, döneýin, ala göz ýara döneýin.

Bu aýdym gelin-gyzlar tarapyndan ýerine ýetirilýär. Aýdym iki sözlemden durýan inedördül dowamlylygy döredýär. Sözlemleriň her biri iki gezek gaýtalanýar. Sözlemleriň arasynda heňde we perde babatda garşylyklary görmek bolýar.

Birinji sözlem *e'* sesden *a'* basgançaga çenli yzygider beýgelýän hereket bilen başlanýar. Onuň ösüşi bolsa *fis'* sesiň daýanç basgançagy hökmünde işjeň owazlandyrylmagy bilen baglanyşykly. Berlen heň ösdürlişiniň çäginde *d'-fis'-a'* sesler mažor üçem sesini döretmek bilen, wagtlaýyn durnukly basgançaklar hökmünde öňe saýlanýarlar. Ikinji sözlemde heňiň “täsir edijilik” çägi garyşýar. Birinji jümlede äheňiň ösüşi *e'-g'* tersiýanyň ýaňlanmagy bilen baglanyşýar. Ikinji tamamlajy jümle aýdymy esasy durnukly *h'* basgançaga alyp barýar. Daýanç ses hökmünde bolsa *fis'* belentlik öňe saýlanýar. Şeýlelik bilen, iki sözlemiň dowamynda perdäniň ugurdaş görnüşli üýtgäp durmagyna syn edip bolýar. Eger-de mažor öwüşginli pentahord hökmünde kabul edilýän birinji we ikinji sözlemleriň ses hataryny birleşdirseň, esasy *h'* durnukly we *d', fis'* wagtlaýyn daýanç sesli doly ýedi basgançakly **h** *frigiý* perdesi emele gelýär.

Takyk 3+3 bölünmä eýe bolan alty ülüşli ölçeg heňe tanslylyk alamatyny çaýýar. Heňiň ritm bezeginde bolsa taktyň dördünji, güýçli däl ülüşüne basymyň gabat gelmegi özüne ünsi çekýär. Üçünji hem-de dördünji ülüşleriň arasyna sinkopanyň girizilmegi aýdymyň tans häsiýetini tapawutlandyryp, heň hereketini işjeňleşdirýär.

Türkmen dilçileri dialekt maglumatlaryny öwrenmek üçin Türkmenistanyň dürli etraplaryndan maglumatlary toplapdyrlar. Biz hem Ahal welaýatynyň Kaka etrabynda döp-dessur bilen baglanyşykly “Nergyz”, “Lollujan” ýaly gelin-gyzlaryň täsin aýdymlarynyň parçalaryna düş geldik. Bu aýdymlar ahyrky setirlerinde belli bir sözün gaýtalanmagy, heňi we mazmuny boýunça tapawutlanýarlar.

Mysal üçin:

Bu kepba balykly diýýän, lollujan,
 Üsti gumalakly diýýän, lollujan.
 Bu çopana gyz bermäň-eý, lollujan,
 Aýagy çarykly diýýän, lollujan.

Ylally bada-bada-eý, lollujan,
 Gyzyňy berme ýada-eý, lollujan.
 Gyzyňy berseň ýada-eý, lollujan,
 Gider men hana dada-eý, lollujan.

Su - wa bar - dym tas bi - len, lol - lu - jan.

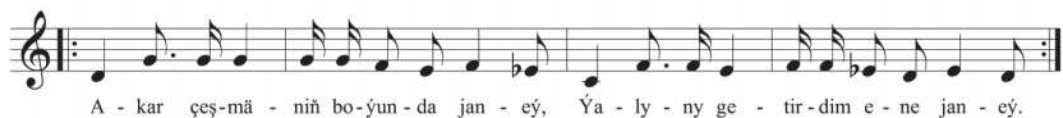
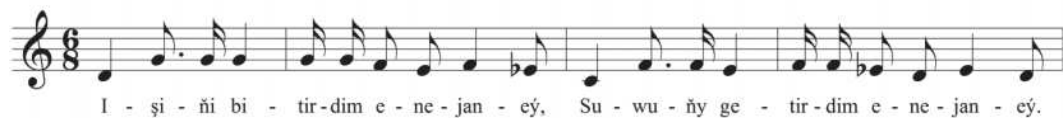
Suw al - dym hö - wes bi - len, lol - lu - jan.

Ýa - rym ýa - ry - ma lol - lu - jan, Ja - nym ja - ny - ma, lol - lu - jan.

Ýa - rym ýa - ry - ma lol - lu - jan, Ja - nym ja - ny - ma, lol - lu - jan.

Aýdym esasy heňe we gaýtalanma takyk bölünýän ýönekeý iki bölümli gurluşa gabat gelýär. Giriş bölüm her biri alty taktdan ybarat bolan inedördül bolmadyk dowamly gurluşda. Heň kwarta böküş bilen başlanýar we aşak düşende sekwen-siýa boýunça arasyňyň doldurylmagy bilen ösdürilýär. c^1 , f^1 durnukly basgançaklar hökmünde öňe saýlanýarlar. Aýdymyň gaýtalamasynda ses göwrüm sekunda aşak süýşürilýär. h^1 - e^1 kwarta böküş c^1 durnukly sesde säginmek bilen doldurylýar. Umumy ses hatar h - g^1 göwrümdäki geksahorda deň. Onuň çäginde c^1 - e^1 - f^1 durnukly basgançaklara eýe bolan mažor perdesi aýdyň eşidilýär. Bulardan başga-da heňiň ösüşinde h - d^1 - c^1 giriş belentliklere ymtylma bar.

Daşoguz welaýatynda hem liriki aýdymlaryň dürli görnüşleri bar. Bu sebitde ýerine ýetirilýän “Enejan” we “Ýaz geldi” liriki aýdymlary ilkinji gezek belenilip alyndy. “Enejan” liriki aýdymy gyz bilen ejesiniň arasynda ýerine ýetirilýän özara aýdyşyk heňidir.

Ejesi:

Gyzy:

Ýalynym ak dile, eje jan-eý,
Gyrasy gök dile, eje jan-eý.
Akar çeşmäniň boýunda, jan-eý,
Bir ýigit durdymy, ene jan-eý.

Ejesi:

Bagtyň açylaýsyn, balam jan-eý,
Bukjaň biçiläýsin, balam jan-eý.
Toý üstüne toýlar, bolsun jan-eý,
Toýuň tutulaýsyn, balam jan-eý.

Aýdymyň heňi iki sany birmeňzeş jümlelerden ybarat. Heň hataryň häsiýeti (kwarta ýokaryk böküş hem-de onuň yzygider ýagdaýda aralygynyň doldurylma-gy), ritmiki şekil, 6/8 ölçeg – bular bu heňi liriki aýdymlara ýakynlaşdyrýar. *e'* basgançagyň warirlenmegi aýdymyň labyz aýratynlygy bolup durýar. Ol käbir ýag-daýda *e'*, beýleki halatlarda bolsa *es'* görnüşinde peýda bolýar. Perdäniň anyklan-mazlygy iki jümläniň deňeşdirilmegi bilen bagly:

I – aşaky *frigiý* tetrahordyna çalymdaş.

II – mažorda başlanýar, *frigiý* perdede hem tamamlanýar.

Heňiň *d'* basgançakda saklanmagy bu belentligi esasy basgançak hökmünde tassyklaýar.

Folklor sazlary bilen baglanyşykly ýerlerde gözleg işleri alnyp barlanda ýaz pasly we durmuş bilen bagly aýdym heňine duş gelindi. Ol “Ýaz geldi” diýlip at-landyrylýar. Bu aýdym liriki häsiýete eýe bolup, onuň goşgy setirlerindäki söýgi mazmuny, heňiň birmeňzeş ritme esaslanmagyna salgylanýar:

Ba - har gel-di ýaz - gel - di, Aý - dym gel - di saz gel - di.

Gu - wa gel-di gaz gel - di, Ba - sym o - ba gel ço - pan.

Aý - la - na - ýyn a - dyň - dan, Çy - kar - ma - gyn ýa - dyň - dan.

Gyz ýü - re - gi tow - şan - dan, Tüý - dük çal - ýar bir ço - pan.

Ýigitleriň liriki aýdymlary. Liriki aýdymlar bagsylaryň repertuarynda örän uly orny eýeleýär, emma bu žanr sazly folklorda “Galanyň düýbünde”, “Bibijan” ýaly atlar bilen belli bolan sanaýmaly nusgalarda görkezilýär. Ýigitleriň bu liriki aýdymlary häzirki wagtda hem şolaryň ýerine ýetirmeklerinde ýaňlanýar. “Galanyň düýbünde” aýdym örän gadymy döwürde dörän hasap edilýär. “Özbekistanda “Kokand söweşijileriniň marşy”, “Buhara marşy”, “Isgender hanyň marşy” we ş. m. bilen atlandyrylýan instrumental eserleriň bardygyny nazara alsak, onda bu eserler şol heňiň wariantlary bolup durýarlar. “Galanyň düýbünde” aýdymynyň “Serbaz heňi” (“Esgeriň heňi”) diýlip atlandyrylýan instrumental görnüşleriniň biriniň meşhur gargy tüýdükçi Baky Maşakowyň repertuaryna girmegi hem ýöne ýerden däl [109, 93-94].

Galanyň düýbünde bir gawun iýdim,
Etini iýdim-de, paçagyn goýdum.
Eýesi gelende gözüni oýdum,
Elinde ýaglygy ýelpeselendi.

Galanyň düýbünde nar iýmek bolmaz,
Şol barýan gözele söz diýmek bolmaz.
Ýanynda ýatmasaň “ýar” diýmek bolmaz,
Elinde ýaglygy ýelpeselendi.

Galanyň düýbünde ekerler nary,
Gijeler ýatmazlar, söýerler ýary.
Gyz-oglan näzikdir – dutaryň tary,
Elinde ýaglygy ýelpeselendi.

Atymy bagladym bir gara daşa,
Gyljymy syrdym-da, girdim söweşe.
Allahym ýetirsin şol dāli başa,
Elimde ýaglygym ýelpeselendi:

Ritmiň takyk gurnalmagy, dört üleşli ölçegiň çäginde deň dowamlylyklaryň hereketlenmegi netijesinde aýdymyň heňi gujurly ýaňlanýar. Heňiň göwrümi arassa kwinta deň. Ol ilkinji seslerde ýüze çykýar. Aýdymyň başyndaky kwinta böküşini aralygy yzygider basgançaklar boýunça pese dowam edýän hereket bilen doldurylýar. Ikinji sözlem birinji sözlemiň motiwleriniň birini sekwensiýa boýunça ösdürýär. Netijede, *frigiý* kadensiýa aýdymy tamamlayar. Şeýlelik bilen, aýdymyň ösmeginde arassa minor pentahordy orun alýar. Soňlamada II peseldilen basgança-gyň girizilmegi heňe milli esasy berýär.

Ýigitleriň başga bir liriki aýdymy “Bibijan” diýlip atlandyrylýar (gyzyň ady):

“Bibijan” aýdymy halkyň arasynda belli heňleriň biridir. Aýdym ýönekeý iki bölümlü gurluşa eýe. Olaryň birinjisi iki sany birmeňzeş sözlemden durýar. Ikinji sözlem hem şonuň ýaly gurluşda. Heňiň göwrümi kiçi septima deň: d^1-c^2 . e^1 esasy durnukly basgançak hökmünde saýlanýar. Heňde doly ýedi basgançakly perde gurluşy yzarlanýar.

Aýdymyň heňi kwarta böküş arkaly beýgelyän we soňra onuň aralygy doldurylyp, aşak gaýdýan hereket bilen başlanýar. Ikinji tapgyryň esasynda aýdymyň birinji sözlemindäki ikinji parça ýerleşýär. Aýdymyň ritmiki görnüşinde we üç ülüşli ölçeginde tanslylyk ýüze çykýar.

Çaga aýdymlary. Oýun hereketleri bilen baglanyşykly bolan, oýun başlamazyndan öň reçitativli ýerine ýetirilýän “Aý terek – gün terek” türkmenleriň çaga aýdymlaryna degişlidir. Onda 10-12 ýaşlaryndaky çagalar oýnaýarlar. Oýna 10-15 sany oglanjyklar we gyzzagazlar gatnaşýarlar. Oýnuň şerti: çagalar 50 ädim çemesi aralykda ýerleşen iki topara bölünýärler, olaryň hersi biri-biriniň garşysyna bakyp, bir setire düzülýärler we biri-birleriniň ellerinden pugta tutýarlar. M. Bolşakowyň bellemegine görä, “Çagalaryň düzgünli hereketli oýunlary – aýratyn ýerine ýetirijilik žanrydyr” [87, 258]. Toparlaryň arasynda reçitativde ýerine ýetirilýän dialog aýdylýar:

Aýterek!
Günterek!
Bizden size kim gerek?
Saýrap duran dil gerek.
Dilleriň haýsy gerek?
Pylany atly oglan (gyz) gerek.

Şol çagyrylan garşysyndaky setire tarap ylgaýar. Onuň garşydaşlary bolsa ylgap gelýäne öz setirleriniň arasyny bölmäge mümkinçilik bermezlik üçin biri-biriniň ellerini berk tutýarlar. Eger-de ylgap gelýän olaryň setiriniň arasyny bölüp bilme, ol bularda galmaly bolýar. Eger setiriň arasyny bölmegi başarsa, onda şolaryň bir oýunçysyny ýany bilen öz setirine alyp gaýdýar. Haýsy topar köp oýunçyny öz tarapyna alyp bilse, şol hem ýeňiji bolýar [39, 14-17; 168, 164].

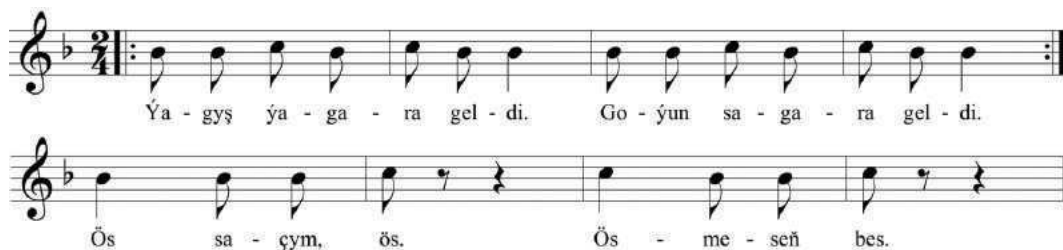
“Aýterek-Günterek” bu çagalaryň özara gep atyşma sanawajy. Ony irki folklor heň nusgalaryna degişli edip bolar. Ol g^1-a^1 sesleriň gezekleşip durmaklaryna esaslanan. Heň gurluşy boýunça ýönekeý, birnäçe jümleler (5) başlangyç jümläniň ritmiki we heňli wariantlary bolup durýar. Şeýle aňsatlyk ony ýerine ýetirijileriň çagalar topary bolup durýandygynda hem delillendirilýär. Çagalaryň ses göwrümi, köplenç, özüniň heniz az ösenligi bilen alamatlanýar.

Ş. Gullyýewiň belleýşi ýaly, “terek” sözünüň ýerine “derek” hem bolup biler, ýöne “başga” ýa-da “ýerine” manylarda däl-de, “derek” (agaç) manysynda. Şeýle ýagdaýda aýdymyň ady “Aýly derek – Günli derek” ýaly eşidiler. Şeýle aýdymly oýnuň özbek çagalarynyň arasynda “Ok terakli, kuk terak” (“Ak derek, gök derek”) diýlip, atlandyrylmagy örän geň ýagdaý” [109, 15].

Oýun hereketleri bilen baglanyşykly bolan, oýun başlamazyndan öň sözlemleri aýdym öwürüp ýerine ýetirilýän çaga aýdymalarynyň hataryna köpsanly sanawaçlary hem goşup bolar. Dogrusy, çaga oýunlarynyň goşgy setirleriniň nusgalary köp ýazylan, emma sazly tarapy bolsa örän az. Şeýle aýdymalaryň arasynda “Ýagyş ýagara geldi” ýaly has gadymda dörän aýry nusgalar hem duş gelyär. W. A. Uspenskiý “Ýagyş ýagara geldiniň” 2 görnüşini ýazyp alypdyr [201, 810].

Biz Balkan welaýatynyň ýaşajysy O. Ylýasowadan aşakdaky setirleri ýazyp aldyk:

Ýagyş ýagara geldi,
Goýun sagara geldi.
Tamdyr suwara geldi,
Oglan gaçdy, gyz kowdy.
Ös saçym, ös!
Ösmeseň bes!

Bu aýdym ilkinji gezek seredilende örän ýönekeý görünýär we ol biri-biriniň golaýynda ýerleşen bary-ýogy iki sesde aýdylýar, ýöne “Ýagyş ýagara geldi” aýdy-

mynyň haçan-da bolsa bir wagt ýagys ýagdyrmak üçin geçirilen dessuryň bir bölegi bolan bolmagy mümkin we ol çagalar däl-de, ulular tarapyndan, şeýle-de hakyky ýagşyň astynda däl-de, eýsem diňe oňa öýkünmek boýunça ýerine ýetirilendir. Çaga aýdymlaryndaky “oýun we sözleşişli başlangyç beýleki žanrlar üçin sazly semantikanyň emele gelmeginiň esaslarynyň biri hökmünde hyzmat edýär” [181, 10].

Liriki aýdymlary köp görnüşlilikde ýerine ýetirmek üçin ygtybarly, gurluşy ýönekeý bolan heňlere duşmak bolýar. Olara uly ses göwrümi mahsus däl (kwintaseksta). Olary şertli ýagdaýda köpçülikleýin-gündelik durmuşy (läle) diýip atlandyrmak bolar. Bularyň ses göwrüminiň uly bolmazlygy, olaryň haýsy hem bolsa bir registrde aýtmagyň mümkindigi bilen düşündirilýär.

Liriki aýdymlara düşnükli deňölçeçlilik we ritmiki takyklyk häsiýetli (“Läle”, “Ýaz geldi”, “Enejan”, “Şykga-şykga” bilizik). Adatça, her bir aýdym jümlesinde bolmanda bir bogun hiňlendirilýär (“Lollujan”, “Dönem”, “Ýareýjan”, “Aý, joram”, “Bibijan”, “Galanyň düýbünde”).

Liriki aýdymlar, bir tarapdan, döp-dessur folklorynyň nusgawy tarapy bolup durýar, beýleki bir tarapdan bolsa, özünde halk sazynyň özboluşly görnüşini beýan edýär. Liriki aýdymlarda şahyrana mazmun köpgörnüşli. Liriki aýdymlar adamlaryň özara gatnaşygyny, olaryň bolup geýän wakalara bolan garaýyşlaryny görkezdi. Bu aýdymlarda adamlaryň dürli ruhy başdan geçirmeleri, duýgulary beýan edilýär, olaryň içki dünýäsi çuň açylýp görkezilýär.

5. Dürli döwürlerdäki toplanan folklor eserleriniň deňeşdirme derňewi

“Deňeşdirme köptaraplaýyn gözleg usuly, öwrenmek prosesiniň aýrylmaz bölegine, ýagny mydama sazşynaslyk serişdelerine akyl ýetirmegiň ulgamyna girýär” [62, 9].

W. A. Uspenskiý tarapyndan toplanan maglumatlar dutar üçin iki sesli gurluşly eserlerden we bagşylaryň aýdymlaryndan, ýagny dutarly wokal eserlerinden, şeýle hem kirisli syhalyp çalynýan gyjak we agaçdan üflenip çalynýan saz gurallarynda ýerine ýetirilen eserlerden ybarat. Bu aýdym-saz eserleriniň ählisi W. A. Uspenskiý tarapyndan professional ýerine ýetirijilerden ýazylyp alnypdyr. Türkmen instrumental sazларыnyň ählisi diýen ýaly şol ýa-da beýleki keşpleýin mazmuna eýe: taryhy gürrüňler, türkmen halkynyň ýaşayş durmuşyna bagyşlanan we ähli mümkin bolýjak keşpler şöhlendirilen halk rowaýatlary. Türkmen instrumental sazynyň wajyp tarapy hem onuň programmalylygydyr.

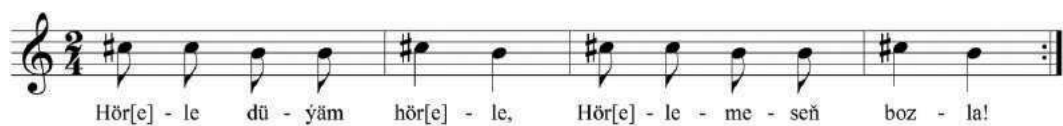
Bagşylaryň aýdymlary olaryň özara bäsleşiginde ýerine ýetirilýän, esasan, söýgi-liriki mazmuna eýe. Olaryň arasynda diňe taryhy wakalary gürrüň berýän, harby ýeňişleri beýan edýän, durmuş baradaky pelsepe oýlanmalara, degişme äheň-indäki we beýleki mazmunlara eýe bolan eserler hem bar. W. A. Uspenskiniň ýazgy

eden wokál-instrumental eserlerinde Türkmenistanda giňden ýaýran sazly-deklamasiýaly garyşyk gurluşa eýe bolan dessanlardan aýry-aýry bölekleriň giň ýaýrandygy aýratyn ünsüňi özüne çekýär. Bu dessanlaryň kyssasy deklamasiýada, olarda ýerleşdirilen goşgy bentleri bolsa dutaryň (ýa-da dutaryň we gyjagyň) sazandarlyk etmeginde ýerine ýetirilýär. Ol “Şasenem-Garyp”, “Zöhre-Tahyr”, “Leýli-Mežnun”, “Hüýrlukga-Hemra”, “Saýatly-Hemra” we beýlekilerden wokál-instrumental parçalary ýazyp alýar. Bu iki sany aşyk-magşuklaryň biri-birlerine bolan wepaly söýgüleri baradaky gadymy rowaýatlarda olara mydama ýollarynda duran azaply kynçylyklar päsgelçilik döredýär.

W. A. Uspenskiý Türkmenistan boýunça alyp baran ikinji ekspedisiýasynda halk aýdym-sazlary bilen bir hatarda, zenanlaryň we çagalaryň aýdymlaryny hem ýazgy edýär. Bu ekspedisiýada 30-a golaý aýdym ýazgy edilip, olaryň arasynda zähmet, döp-dessur, toý, durmuş, liriki we oýun äheňli aýdymlar bar. Olar indi professional bagşy-sazandalardan ýazgy edilmeyär, bularda türkmenleriň gündelik durmuşyny beýan edýän mazmun uly orun eýeleýär. Olaryň umumy mazmuny türkmen halkynyň durmuşy, maldarçylyk we ekerançylyk işleri bilen berk baglanyşykly.

Bu babatda W. A. Uspenskiniň ýazgylary uly mana eýe, sebäbi dürli taryhy döwürlerde toplanan nusgalar bilen deňeşdirmäge mümkinçilik berýär. W. A. Uspenskiý tarapyndan geçirilen ýazgylaryň (1927-1928 ýý.) we 1975-nji ýylda açylan Türkmen milli konserwatoriýasynyň sazly-etnografik barlaghanasynyň ýazgylary Türkmenistan boýunça we onuň çäginde daşarda saz maglumatlaryny ýygnamagy dowam etdirmek bilen üsti ýetirilip durulýar. W. A. Uspenskiniň türkmen halk döredijiligi boýunça ýazgylary uly sazly-etnografik gyzyklanma eýe.

Gelin-gyzlaryň üç sany zähmet aýdymlarynda türkmen gelin-gyzlarynyň dürli işleriniň görnüşleri öz beýanyny tapýar. Mysal üçin, “Hörele, düýäm, hörele” aýdymy düýe saglan wagty köşeşdirmek üçin aýdylýar. Bu aýdym W. A. Uspenskiniň ýazgysynda indiki görnüşe eýe:

Bu aýdymyň Türkmen milli konserwatoriýasynyň sazly-etnografik barlaghanasyndaky ýazgysy şeýle görnüşde:

Bu iki heňň deňeşdirme derňewi olaryň biri-birine meňzeş diýen ýaly başlangyç heň özenini ýüze çykarýar: sekunda boýunça aşak düşýän äheň we onuň gaýtalanmasy. Türkmen milli konserwatoriýasynyň folklor ekspedisiýalarynyň dowamynda ýazgy edilen nusgalarda ritmiki görnüş biraz işjeň häsiýetde we onuň heňli tarapy ösdürilen görnüşe eýe. Başlangyç labzyň bu žanrdaky aýdymlaryň esasy aýratynlygy bolmagy mümkin. Heňň ikinji görnüşindäki ösüşe beýleki žanrlaryň, hususan-da, “Läle” žanrynyň täsiri sebäp bolýar.

W. A. Uspenskiý el degirmeninde işlenilýän pursaty ýerine ýetirilýän aýdymy “Höküdik” ady bilen ýazyp alypdyr. “Höküdik” degirmen daşynyň urgusyny aňladýan söz. Bu aýdym ýerine ýetirilende, ony ýerine ýetiriji ellerini kükreginiň deňinde ýokaryk uzadyp, her taktde ellerini çarpýar we aýaklaryny gezekli-gezegine öňe uzadýar [201, 465].

Höküdik-höküdik hök daşy,
Degirmeniň ak daşy,
Babajan, ogluň ýaşı,
Mäzer gyzyň kürtesi.

Özi geýip ýyrtasy,
Bagy bekdir, üzülmez,
Gaty çörek döwülmez,
Odun ýüpi üzülmez.

W. A. Uspenskiniň ýazgy eden “Höküdik” heňi indiki görnüşe eýe:

Türkmen milli konserwatoriýasynyň sazly-etnografik barlaghanasynda saklanýan “Degirmençi” aýdymynyň nusgasy:

Degirmene dāne atdym,
Ýadadym ýolunda ýatdym.
Uzyn gije alyp batdym,
Üwäp bilmän ýolda galdym.

Heňiň ses göwrüminiň we hereketiň ugrunyň (pese düşýän) meňzeşligine garamazdan, W. Uspenskiniň ýazgylaryndaky aýdymyň häsiýeti has deklamasiýa görnüşde. Türkmen milli konserwatoriýasyndaky ýazgyda bolsa heň liriki, owazly almata eýe. Bu heň hataryny grafika bilen gurşap alýan (degirmen daşynyň hereketi aýlaw boýunça ýerine ýetirilýän ýaly) ölçegiň üýtgäp durmagy (I – 2/4; II – 3/4) bilen bagly.

Türkmen toý dessur aýdymalaryndan W. A. Uspenskiý tarapyndan ýazylyp alnan “toý goşgusy” ýa-da “ýar-ýar” diýlip atlandyrylýan toý aýdymy aşakdaky heňe eýe:

Biziň ýazgy edip alan “ýar-ýar” toý aýdymymyz bolsa aşakdaky görnüşde:

Sebet-sebet üzümder,
Çöpli bolar, ýar-ýar.
Bizden size gyz gitse,
Sepli bolar, ýar-ýar.

Iki sandyk ýan goýan,
Gulpy towly, ýar-ýar.
Bizden size gyz gitse,
Zülpi towly, ýar-ýar.

Bu heňler deňeşdirilende, olaryň heň babatda biri-birinden tapawutlanýandygyna garamazdan, nusgalaryň ikisinde-de sazda baýramçylyk, ruhobelent häsiýetiň saklanýandygyny aýtmak bolar. Heňleriň gurluşy, logiki säginmeler birmeňzeş.

Aýdymyň ikinji görnüşinde 1-nji sözlemde we 2-nji sözlemiň kulminasiýasynda kwarta beýgelýän böküş bar. W. A. Uspenskiniň ýazgysyndaky heňde hereket heňiň içki bogun böleklerine eýe bolmak bilen, has akgyn, asuda görnüşe eýe.

Türkmen durmuşy-dessur aýdymlarynda söýgi, maşgala ýaly liriki mazmun agdyklyk edýär. Özüniň döreýşi boýunça örän irki döwürlere gabat gelýän liriki aýdymlaryň bir görnüşü bolan “Hüwdüler” durmuş aýdymlarynyň esasy görnüşü bolup durýar. W. A. Uspenskiý Türkmenistan boýunça alyp baran sazly-etnografik ekspedisiýasynda baş sany “Hüwdi” aýdymlaryny ýazyp alýar. “Hüwdi” aýdymlary 1975-nji ýyldan başlap örän köp mukdarda ýazgy edildi. Olar häzirki wagtda Türkmen milli konserwatoriýasynyň sazly-folklor barlaghanasynda saklanýar.

“Hüwdi” aýdymlary çaganyň ejesi, enesi ýa-da uýasy tarapyndan ýerine ýetirilýär. Olar şol heňli bentleriň üsti bilen çaga bolan söýgüsini, mähremligi beýan edýärler, oňa berk jan saglygyny, bagtly durmuşy arzuw edýärler. Köp ýagdaýlarda hüwdüleriň sözlerinde we heňinde ony ýerine ýetirijiniň özbaşdak improvizasiýalary ýüze çykarylýar. Şonuň üçin hem käbir hüwdüler özüniň gurluşy boýunça örän ýönekeý, käbirleri bolsa heňi babatda has ösen görnüşde.

Umumy “Läle” we onuň görnüşleri bilen atlandyrylýan gyzlar üçin aýdymlara, söýgi, zähmet we maşgala mazmunly bentler häsiýetli. Irki wagtlarda-da, häzirki döwürde-de “Läle” aýdymy halk arasynda giňden ýerine ýetirilýär. W. A. Uspenskiý Mary, Ahal we Balkan welaýatlaryndan “Läle” aýdymlaryny ýazyp alýar. Ol aýak läles, dodak lälesi, bogaz lälesi, hymmyl lälesi ýaly birnäçe aýdym görnüşlerini ýazgy edýär.

W. A. Uspenskiý Magtymguly etrabynda “Aýak lälesini” ýazgy edýär. Onuň bellemegine görä – “Bu aýdym Şyhberdi Annageldi oglundan ýazylyp alyndy... Aýdym ýerine ýetirilende, oglanjyk öňe uzadylan sag aýagyna berk direnýär we çep aýagyny ýarym epilen ýagdaýda saklaýar. Ol wagtal-wagtal sandyrap çep aýagyny gönileýär we şol wagt ýene-de ony öňkisi ýaly ýarym epilen ýagdaýyna getirýär” [201, 463-464]. Bu aýdymy deňeşdirme derňew etmek üçin biz “Aýak lälesini” ýazgy etmek maksady bilen Magtymguly etrabynda ekspedisiýa gurnadyk.

W. A. Uspenskiý tarapyndan ýazgy edilen aýak lälesi:

Örti ýuwdum, sermedim,
Didäm geçdi, görmedim.
Bu kesilmiş dillerim,
“Alla ýaryň” diýmedim.

Biziň ýazgy eden aýak läle aýdymymyz:

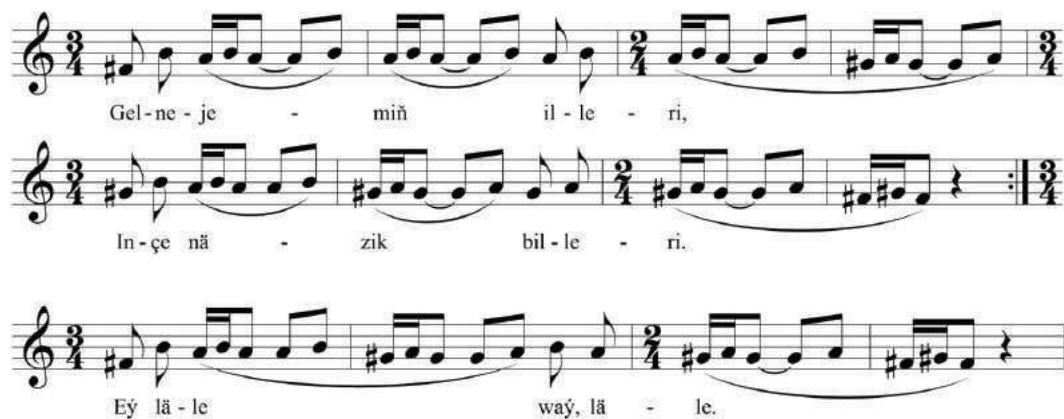
Suwa bardym tas bilen,
Suw aldym höwes bilen.
Ýary ýardan aýranyň,
Ömri geçsin ýas bilen.

Ýazgylardaky “V” belgi aýdym aýdýanyň çep aýagyny gönüläp, soň ýene-de ýarym epilen ýagdaýa getirýän pursatyny aňladýar.

Heňleriň ikisi-de $a'-d^2$ ses göwrümünde tersiýa belentlikden esasy basgança-ga tarap yzygider aşak hereket arkaly ösüş boýunça ýazylan. Tetrahordyň ýokarky basgançagy şol tersiýany hiňlendirmek üçin peýda bolýar. Bu iki nusgada tetra-hordlaryň gurluşy dürli-dürli.

Türkmen milli konserwatoriýasyndaky ýazgyda tetrahordyň II basgançagy dia-toniki we hromatiki görnüşlerde berlen. II basgançagyň peseldilmegi ($h'-b'$) ahyrky a' durnukly basgançaga tarap ymtylmanyň güýçlenmegi bilen baglanyşykly. Bel-ki-de, şu öwürümde professional instrumental ýerine ýetirijilik sungatyndaky eseriň ahyrky böleginiň *frigiý* perdäniň çägendäki soňlama boýunça tamamlanmagynyň täsiri beýan edilýän bolmagy ähtimal.

W. A. Uspenskiniň ýazgy eden “Läle” aýdymy:

Gelnejemiň illeri,
Inçe näzik billeri.
Gel, söwdüğim gelneje,
Täze bagyň gülleri.

Agzalyp geçilen “Läle” görnüşleriniň içinde damak lälesi läle aýdymynyň iň giňden ýaýran görnüşidir. Ol ýöne “Läle” diýlip atlandyrylýar. Ol ýerine ýetirilende bokurdaga kakylýan döp urgular ulanylýar. Biziň ýazgy eden “Läle” aýdymymyz aşakdaky görnüşde:

Gyzlar, бага çykalyň.
Gülüp-oýnap bökeliň!
Derdimizi egsişip,
Üýşüp läle kakalyň.

Heň minor öwüşginli tetrahordda ýazylan. Äheňiň ösüşi yzygider kwarta beýgelyän böküşiniň, her basgançagyň görkezilmegi boýunça aralygyň doldurylmagy bilen baglanyşykly. Aşak düşýän hereketde içki bogunlaryň hiňlendirilmeginiň agdyklyk etmegi ünsüni çekýär. Edil şu aýratynlyk hem häzirki wagtdaky “Läle” heňi bilen deňeşdirilende tapawutlanýar. Içki bogunlaryň giň dowamly hiňlendirilmegi liriki başlangyjyň güýçlenmegine ýardam edýär.

W. A. Uspenskiniň bellemegine görä “Hymmyl” belli bir mana eýe bolmadyk söz. Bu sözüň doly manysynda aýdym hem däl, oýun-da, tans-da däl; onda söz hem, motiw hem ýok. Gyz eginlerini (olary aşak goýberip we ýokaryk galdyryp) we ellerini silkýär, bokurdakdan gyryk sesleri çykarýar” [201, 466].

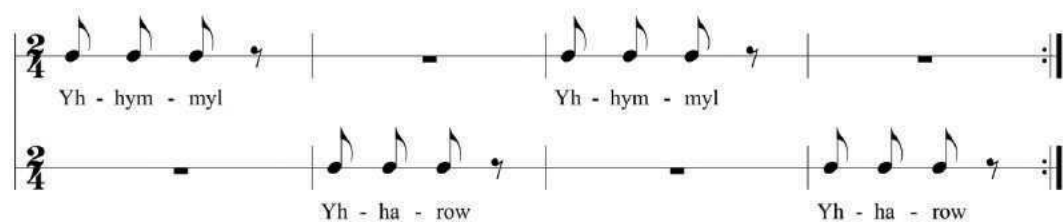

Biz Ş. Gullyýewiň “Hymmyl läläniň” gadymy Gündogar gün senenamasynyň birinji aýynyň adyndan gelip çykýandygy baradaky pikiri bilen ylalaşýaryn. Grigorian senenamasynyň mart / aprel aýlaryna, ýagny hakyky ýazyň başlamagyna gabat gelyän Hamal aýy “Hymmyl läle” sözleriniň baglanyşmagy bilen delillendirilip, “Ýaz çigildemi” diýmegi aňladýar. Ine, “Hymmyl läle” hem gadymy ýaz dessur aýdymy bolup galýar.

Türkmen milli konserwatoriýasynyň aýdym-saz barlaghanasynda saklanýan toplanan maglumatlar boýunça, “Hymmyl läläniň” ýerine ýetirilişiniň dürli görnüşlere eýedigi baradaky netijä gelip bolýar. Balkan welaýatynda, esasan hem, Etrek,

Magtymguly etraplarynda şeýle-de Hazar şäherinde “Hymmyl läle” aýdymy aýratyn ussatlyk bilen ýerine ýetirilýär.

“Hymmyl läläniň” görnüşleriniň biri iki zenanyň biri-birlerine garşylykly durmaklarynda ýerine ýetirilýär. Bu läle ýerine ýetirilende zenanlaryň biri bentleri aýdyma öwürüp “Yhhymmyl” sözünü aýdýar, beýlekisi bolsa “Yhharow” diýip jogap berýär. Mysal üçin:

Bu özbołuşly aýdyşyk bir wagtyň özünde zenanlaryň aýdym aýtmaklary, ellerini gapdallarynda saklamaklary, aýaklarynyň barmaklarynda ýeňiljek bökmekleri we eginlerini hereketlendirmekleri bilen, onuň yzygider depgininiň çaltlandyrylmaýy netijesinde birnäçe gezek gaýtalanýar.

Hazar şäheri Hazar deňzine örän golaý ýerleşýär. Şonuň üçin “Hymmyl” aýdyjylar onda guşlaryň hereketi bilen baglanyşykly, ýagny biri-birini ýitiren guşlaryň ýoldaşyny gözleýşi ýaly oýunlary ýerine ýetirýärler. Bu “Hymmyl” (iki zenan tarapyndan) ýerine ýetirilende olaryň elleri guşlaryň ganatyny suratlandyryp, aşak we ýokaryk hereketlendirilýär. Bularyň biri örän labyzly, heňli ýagdaýda aýdymly süýndürüp bilen “Yhhymmyl” diýýär, beýleki bolsa şol äheňde “Yhharow” diýip jogap berýär.

“Hymmyl läläniň” üçünji bir görnüşü Magtymguly etrabynda we Mary welaýatynda ýazylyp alyndy. Bu ýerine ýetirilişde hem eginleriň we göwräniň hereketlendirilişi saklanýar, iň esasy hem ol özünde şahyrana setirleriň bolmagy bilen tapawutlanýar. Mysal üçin:

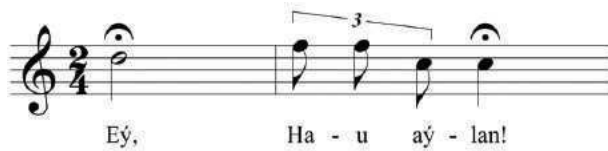
Çopanlaryň seslerini süýndürip aýdymly seslenmeleri hem zähmet işlerinde belli bir mana eýe bolýar. W. A. Uspenskiý ekspedisiýada bolanynda ýaýlada dürli taraplara ýaýran goýun sürüsini bir ýere ýygnamak üçin çopanyň “Gurraý” diýip ulanýan seslenmesini ýazgy edipdir:

“Geç aýlan!” seslenmesi sürüden daşlaşýan geçini yzyna aýlamak üçin ulanylýar:

Eger-de, düýeleri toplamaly bolsa, onda çopan “Eý, Hau aýlan!” diýip gygyrýar:

Düýeler suw içirilmäge alnyp gidilende, “Horop, horop!” diýilýär:

Düýäni çökmek üçin bogazdan özboluşly gyryk ses bilen “H! h!” buýruk beriji seslenme ulanylýar:

Çopanlar bilen duşuşanymyzda, olar bu seslenmeleriň ählisiniň nesilden-nesle geçip, üýtgeşsiz dowam edip gelyändigini we mallaryň şol seslenmelere dessine üns berýändigini barada gürrüň berdiler.

W. A. Uspenskiý indiki iki sany “Üçek heňi” we “Dönem” liriki aýdymlaryny Gülnabat Gurbanowadan ýazyp alypdyr. In esasy aýratynlyk hem aýdymlaryň ikisiniň-de bir etrapdan (ýagny Ahal welaýatynyň Kaka etrabyndan) ýazylyp alynmagydyr. Bu aýdymlaryň ulanylmagy özboluşly aýratynlyga eýe. “Üçek heňi” diýlip atlandyrylýan aýdym indiki heňde ýerine ýetirilýär:

Biziň ýazgy eden “Ýareýjan” aýdymymyz bolsa indiki görnüşde:

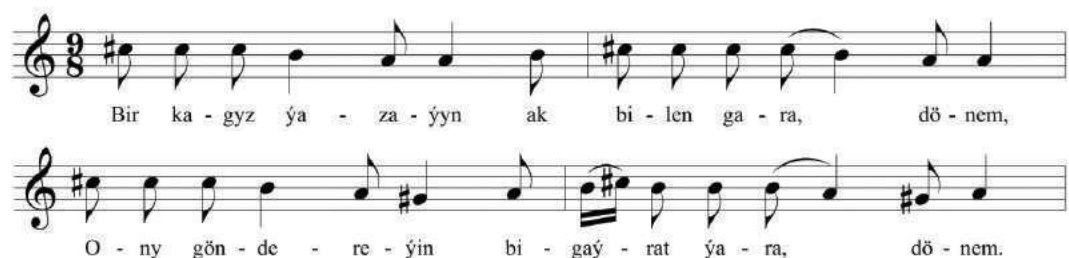

Biziň ýazgymyzda gelin-gyzlar kakylp çalynýan dep saz guralyny ulanýarlar.

W. A. Uspenskiniň ýazgy edip alan “Üçek heňi” atly aýdym fis^1-cis^2 pentahordda gurlan. Bu ýerde fis^1 esasy durnukly basgançak, h^1 , cis^2 bagançaklar bolsa kömekçi belentlikler hökmünde saýlanýarlar. Heň hatarynyň ösüşü yzygider beýgelýän we pese düşýän hereket bilen baglanyşykly. $3/4$ we $2/4$ ölçegleriň gezekleşip durmaklary özüne ünsi çekýär.

Biziň ýazgy edip alan “Ýareýjan” heňimiziň ses göwrümi has giň: a^1-f^2 . $a^1-d^2-e^2$ basgançaklaryň durnukly belentlikleridir. Heňiň ölçeg-ritm gatnaşygy babatda güýçli we gowşak ülüşleriň durnukly gezekleşip gelyändiglerine gözegçilik edip bolýar. W. A. Uspenskiniň ýazgy edip alan “Üçek heňinden” tapawutlylykda, munda kakylp çalynýan saz guraly sazandarlyk edýär.

W. A. Uspenskiniň ýazgy edip alan “Dönem” heňi aşakdaky ýaly ýaňlanýar:

Bir kagyz ýazaýyn, ak bilen gara, dönem,
 Ony göndereýin bigaýrat ýara, dönem,
 Mundan artyk çekme bagtyma gara, ýarym,
 Haý, dönem, aý, dönem, ala göz ýara dönem.

Biziň ýazgy eden “Dönem” aýdymymyz bolsa indiki görnüşde:

Ilerden gelýär ak atly ýarym, dönem,
 Sabrymy alypdyr, bermez kararym, dönem,
 Ak atdan düşinçä, ýetmez kararym, dönem,
 Haý, dönem, aý, dönem, ala göz ýara, dönem.

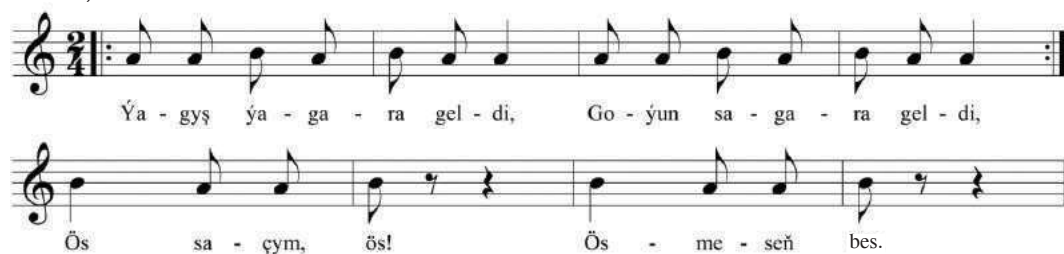
W. A. Uspenskiniň ýazyp alan “Dönem” heňi *gis¹-cis²* arassa kwartanyň çäginde ýaýbaňlanýar. *a¹* belentlik durnukly basgançak. Heň üçin *cis²*-den *a¹* tarap pese düşýän hereketli ösüş we ahyrky durnukly basgançagyň doly owazlandyrylmagy häsiýetli. Deňgüýçli ülüşleriň zygiderlilikindäki we üçölçegliligiň çägindeki (9/8) sinkopadaky deň hereketli bolmadyk ritm gurluşy özüne ünsi çekýär.

Biziň ýazyp alan “Dönem” heňimiz doly ýedi basgançakly *h-a¹* ses hataryna gabat gelýär. *h-e¹-fis¹* durnukly basgançaklar bolup durýar. Birinji sözlemdäki heňiň ösüşi ýokarky tetrahordyň çäginde zygider geçirilýän beýgelýän we pese düşýän hereketlerde geçirilýär.

Ikinji sözlemde hereket kömekçi daýanç basgançaklary owazlandyrmak arkaly esasy *h* durnukly belentlige gönükdirilen. Heň hatary W. A. Uspenskiniň ýazyp alan nusgasy bilen deňeşdirilende has ösen. Kakylyp çalynýan saz guralynyň girizilmegi aýdyma zähmet pursaty bilen baglanyşykly bolmadyk dabaraly häsiýeti berýär.

Türkmenleriň çaga aýdymalarynyň arasynda oýun görnüşinde ýerine ýetirilýänleri uly orun eýeleýärler. Olaryň käbirleri gadymky nusgalaryny saklap gelipdir. Olaryň arasynda W. A. Uspenskiniň ýazyp alan “Ýagş ýagara geldi” aýdymynyň iki görnüşi bar:

1)

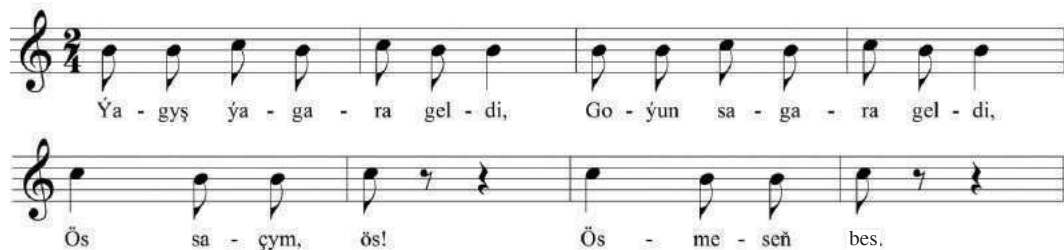

Ýagys ýagara geldi,
Goýun sagara geldi,
Tamdyr suwara geldi,
Oglan gaçdy, gyz kowdy.
Ös saçym, ös!
Ösmeseň bes!

2)

Balkan welaýatynyň Hazar şäherinden O. Ýlyasowadan ýazyp alan aýdymy-myz indiki görnüşde:

W. A. Uspenskiniň ýazgysyndaky birinji heňiň reçitativ görnüşde ($a^1-h^1-a^1$) gaýtalanyp durmagy aýdymda ýagys ýagdyrmak üçin niýetlenilen dilegleriň edil-megi bilen bagly. Alymyň bu heňi ýazyp alan ikinji görnüş barada onuň liriki görnüş, gyzlaryň läle aýdymyna golaýlygy barada aýdyp bolar. Her bir motiwň ritmiki birmeňzeşligi $\frac{3}{4}$ oňa tanslylyk alamatyny berýär. Ikinji sözlemden häsiýet üýtgeýär. Aýdymdaky heňliligiň ýerine şol bir $h^1-a^1-h^1$ heň öwrüminiň gaý-talanmagyndaky takyk iki ölçegli deklamasiýalylyk gelýär.

Bu aýdymyň Balkan welaýatyndan ýazylyp alnan görnüşi W. A. Uspenskiniň ýazgy eden aýdymynyň birinji görnüşine meňzeş.

W. A. Uspenskiniň ylmy we saz mirasy örän giň gerimli. Türkmen professional sazynyň we folklorynyň dilden-dile geçip gelýän eserleriniň nota ýazgylary bu mirasyň has uly bölegini düzýär.

W. A. Uspenskiý özi üçin düýbünden tanyş bolmadyk, ajaýyp täze dünýä birinji gezek ädim ädip, ýagny onuň köptaraply baý medeni mirasyny ilkinji sapa açýar.

Biz W. A. Uspenskiniň sungat mirasyna uly hormat goýýarys. Onuň her bir mälüm eden täze açyşy türkmen halkynyň saz mirasyny öwrenmek, bilmek üçin hemmä elýeterli bolup durýar, emma, gynansak-da, bu sungat wekiliniň uly zähmet çekip toplan maglumatlarynyň belli bir bölegi şol döwrüň käbir ýagdaýlaryna görä kitaba girizilmändigi üçin biziň häzirki günlerimizde syrly bolup galýar. Ol aýratynlyklary biz onuň kârdeşi bilen bolup geçen käbir ýazmaça hatlarynda görýäris.

W. A. Uspenskiniň hem W. M. Belýaýewiň “Türkmen sazy” kitabyňyň 2-nji tomuna döwrüň ýagdaýlaryna görä sanaýmaly saz folklor görnüşleri girizilipdir. Biziň bu işimizde seredilip geçilýän ýurdumyzyň çäginde toplanan baý saz folklor mirasymyza degişli bolan görnüşleriň sany onlarça. Berkarar döwletimiziň bagtyýarlyk döwründe taryhyň eleginden geçip, saklanyp galan baý maglumatlaryň görnüşlerini dürli ugurlarda öwrenmek, olaryň wezipelerini anyklamak, halka mälüm etmek üçin ähli mümkinçilikler bar. Bu gazanylýan uly üstünlikleriň netijesi bolsa Hormatly Prezidentimiziň halk baradaky alyp barýan uly işleriniň durmuşa ornaşdyrylmagynyň aýdyň delilnamasydyr.

JEMLEME

Mälim bolşy ýaly, döretmek we täze dessury mäkäm ornaşdyrmak diňe bir tejribäni umumylaşdyrmagy, usuly gaýtadan işlemegi, hünärmenleri terbiýelemegi talap etmeýär. “Eýsem, muňa ýerli folklordan baş çykaryjylary, zehinli ýerine ýetirijileri hem-de halk baýramçylyklaryna işjeň gatnaşyjylary has giňişleýin çekmeli” [91, 26-27].

Hakykat ýüzinde häzirki zaman dessur folklorynyň eýeleýän orny we manysy göz önünde tutulmasa, onda döp folkloryň ýagdaýy we wezipeleri baradaky garaýyşlar doly bolmaz. Geçmişde halk medeniýetiniň wajyp bölümini galdyrmak, бү gün taryhy-folklor we taryhy-etnografik meseleleri düýpli öwrenmek hem-de döredijiligi çeper-tejribe taýdan kämilleşdirmek üçin gymmatly çeşme bolup hyzmat edýär.

Hormatly Prezidentimiziň belläp geçişi ýaly, “Çeper eserler asyrlaryň dowamynda nesilden-nesle geçip, gyzgalaňly wakalara pürepür heňnamlaryň ruhuny, halkymyzyň şöhratly geçmiş taryhynyň şanly wakalaryny, milli aňýetiniň, çeper dünýägaraýşyň, pähim-parasat ummanynyň merjen dänelerini özüne siňdiripdir. Şoňa görä-de halk döredijilik eserleri milletimiziň ruhy dünýäsiniň mizemez ýadygärliگی – synmaz heykelidir, häzirkizaman kämil edebiýatyň döreýşiniň esasy – hamyrmaýasydyr” [6, 202].

Türkmen döp-dessury ýat tutmak bilen gymmatly medeni miras hökmünde nesilden-nesle geçirilip gelindi. Olardan toý dessury oňat saklanylyp galypdyr we ol häzirki wagtda hem toý dessurynda ulanylýar. Käbir täsirliligi hem çeperçiligi boýunça tapawutlanýan toý aýdymlary toýa bagly bolmazdan şol ýerde aýdylýar.

1. Döp-dessur sazy biziň häzirki günlerimizde, döwrüň ruhy medeniýetiniň aýrylmaz bölümini düzýär. Durnuklylyk derejesi, esasan, onuň geçmişdäki ýagdaýyna bagly bolýar. Dessur folklorynyň uly bölegi ýaşuly neslin adamlarynyň aňynda saklanýar. Ýöne, onuň ýatda saklanyş derejesi birmeňzeş däl. Bu babatda dessur sazyny iki bölege bölmek mümkin. Birinji bölüme häzirki ýaşuly neslin maglumat berijileriniň eşiden ýa-da olaryň çagalykda we yetginjek wagtlary görendessurlary degişli. Ikinji bölüme bolsa, gürrüň berijileriniň özleriniň gatnaşan dessurlary baradaky berýän maglumatlary girýär. Dessurlar baradaky ýatlama döwre bagly bolýar.

Häzirki günlerimizde ýaşamaklygyny dowam etdirýän dessur sazýnda maşgala döp-dessuryna uly paý düşýär.

2. Döwrebap döp folklor dessurynyň ýaşamagynyň dowam etdirilmeginde etrap klublaryndaky folklor toparlary uly mana eýe bolýar. Olar üçin ýerli folklor döplerine gyzyklanmaklyga ähli taraplarda islegiň artmagy häsiýetli. Sahnalarda döp-dessurlaryň sahnalaşdyrylmagy üstünlikli berjaý edilýär. Eger-de bu ýagdaý esasan hem ýaşuly nesliň aňynda saklanyp, ýene-de dowam etdirilse, onda biziň günlerimize çenli ýaşap gelen döpler, dessurlar täze görnüşlere eýe bolýar, sungatyň halkylyk görnüşi ýaly saklanýar. Bu ugurda bütin Türkmenistan boýunça geçirilýän folklor toparlarynyň gözden geçirilişi möhüm orun eýeläp biler. Bize etrapdaky ýaşajylaryň olaryň radio we teleýaýlymlaryndaky çykyşlaryna ünsli garaýandyklary barada ençeme gezek eşitmek miýesser etdi. Başga bir tarapdan, şular ýaly çykyşlar şäher intelligensiýasynyň döp sungata bolan ählitaraplaýyn gyzyklanmalaryny görkezýär. Olar ýerli folklor döpleriniň esasynda döredilmek bilen, öz gezeginde döp folklor durmuşyna ýardam berýärler.

3. Halk döredijiligini öwrenmek we toplamak baradaky işler häzirki zaman durmuşyna täze dessurlaryň ornaşdyrylmagy boýunça tejribeli mana eýe bolýar. Bu işdäki wajyp meseleleriň biri-de döp bolan dessurlaryň ulanylmagydyr.

Öz kökleri bilen gadymyýete aralaşýan türkmen halkynyň aýdym-saz mirasy žanr babatda dürli-dürlüligi bilen häzirki günlerde hem ýaşamagyny dowam edip gelýär. Ol halk döredijiligini (ýagny folklor) hem-de dilden-dile geçip gelýän professional döpleri (instrumental saz žanrlaryny, bagşyçylyk sungatyny we uly orun eýeleýän dessançylygy) özünde birleşdirýär. Döwletimiziň döwrebap çeper milli medeniýetinde folklor mirasynyň meseleleri örän giň gerimli we özüniň güýçli mazmuny hem-de soraglar toplumy boýunça köpugurly. Ony şöhlelendirmek üçin folklorçylary, sazşynslary, sungaty öwrenijileri, edebiýatçylary, horeograflary we beýleki hünärmenleri toparlaýyn kämilleşdirmekde, ylmy ugurdaky hünärmenleriň ençemesiniň bolmagy talap edilýär.

Meseleleriň aýry-áýry ugry boýunça eýýäm uly işler alnyp barylýdy we olarda alymlar işlemeklerini dowam etdirýär. Edebi-folklor ugurlary boýunça gözlegler we türkmen kompozitorlary tarapyndan halk saz döredijiliginiň ulanylmagy has aýdyňlaşdyrylýar.

Derňewi alnyp barlan sazly folklor eserlerinden ugur alnyp, şeýle netijeler ýüze çykarylýdy:

1. *Milli folklor heňleriniň welaýatlar boýunça kartalaşdyrylmagy babatda:*
a) ýurdumyz boýunça sazly folklor ugrundan alyp baran gözleg işlerimiz welaýatlarymyzyň özboluşly takyk usuly aýratynlyklara we anyk žanrlary saýlap almakda örän baý hem-de durnukly folklor repertuarlaryna eýedigini; olaryň özbo-

luşly aýratynlyklarynyň diňe bir şol welaýatyň dessur aýdymalarynyň ýerine ýetirilişinde däl-de, eýsem repertuar aýratynlygynda jemlenýändigini, ýagny “Çapak tansy”, “Azada”, “Möwrike”, “Jemelek”, “Eşşe deraz”, “Edep-ekram”, “Hoşroý”, “Noý-noý”, “Gelin salamy” Lebap welaýatyna; “Zikr”, “Küşdepdi”, “Hymmyl”, “Gazal” Balkan welaýatyna; “Lollu jan”, “Dönem”, “Ýareý jan” Ahal welaýatyna; “Aý joram”, “Joram” Mary welaýatyna; “Leýeran”, “Heşelle”, “Ýaz geldi”, “Gelin salamy” Daşoguz welaýatyna degişlidigi; b) özboluşly tapawutlaryň aýdyň ýüze çykyandygyna garamazdan, “Läle”, “Hüwdi”, “Ýa, remezan”, “Soldum armanly”, “Ak-gök geýdirme”, “Monjugatdy”, “Ýar-ýar”, “Ýar-ýar ýarally”, “Ýagmyr ýagdyrmak”, “Agy”, “Gelin agysy”, “Ene jan”, “Höwlüm”, “Hörele düýäm” ýaly köp sazly folklor eserleriniň ähli welaýat üçin birmeňzeşligi anyklanyldy; c) sene-dessur aýdymalarynda heňleriň uly täsirli güýje, adaty owazlanma eýe bolan milli aýratynlyga, dramaturgiýa tarapdan ähli sazly-täsir ediji serişdelerine, hususan-da, heň (perde, labyz, ritm), äheň (goh-galmagally, howsalaly, aljyraňly we beýleki sesler), öwürşgin (ýuwaş ýa-da gaty owazlanmalar, açyk ses bilen aýdym aýtmak) babatda deň ähmiýetlilige eýedigini; d) “Ýagyn ýagdyrmak” we “Ýa, Remezany” aýdym görnüşlerini heňli-reçitativ häsiýetli aýdymlara, mallar saglанда ýerine ýetirilýän aýdym görnüşiniň bolsa labyzly okalýan-reçitativ aýdym toparyna degişlidigi ýüze çykaryldy;

2. *Türkmen folklor sazynyň taryhy boýunça*: a) saz folklorynyň halk professional aýdym-saz sungaty bilen bir hatarda, ýaşamagyny dowam etdirýändigini; b) döp-dessur folklor medeni ýörelge bolmak bilen, ynsan düşüncesini terbiýelemekde durmuşda uly orun eýeleýändigini; c) bu ruhy medeniýetiň many-mazmuny, niýetlenilen görnüşini babatda adam durmuşynyň ähli möhüm pursatlaryny özünde jemläp, döwrüň ýagty şöhlelenmegini gazanýandygyny; d) folklor sazynyň özünde barlag geçirijiden köptaraplaýyn çemeleşmegini, ýagny onuň söz düzümine, heň hereketine, ýerine ýetiriliş aýratynlyklaryna dürli ylmy nukdaýnazarlardan çemeleşilmegini, taryhy ähmiýetini öwrenmek arkaly durmuşda eýeleýän ornuny takykklamagy talap edýändigini; e) folklor sazynyň wagt taýdan çäklidigine garamazdan, ýerine ýetirilýän ýagdaýlary (toý), niýetlenilen görnüşleri (dini baýramlar, täze ýyl baýramy), hili boýunça dürli-dürlüdigini sebäpli, adamzadyň bütün durmuşynyň dowamynda (dünýä ineninden tä dünýeden ötýänçä) özüniň wasp edilmegine eýe bolýandygyny; f) folklor aýdymalarynyň (ýekelikde we toparlaýyn wokall-instrumental görnüşde) sazly ýa-da sazсыз görnüşlerde ýerine ýetirilýändigine garamazdan, döp-dessuryň diňe bir bölegi bolmak bilen çäklenmän, eýsem onuň özi dürli ýagdaýlarda gatnaşýjylarda özüne bolan täsirli duýgyny we ünsi oýarmaga ukyplydygyny anyklanyldy.

3. *Sene, zähmet aýdymlary babatda*: a) ýerlerde geçirilen sazly ekspedisiýalaryň dowamynda toplanan maglumatlaryň esasynda, Nowruz baýramy mynasybetli

ýerine ýetirilýän “Monjugatdy” sene žanrynyň kwarta, kwinta ses göwrüminiň çäginde, heň hereketiniň dürli ritmlere esaslanyp, 4/4; 6/8 ölçegler boýunça ýaýbaňlanýandygy; b) ýagyn ýagdyrmak üçin ýerine ýetirilýän “Süýt-gazan” heňiniň: 2/4 ölçeg boýunça diňe 2 dürli ritme esaslanýan hem-de kwinta ses göwrüminiň çäginde 6/8 ölçegde, birnäçe dürli ritmler boýunça ýerine ýetirilýän görnüşleriniň duş gelýändig; c) “Ýa, Remezhan” folklor heňiniň reçitativ we aýdym görnüşlerinde ýerine ýetirilip bolýandygy, onuň aýdym görnüşiniň kwarta, kwinta ses aralygynyň çäginde öz içine alýandygy; d) ýurdumyzda zähmet aýdymalarynyň aglabasynyň (degirmençiniň aýdymyndan özgesiniň) maldarçylyk bilen baglanyşyklydygy ýüze çykaryldy.

4. *Maşgala durmuşy saz žanrlary boýunça*: a) “Hüwdi” aýdymyny ýerine ýetirijiniň ukybyna, improwisaziýasyna baglylykda dürli belentliklerde, ritmlerde, ses göwrümlerinde ýerine ýetirip bolýandygy; hüwdi aýdymalarynyň birinji tapgyrdan tä iki bölümlü ýönekeý gurluşa çenli ýaýbaňlanýandygy; olara gaýtalamak pursatynyň häsiýetlidigi; heň ösüşiniň başlangyjy reçitativ görnüşinde, köplenç, “huwwa-huw” sözleriniň gaýtalanmagy bilen baglanyşyklydygy; hüwdülerde ses hatary frigiý, eoliý, doriý perdelerine esaslanýan minor öwüşginli perdeleriň agdyklyk edýändig; olarda durnukly sesler hökmünde I-II-IV; I-III-IV; I-IV-V basgançaklaryň öňe saýlanýandygy; perdäniň uly bolmadyk ses göwrüminiň çäginde heň ýerine ýetirilende, takyk perdä daýanýan tetrahordyň umumy bitewilik hökmünde tapawutlanýandygy; bir sowulmaly ýa-da garşylyklaýyn görnüşlerde eoliý-frigiý, miksolidiý-frigiý ýaly perde çalyşmalarynyň seýrek duş gelýändig; olaryň dürli ýerine ýetiriliş görnüşlerinde 6/8; 2/4 ölçegleriň berk saklanýandygy; hüwdüleriň kwartadan oktawa çenli ses göwrüminiň çäginde ýaýbaňlanýandygy anyklanyldy; Şu ylmy işiň awtory tarapyndan hüwdi aýdymynyň özboluşly ýerine ýetiriliş aýratynlygy (Kaka etrabyndan) bellänip alnyp, ol ýerdäki ýerine ýetirijiler toparyna aýratyn üns berilýändig, hüwdini çaganyň ejesiniň hiňlenip, çaganyň enesiniň oňa ritmiki ýardam berýändig, ejäniň çagasyna bolan her bir ýagşy arzuwynyň enesiniň reçitativ bilen gaýtalaýan şol bir “huwwa-huw” sözlerinden goltgy tapýandygy ýüze çykaryldy; b) toýuň birnäçe görnüşiniň bardygyna garamazdan, olara degişli aýdymalaryň köp böleginiň durmuş toýunda ýerine ýetirilýändig; bu žanryň ýurdumyzyň dürli welaýatlarynda dürli görnüşlerde atlandyrylyp, dürli ýerine ýetirijiler tarapyndan aýdylyp, toý dabarasynyň çeper gymmatlygynyň artmagyna uly goşant goşýandygy; olary ýerine ýetirmekde diňe Lebap welaýatynda we Ahal welaýatynyň Kaka etrabynda ritm saklamak maksady bilen depregiň sazandarlyk etmeginden peýdalanylýandygy; “Ýar-ýar” toý aýdymynyň Orta Aziýa halklarynda dilden-dile geçip gelýän sazly-şahyran eserleriniň arasynda iň bir gadymy görnüşleriň hataryna girýändig, türkmenleriň “Ýar-ýar” we gazaklaryň “Žar-žar”

aýdymalarynyň arasynda başlangyç heň öwrümünde we kadensiýada meňzeşlikleriň duş gelýändigigi; bu iki görnüş üçin hem başlangyç kwarta böküş hem-de kadensiýadaky öwrümde duş gelýän II we IV basgançaklardaky meňzeşlikleriň mahsusdygy; bu toý aýdymynyň goňşy halklarda ulanylýan toý aýdymalary bilen umumylyklara eýedigigi (türkmenlerde “Ýar-ýar”, özbeklerde “Ýor-ýor”, gazaklarda “Žar-žar”, täjiklerde “Ýor-ýor” diýlip atlandyrylmagy); bu aýdymlarda asuda hereketleriň we punktir ritmleriň ulanylýandygy; “Ýar-ýar” toý aýdymynyň sazly-ritmiki we şahyrana gurluşy derňew edilende, onuň bütin Türkmenistan boýunça aýdylýan nusgalaryna – keşpleýin-tematik (heňiň keşpleýin häsiýeti gönüden-göni goşgynyň sözlerine bagly), ritmiki (aýdymyň ähli bentlerinde ýeke-täk ritm gurluşy), heň (kwarta ýa-da sekunda bolan başlangyç hereket heňi durnukly basgançaklaryň birine alyp barýar), perde (ähli heňlerde diýen ýaly minor perdäniň aşaky tetrahordyna gabat gelýän perde öwürşini bar), gurluş ýaly umumylyklaryň mahsusdygy; birnäçe bölümden ybarat bolan “Çapak” toý tansynyň diňe Lebap welaýatynyň käbir etraplaryna mahsusdygy; ýurdumyzyň Lebap welaýatynda beýleki welaýatlara garanyňda, toý aýdymalarynyň birnäçe görnüşiniň ulanylýandygy ýüze çykaryldy; ç) Türkmenistanyň käbir ýerinde ýörite ussat agyçylaryň bardygy; agylaryň merhumyň ýaşyna, garyndaşlyk derejesine, jynsyna baglylykda tapawutlanýandygy; onuň käbir ýerdäki ýerine ýetirilişiniň yslam dininiň wekilleri bilen baglanyşykly aýratynlyklarynyň häzirki güne çenli saklanyp gelýändigigi; agy heňleriniň adatça, göwrüm babatda giňişleýin bolman (tersiýa – seksta), olaryň iki-üç sany uly bolmadyk warirlenme boýunça gaýtalanmalara esaslanýandygy; bu tebigy ýagdaý bilen baglanyşykly gaýgy-hasratly, örän täsir ediji heňlerde sesleriň glissando boýunça ýokardan aşaklygyna hereketleriniň agdyklyk edýändigigi; goşgy setirleriniň ahyrky bogunlarynyň köplenç gutarnykly aýdylman, biraz soňra ýuwaşlyk bilen labyzly ýerine ýetirilmek arkaly üstüniň doldurylýandygy; agylara, esasan labyzly okalyş, ritm gurluşynyň bolsa soňa tabynlykda gürleýiş äheňine daýanýan erkin ritmililige bagly bolýandygy aýan edildi; sanawaçlaryň nota belgileri bilen bellenen pursadynda olaryň ritim tarapy diňe takmyny ýagdaýda berilýär. Şonuň üçin hem olarda beýleki folklor eserlerine garanyňda, haçan-da agy labyzly okalyş görnüşinde däl-de, olarda mydama takt bölünişigi ulanylmaýar; d) dini žanr bolan “Zikriň” dürli ýerine ýetiriliş görnüşleriniň birnäçe sebitde belli bolandygy; onuň birnäçe görnüşinde dürli häsiýetleriň bardygy; biriniň esasy heňi ýerine ýetirýän, beýlekisi bolsa ritmler boýunça esasy heňe seslenmeler arkaly goltgy berýän ikisesliligiň özara sazlaşykly baglanyşyandygy; adamy bejermekde ulanylýan zikr folklor žanryndan daşary, halk professional sazandarlyk sungatynyň hem (“Gyrmyzy” sazy) saglyk ýagdaýlary üçin ir wagtlardan bäri ulanylyp gelýändigigi ýüze çykaryldy; e) liriki aýdymlaryň birnäçe görnüşe eýe bolup, olaryň beýleki žanrlardan, ýagny diňe

gelin-gyzlar (hüwdi, toý aýdymlyry we beýlekiler) ýa-da ýigitler (dini žanrlar) üçin niýetlenilen toparlaryndan tapawutlylykda bu ýerde hem gelin-gyzlaryň (“Läle”, “Aý joram”, “Lollu jan”, “Dönem”, “Ýareýjan”) hem-de ýigitleriň (“Galanyň düýbünde”, “Bibijan”) döredijilikleriniň şöhlenenýändigini anyklanylýdy.

“Täze eýýam türkmen medeniýetiniň we sungatynyň has-da kämilleşdirilmegini hem-de ýokary derejelere göterilmegini talap edýär. Ýurdumyzda amala aşyrylýan çuň özgertmeleriň, gazanylýan üstünlikleriň many-mazmunyny, asyl maksadyny giňden wasp etmek medeniýet we sungat işgärleriniň belent borjudyr” [4, 249] – diýip, bellemek bilen hormatly Prezidentimiz medeniýet işgärlerine uly ynam bildirilýändigini aýratyn nygtap geçýär. Berkarar döwletimiziň bagtyýarlyk döwründe döp-dessur saza gymmatly çeper miras hökmünde berilýän üns aýratyn ýokarlandy. Ol täze döp-dessurlary işläp taýýarlamakda, baýramçylyklary bezemekde hem-de çeper höwesjeňleriň ösdürilmeginde uly orun eýeleýär. Durmuşy döp-dessur aýdymlarynyň uly terbiýeçilik ähmiýetini we milli medeniýetdäki eýeleýän ornuny hem wezipelerini anyklaýar.

PEÝDALANYLAN EDEBIÝATLAR

1. *Gurbanguly Berdimuhamedow*. Beýik özgertmeleriň ýyl ýazgylary. 3-nji goýberiliş. – Aşgabat: Türkmen döwlet neşirýat gullugy, 2010. – 672 s.
2. *Gurbanguly Berdimuhamedow*. Ösüşiň täze belentliklerine tarap. Saýlanan eserler. III tom. – Aşgabat: Türkmen döwlet neşirýat gullugy, 2010. – 480 s.
3. *Gurbanguly Berdimuhamedow*. Ösüşiň täze belentliklerine tarap. Saýlanan eserler. IV tom. – Aşgabat: Türkmen döwlet neşirýat gullugy, 2011. – 568 s.
4. *Gurbanguly Berdimuhamedow*. Ösüşiň täze belentliklerine tarap. Saýlanan eserler. V tom. – Aşgabat: Türkmen döwlet neşirýat gullugy, 2012. – 496 s.
5. *Gurbanguly Berdimuhamedow*. Medeniýet halkyň kalbydyr. – Aşgabat: Türkmen döwlet neşirýat gullugy, 2014. – 263 s.
6. *Gurbanguly Berdimuhamedow*. Türkmen medeniýeti. – Aşgabat: Türkmen döwlet neşirýat gullugy, 2015. – 263 s.
7. *Gurbanguly Berdimuhamedow*. Ile döwlet geler bolsa... (Türkmen halkynyň aýdym-saz sungatynyň taryhyndan). – Aşgabat: Türkmen döwlet neşirýat gullugy, 2015. – 391 s.
8. *Abu Nasr Faraby*. Saz ylmy. – Aşgabat: Miras, 2006. – 375 s.
9. *Ahmedow A., Aşyrow A., Gurbanowa J.* Türkmen saz edebiýaty. – Aşgabat: Türkmen döwlet neşirýat gullugy, 2009. – 96 s.
10. *Ahmedow A., Gurbanowa J.* Türkmen halk aýdym-saz döredijiligi. – Aşgabat, 2008. – 102 s.
11. *Ahmedow A., Saparow A.* Dutaryň owazy halkymyň sazy. Mukamçy kompozitorlar. – Aşgabat: Türkmenistan, 1983. – 126 s.
12. *Annanepesow O., Larionow W.* Ussat dutarçy Çary Täçmämmedow. – Aşgabat, 1992. – 48 s.
13. *Annanepesow O.* Ussat sazanda Ýagmyr Nurgeldiýew. – Aşgabat, 2007. – 78 s.
14. *Annanepesow O.* Ussat sazanda Ýolaman Nurymow. – Aşgabat, 2008. – 100 s.
15. *Annanepesow O.* Ozal akan ýerinden akarmyş aryk. – Aşgabat, 2009. – 98 s.
16. *Annanepesow O.* Türkmen halk saz gurallarynda ýerine ýetirijiligiň taryhy. – Aşgabat: Türkmen döwlet neşirýat gullugy, 2012. – 185 s.
17. *Annanurowa S.* Läleler. – Aşgabat: Ylym, 1960. – 142 s.
18. *Aşyrow A.* Könegüzer. – Aşgabat: Türkmenistan, 1992. – 184 s.
19. *Aşyrow A.* Kyrklar. – Aşgabat: Ýurt, 1992. – 134 s.
20. *Aşyrow A.* Folklor we bagşy repertuary. // Filolog. ylym. kand. diss... Awtoref. – Aşgabat, 1995. – 28 s.

21. Aýal-gyzlaryň aýdym we läleleri. – Aşgabat: Birleşen Türkmen Döwlet neşirýaty, 1941. – 60 s.
22. Balkan bagtyýarlyk owazy. – Aşgabat: Türkmen döwlet neşirýat gullugy, 2012. – 78 s.
23. *Berkeliýew K.* Halk döredijiliginde döp-dessur poeziýasy. – Aşgabat: Ylym, 1985. – 212 s.
24. *Durdyýew H.* Şabram şelpeler. – Aşgabat: Türkmenistan. 1982. – 288 s.
25. *Durdyýewa A.* Kaka raýonyndan toplanan toý aýdymlary hakda. // Türkmen folklorynyň häzirki zaman ýagdaýy. – Aşgabat: Ylym, 1975. – 155-161 s.
26. *Esenow Ü.* Han Aky. – Aşgabat: Türkmen döwlet neşirýat gullugy, 2006. – 23 s.
27. *Esenow Ü.* Girman bagşy. – Mary, 2007. – 31 s.
28. *Gandymow Ö., Larionow W.* TSSR-iň at gazanan artisti Ýazgeldi Kuwwadow. – Aşgabat, 1991. – 38 s.
29. *Gandymow Ö., Larionow W.* Türkmenistanyň halk artisti Han Akyýew. – Aşgabat, 1991. – 41 s.
30. *Gapurow M., Açylow A.* Türkmen milli saz gurallarynyň gadymy nusgalary we häzirki zaman öwreniliş derejesi. // Berkarar döwletiniň batly gadamlary. – Aşgabat: Ylym, 2013-2. – 132-142 s.
31. *Garaýew R., Oraztaganow A.* Küştdepmeler. – Aşgabat: Magaryf, 2000. – 152 s.
32. *Garryýew B.* Gelin-gyzlaryň gözeli poeziýasy. – Aşgabat, 1975. – 32 s.
33. *Garryýew B. A.* Altyn däneler. – Aşgabat: Magaryf, 1982. – 152 s.
34. *Geldiýew G.* Türkmen şahyranalaryň halk döredijiligi. – Aşgabat: Türkmen döwlet neşirýat gullugy, 2003. – 304 s.
35. *Genri de Blok wil.* Türkmenleriňkide ýesirlikde. – Aşgabat: Altyn guşak. 1992. – 85 s.
36. *Gurbansähedow H.* Sungat äleminde gaýnap joşanlar. – Aşgabat: Ylym, 2014. – 134 s.
37. *Halmuhammedow Ş.* Tejen raýonynda folkloryň häzirki zaman ýagdaýy. // Türkmen folklorynyň häzirki zaman ýagdaýy. – Aşgabat: Ylym, 1975. – 93-154 s.
38. *Halmuhammedow Ş.* Mary, Murgap we Saragt raýonlarynda türkmen folklorynyň häzirki zaman ýagdaýy. // Türkmen folklory häzirki zamanda. – Aşgabat: Ylym, 1976. – 124-187 s.
39. *Jykyýew A.* Geliň dostlar oýnalyň. – Aşgabat: Magaryf, 1979. – 96 s.
40. *Jumaýew Ç.* Bagşy Sahy Jepbarow. // Türkmen arhiwi. – Aşgabat: Türkmen döwlet neşirýat gullugy, 2011, 13-nji goýberiliş. – 265-274 s.
41. *Larionow W., Çürüýew A.* Häzirki zaman türkmen kompozitorlary. – Aşgabat: Türkmenistan, 1990. – 80 s.
42. *Muhammedow R.* Hüwdüleriň gurluş we ýerine ýetirijilik aýratynlyklary. // Türkmenistanda ylym we tehnika. 2013 № 3. – 22-27 s.
43. Namaz kitaby. – Aşgabat: Türkmen döwlet neşirýat gullugy, 2014. – 183 s.
44. *Nurymow Ý.* Türkmen sazlary we sazandalary. – Aşgabat: Magaryf, 1993. – 80 s.
45. *Nurymow Ý.* Halypalara hatyra. – Aşgabat: Ylym, 2013. – 86 s.
46. *Nyýazlyýew N.* Gönübek. – Aşgabat: Türkmen döwlet neşirýat gullugy, 2011. – 191 s.
47. *Oraztaganow A.* Küştdepmeler. – Aşgabat, 1998. – 128 s.

48. *Oraztaganow A., Abubakirowa N. N.* Türkmen toý aýdymlyry. – Aşgabat: Magaryf, 1985. – 112 s.
49. *Oraztaganow A., Abubakirowa N. N.* Hüwdüler. – Aşgabat: Magaryf, 1991. – 24 s.
50. *Oraztaganow A., Garryýew B.* Küştdepmeler. – Aşgabat: Türkmenistan, 1971. – 58 s.
51. *Otdyýew G., Atdayewa N.* Türkmen halk döredijiligi. – Aşgabat: Türkmen döwlet neşirýat gullugy, 2010. – 216 s.
52. *Rejepow A.* Bagşylar. – Aşgabat, 1995. – 56 s.
53. *Rejepow M.* Uly we Kiçi Garly bagşylar. – Mary: Kitap, 1993. – 48 s.
54. *Rejepow M.* Köse tüýdükçi. – Mary, 2001. – 28 s.
55. *Rejepow M.* Garaoglan – Al bagşy. – Aşgabat: Bilim, 2001. – 37 s.
56. *Rejepow M.* Ýagşylykda ile özün tanadan. – Aşgabat: Ylym, 2003. – 47 s.
57. *Seýitmyradow K.* Lenin raýonynyň häzirki zaman folklory barada. // Türkmen folklorynyň häzirki zaman ýagdaýy. – Aşgabat: Ylym, 1975. – 5-50 s.
58. *Seýitmyradow K.* Köneürgenç raýonynda türkmen folklorynyň tradision žanrlarynyň sowet döwründäki ýagdaýy. // Türkmen folklory häzirki zamanda. – Aşgabat, Ylym. 1976. – 9-65 s.
59. Türkmen halk döredijiligi boýunça oçerk. – Aşgabat: Ylym, 1967. – 270 s.
60. *Tüýliýew S.* Saz teoriýasynyň esaslary. – Aşgabat: Türkmen döwlet neşirýat gullugy, 2008. – 286 s.
61. *Tüýliýew S.* Türkmen halk aýdym-sazlarynda improwizasiýa meselesi. // Beýik Galkynyş eýýamynyň batly gadamlary. – Aşgabat: Ylym, – 2012-1. – 106-109 s.
62. *Азимова А. Н.* Вопросы синтаксиса восточной монодии. – Ташкент: Фан, 1989. – 89 с.
63. *Абдуллаев Р. С.* Обрядовая музыка Центральной Азии. // Автореф. дисс... док. иск. – Ташкент, 1997. – 33 с.
64. *Абдуллаев Р. С.* Традиции музыкального инструментализма в Средней Азии и их развитие в условиях современности. // Музыкальное театральное искусство и фольклор. – Ташкент: Фан, 1992. – 74-86 с.
65. *Абубакирова Н. Н.* Эволюция туркменского зикра. // Взаимообогащение музыкальных культур народов Средней Азии и Казахстана. – Ташкент: Литературы и искусства имени Гафура Гулама, 1977. – 82-88 с.
66. *Абубакирова Н. Н.* Народные песни западного Туркменистана. // Автореф. дисс... канд. иск. – Л., 1982. – 24 с.
67. *Абубакирова Н. Н.* Полпред культуры. // Виктор Михайлович Беляев. – М.: Советский композитор, 1990. – 447-457 с.
68. *Абубакирова Н. Н.* Жанровые обновление народной музыки Туркменской ССР. // Народная музыка СССР и современность. – Л.: Музыка, 1982. – 51-60 с.
69. *Абубакирова Н. Н.* Обряды вызывание дождя игровые формы и мифологические корни. // Механизм передачи фольклорных традиции. – Л., 2004. – 154-165 с.
70. *Акбаров И. А.* Горячий энтузиаст музыки народов Средней Азии. // В. А. Успенский. – Ташкент, Литература и искусство имени Гафура Гуляма, 1980. – 9-25 с.

71. *Акиниязов Г. Б.* Идеи свободомыслия в туркменском фольклоре. – Ашгабат: Ылым, 1976. – 40 с.
72. *Алексеев Э. Е.* Проблемы формирования лада. – М.: Музыка, 1976. – 286 с.
73. *Алексеев Э. Е.* Раннефольклорное интонирование. – М.: Советский композитор, 1986. – 238 с.
74. *Алексеев Э. Е.* О звукоярких вариантах традиционных якутских песен в связи с некоторыми особенностями их ладовой организации. // Проблемы музыкального фольклора народов СССР. – М.: Музыка, 1973. – 95-211 с.
75. *Алибакиева Т.* Похоронные причитания и поминальные песни уйгуров. // Проблемы музыкального фольклора народов СССР. – М.: Музыка, 1973. – 101-107 с.
76. *Асафьев Б.* Музыкальная форма как процесс. – Л.: Музыка, 1963. – 372 с.
77. *Асафьев Б. В.* О народной музыке. – М.: Музыка, 1978. – 225 с.
78. *Атанова Л. П., Рахимкулов М. Г. С. Г.* Рыбаков собиратель и исследователь Башкирских народных песен. // Фольклор народов РСФСР. II выпуск. – Уфа, 1975. – 139-149 с.
79. *Ауэсов М.* Эпос и фольклор казахского народа. // Мысли разных лет. – Алма-Ата: Гослитизд. 1961. – 76-123 с.
80. *Банин А. А.* Теории музыки устной традиции. // Актуальные проблемы современной фольклористики. – Л.: Музыка, 1980. – 176-178 с.
81. *Басилов В. Н.* О туркменском «пире» дождя Буркут-баба. – М.: Советская этнография, № 3. – 1963. – 42-52 с.
82. *Басилов В. Н.* Культ святых в исламе. – М.: Мысль, 1970. – 144 с.
83. *Бейсалиева Д.* Трактровка свадебно-обрядовых сцен оперы А. Жубанова и Л. Хамиди «Абай». // Вопросы истории и теории музыка Казахстана. – Алма-Ата: Ынер, 1984. – 197-214 с.
84. *Беляев В. М.* О музыкальном фольклоре в древней письменности. – М.: Советский композитор, 1971. – 233 с.
85. *Беляев В. М.* Путь труда и энтузиазма. // В. А. Успенский. – Ташкент, Литература и искусство имени Гафура Гуляма, 1980. – 68-94 с.
86. *Беляев И. А.* Туркменские колядные песни. Этнографический очерк. // Протоколы заседаний и сообщения членов Закаспийского кружка любителей археологии и истории Востока (1914-1915) Вып. 1. – Асхабад, 1915.
87. *Большакова М.* Детские игры и современное телевидение. // Механизм передачи фольклорных традиций. – СПб.: 2004. – 257-270 с.
88. *Бобровский В.* Функциональные основы музыкальной формы. – М.: Музыка, 1978. – 331 с.
89. *Брагинский И. С.* Исследование по таджикской культуре. – М.: Наука, 1977. – 240 с.
90. *Бромлей Ю. В.* Этнос и этнография. – М.: Наука, 1973. – 283 с.
91. *Бромлей Ю. В.* Новая обрядность – важный компонент советского обряда жизни. // Традиционные и новые обряды в быту народов СССР. М.: Наука, 1981. – 22-30 с.

92. Бромлей Ю. В. Очерки теории этноса. – М.: Наука, 1983. – 412 с.
93. Вамбери А. Путешествие по Средней Азии. – СПб., 1865. – 221 с.
94. Вамбери А. Очерки по Средней Азии. – СПб.: А. И. Мамонтова, 1868. – 362 с.
95. Вамбери А. Очерки жизни и народов Востока. – СПб.: В. Ковалевского, 1877. – 346 с.
96. Вахромеев В. А. Ладовая структура русских народных песен. – М.: Музыка, 1968. – 101 с.
97. Виноградов В. С. Заметки по русскому музыкальному Востоковедению. // Музыка народов Азии и Африки. – М.: Советский композитор, 1987. – 182-240 с.
98. Виноградов В. С. Музыка Советского Востока. От унисона к полифонии. – М.: Советский композитор, 1968. – 234 с.
99. Виноградов В. Система почитаемых мест и исследователь: опыт полевых наблюдений. // Фольклор и мы: Традиционная культура в зеркале ее восприятий. Часть 1. – СПб., 2010. – 179-187 с.
100. Вызго Т. С., В. А. Успенский. – Ташкент, 1960. – 85 с.
101. Вызго Т. С. Музыкальные инструменты Средней Азии. – М.: Музыка, 1980. – 190 с.
102. Вызго Т. С. Некоторые вопросы музыкального инструментария народов Средней Азии. // Актуальные проблемы изучения музыкальных культур Средней Азии и Казахстана. – Ташкент: Фан, 1983. – 65-69 с.
103. Вызго Т. С. Человек, учитель, наставник. // В. А. Успенский. – Ташкент, Литература и искусство имени Гафура Гуляма, 1980. – 112-120 с.
104. Вызго Т. С. Симфонические произведения. // В. А. Успенский. – Ташкент, Литература и искусство имени Гафура Гуляма, 1980. – 159-183 с.
105. Гандымов О., Ларионов В. Дутарчи Аманназар Атаев. – Ашхабад, 1990. – 45 с.
106. Гапуров М. Музыкальное наследие туркмен Чарджоуской области. Автореф. дисс... канд. иск. – Ташкент, 1992. – 23 с.
107. Головин В. Русская колыбельная песня в фольклоре и литературе. – М., 2000. – 120 с.
108. Гуллыев Ш. Искусство Туркменских бахши. – Ашгабат: Ылым, 1985. – 259 с.
109. Гуллыев Ш. Туркменская музыка (наследие). – Алматы: Фонд Сорос-Казахстан, 2003. – 207 с.
110. Гура А. Символика животных в славянской народной традиции. – М.: 1997. – 140 с.
111. Гусев В. Е. Виды современного фольклора славянских народов. // История, культура и этнография славянских народов. – М.: Наука, 1968. – 293-317 с.
112. Гусев В. Е. Фольклор и социалистическая культура. // Современность и фольклор. – Ленинград, 1977. – 10-22 с.
113. Дей А. Н. Фольклорное наследие народов СССР и его значение для современности. // Фольклорное наследие народов СССР и современность. – Кишинев: Штайнца. 1984. – 144-150 с.
114. Демидов С. М. История религиозного верования народов Туркменистана. – Ашгабат: Ылым, 1990. – 140 с.

115. *Демидов С. М.* Пережитки доисламских верований среди туркмен. // Религиозные пережитки и пути их преодоления в Туркменистане. Ашгабат: Ылым, 1977. – 109-150 с.
116. *Джеймс Джордж Фрезер.* Фольклор в Ветхом завете. – М.: Политическая литература, 1990. – 541 с.
117. *Джикиев А.* Туркмены Юго-Восточного побережья Каспийского моря. – Ашгабат: Академия наук ТССР., 1961. – 154 с.
118. *Джикиев А.* Очерки происхождения и формирования туркменского народа в эпоху Средневековья. – Ашгабат: Туркменистан, 1997. – 333 с.
119. *Джикиев А.* Традиционные Туркменские праздники, развлечения и игры. – Ашгабат: Ылым, 1983. – 119 с.
120. *Джумаев А.* О специальном курсе и источниковедение музыкальной культуры народов Средней Азии. // Проблемы профессионального обучения музыканта. – Ташкент, Литература и искусство имени Гафура Гуляма, 1988. – 92-96 с.
121. *Джумаев Ч.* Традиционная туркменская инструментальная музыка. Автореф. дисс... канд. иск. – Ташкент, 1993. – 19 с.
122. *Елеманова С.* Методологические предпосылки изучения профессиональной устной традиции. // Вопросы истории и теории музыка Казахстана. – Алма-Ата: Онер, 1984. – 3-20 с.
123. *Еолян И. Р.* Традиционная музыка Арабского Востока. – М.: Музыка, 1990. – 238 с.
124. *Еремينا В.* Ритуал и фольклор. – Л.: Наука, 1991. – 206 с.
125. *Ерзакович Б. Г.* Песенная культура казахского народа. – Алма-Ата: Наука, 1996. – 401 с.
126. *Жаворонков В., Ларионов В.* Кузница музыкальных кадров Советского Туркменистана. – Ашгабат: Туркменистан, 1980. – 148 с.
127. *Жаворонков В., Ларионов В.* Композиторы Туркменистана. – Ашгабат: Туркменистан, 1982. – 272 с.
128. *Жорданна Й.* Все люди ученые, и конечно вы узнаете лучше. // Фольклор и мы. Традиционная культура в зеркале ее восприятий. Часть 1. – СПб.: Российский институт истории и искусств, 2010. – 44-53 с.
129. *Закс К.* Мусульманская культура Египта. Мусульманская культура Сирии, Палестины, Вавилона и Ассирии. – Л., 1937. – 130 с.
130. *Земцовский И. И.* Русская народная песня. – М.-Л.: Музыка, 1964. – 66 с.
131. *Земцовский И. И.* К проблеме взаимосвязи календарной и свадебной обрядности славян. // Фольклор и этнография. Обряды и обрядовый фольклор. – Л.: Наука, 1974. – 273 с.
132. *Земцовский И. И.* Мелодика календарных песен. – Л.: Советский композитор. 1975. – 222 с.
133. *Земцовский И. И.* Народная музыка и современность. // Современность и фольклор. – М.: Музыка. 1977. – 28-75 с.

134. *Земцовский И. И.* Музыкальный инструмент и музыкальное мышление. // Народные музыкальные инструменты и инструментальная музыка. I том. – М.: Советский композитор, 1987. – 125-132 с.
135. *Земцовский И. И.* Анализ или апология любви. // Фольклор и мы. Традиционная культура в зеркале ее восприятий. Часть 1. – СПб.: Российский институт истории и искусств, 2010. – 11-33 с.
136. *Ильсова К.* Семейно-обрядовая поэзия в туркменском народном творчестве (свадебные песни и плачи). Автореф. дисс... канд. филол. – Ашгабат, 1973. – 24 с.
137. *Иомудский К.* Зикр. // Туркменоведение. № 9. – Ашхабад: Институт туркменской культуры, 1928. – 58-60 с.
138. *Иомудский К.* Остатки огнепоклонство туркмен. // Туркменоведение. № 9. – Ашхабад: Институт туркменской культуры, 1928. – 62-63 с.
139. *Кармышева Б. Х.* Очерки этнической истории южных районов Таджикистана и Узбекистана. – М.: Наука, 1976. – 323 с.
140. *Кароматов Ф. М.* Узбекский музыкальный фольклор. // История узбекской музыки. – М.: Музыка, 1979. – 28-55 с.
141. *Кароматов Ф. М.* О сравнительной изучения музыкального фольклора народов СССР. // Актуальные проблемы современной фольклористики. – Ленинград: Музыка, 1980. – 185-187 с.
142. *Карпов Г. И.* Фольклорный материал. – Ашгабат, 1935. – 107 с.
143. *Каррыев А.* Монжукатды. – Ашгабат: Туркменгосиздат, 1948. – 56 с.
144. *Квинта К.* Об областях распространение некоторых типов белорусских и русских календарных и свадебных песен. – М.: Музыка, 1941. – 240 с.
145. *Керимова Т.* Материнский фольклор. – Баки. 1994. – 90 с.
146. *Ким Н. С.* Народное художественное творчество Советского Востока. – М.: Наука, 1985. – 197 с.
147. *Кирилина С. А.* Культово-обрядовая практика суфийских братства Египта. // Суфизм – в контексте мусульманской культуры. – М.: Наука, 1989. – 337 с.
148. *Климович Л. И.* Ислам. – М.: Наука, 1965. – 332 с.
149. *Коваль А. Г.* Интонирование узбекской традиционной музыки. – Ташкент: Фан, 1990. – 133 с.
150. *Кокаре Э. Я.* Комплексный анализ народной песни. // Фольклор. Песенное наследие. – М.: Наука, 1991. – 23-29 с.
151. *Круглов Ю. Г.* Русские обрядовые песни. – М.: Высшая школа, 1989. – 319 с.
152. *Лазутин С. Г.* Поэтика русского фольклора. М.: Высшая школа, 1989. – 207 с.
153. *Лафард П.* Очерки по истории первобытной культуры. – М.: 1926. Т. 2. – 225 с.
154. *Лихачев Д. С.* Поэтика древнерусской литературы. – М.: Наука, 1979. – 352 с.
155. *Лобачев Н. П.* К истории сложения института свадебной обрядности. – М.: Музыка, 1978. – 166 с.
156. *Мазель Л.* Строение музыкальных произведений. – М.: Музыка, 1979. – 254 с.
157. *Мазо М. Л.* Никольские причитания и их связи с другими жанрами местной песенной традиции. // Музыкальная фольклористика. М.: Советский композитор, 1973. – 213-236 с.

158. *Мацуцин Д. Д.* Признанный авторитет. // В. А. Успенский. – Ташкент: Литература и искусство имени Гафура Гуляма, 1980. – 106-108.
159. *Можейко З. Я.* Календарно-песенная культура Белоруссии. Опыт системно-типологического исследования. – Минск: Наука и техника, 1985. – 247 с.
160. *Мухамбетова А. И.* К вопросу взаимодействия культур в современных условиях. // Взаимообогащение музыкальных культур в Средней Азии и Казахстана. – Ташкент: Литература и искусства имени Гафура Гуляма, 1977. – 33-36 с.
161. *Назаров А.* Музыкальные традиции Среднего и Ближнего Востока. // Музыкальное театральное искусство и фольклор. – Ташкент: Фан, 1992. – 38-51 с.
162. Народная музыка СССР и современность. – Л.: Музыка, 1982. – 182 с.
163. *Негмати А. Э.* Земледельческие календарные праздники древних таджиков и их предков. – Душанбе: Дониш, 1989. – 126 с.
164. *Негмати А. Э.* Праздник Навруз в эпоху Борбада. // Борбад, эпоха и традиция культуры. – Душанбе: Дониш, 1989. – 296-303 с.
165. *Новик Е.* Семантические функции голоса в фольклоре и верованиях народов Сибири. // Фольклор и мифология Востока. – М.: 1999. – 217-236 с.
166. *Нурджанов Н.* Традиции созанда в музыкально-танцевальной культуре таджиков XIX-XX веков. – М.: Искусство, 1980. – 261 с.
167. *Овезов Д.* Население долины Чандыра и среднего течение Сумбара. – Ашгабат: Ылым, 1976. – 232 с.
168. *Пеккер Я. Н., Успенский В. А.* Музыкально-этнографическая и композиторская деятельность в Узбекистане и Туркмении. – М., 1953. – 155 с.
169. Письма. Переписка с В. М. Беляевым. // В. А. Успенский. – Ташкент: Литература и искусство имени Гафура Гуляма, 1980. – 213-377 с.
170. *Правдюк А. А.* К вопросу об издании музыкального фольклора. // Актуальные проблемы современной фольклористики. – Ленинград: Музыка, 1980. – 194-196 с.
171. *Пропп В. Я.* Фольклор и действительность. – М.: Наука, 1976. – 325 с.
172. *Попова Т. В.* Основы русской народной музыки. – М.: Музыка, 1977. – 224 с.
173. *Поцелуевский А. П.* Собираание туркменского фольклора. // Туркменоведение. – Ашгабат, 1927, № 2-3. – 10-12 с.
174. *Пьянкова С.* Некоторые особенности напевов в русской свадьбе. // Проблемы музыкального фольклора народов СССР. – М.: Музыка, 1973. – 17-36 с.
175. *Ремпель Л. И.* Далекое и близкое. – Ташкент: Литература и искусства. 1982. – 301 с.
176. *Розалка Ю., Тавлай Г.* Об обрядовой сущности колыбельных. // Механизм передачи фольклорных традиций. – СПб., 2010. – 165-174 с.
177. *Сабурова Л. М.* Об изучении народных обрядов. // Фольклор и этнография. Обряды и обрядовый фольклор. – Л.: Наука, 1974. – 273 с.
178. *Савушкина Н. И.* О современном состоянии фольклора. // Традиции и современность в фольклоре. – М.: Наука, 1988. – 7-21 с.
179. *Салимова Л. А.* Элементы формульности в свадебных песнях. // Взаимообогащение музыкальных культур народов Средней Азии и Казахстана. – Ташкент: Литературы и искусства имени Гафура Гуляма, 1977. – 165-171 с.

180. *Салимова Л. А.* О системе жанров узбекской народной музыки. // Автореф. дисс... канд. иск. – М.: 1985. – 20 с.
181. *Самир С. М.* Песенный фольклор Египта. // Автореф. дисс... канд. иск. – М.: 1984. – 24 с.
182. *Сапаров А.* Мыллы Тачмурадов. – М.: Советский композитор, 1986. – 78 с.
183. *Саримсаков Б. И.* Обряды и фольклорный театр. // Музыкальное и театральное искусство и фольклор. – Ташкент: Фан, 1992. – 143-150 с.
184. *Сарв В.* Причитания невесты в сету. // Музыка в свадебном обряде финно-угров и соседних народов. – Таллин: Эстирамат, 1986. – 272-284 с.
185. *Снесарев Г. Н.* Реликты до мусульманских верований и обрядов у узбеков Хорезма. – М.: Наука, 1969. – 336 с.
186. *Соколова В. К.* Заклинания и приговоры в календарных обрядах. // Обряды и обрядовый фольклор. – М.: Наука, 1982. – 11-25 с.
187. *Соколова В. К.* Месть и функции традиционного обрядового фольклора в современности. // Традиции и современность в фольклоре. – М.: Наука, 1988. – 136-152 с.
188. *Стращникова К. А.* Проблемы народного музыкального искусства. // Автореф. дисс... канд. иск. – Ленинград, 1982. – 17 с.
189. *Таджикова З. М.* Песни похоронного обряда таджиков. // Проблемы музыкального фольклора народов СССР. – М.: Музыка, 1973. – 95-100 с.
190. *Таджикова З. М.* Песенная культура Таджики. // Автореф. дисс... канд. иск. – Душанбе: Дониш, 1977. – 20 с.
191. *Таджикова З. М.* К вопросу о музыкальных традициях бухарских мавригионов. // Борбад, эпоха и традиция культуры. – Душанбе: Дониш, 1989. – 166-177 с.
192. *Тайлар Э. Б.* Первобытная культура. – М.: Политическая литература, 1987. – 572 с.
193. *Токарев С. А.* Ранние формы религии. – М.: Политиздат, 1990. – 621 с.
194. *Толстов С. П.* Религия народов Средней Азии. – М.: Наука, 1931. Т. 1. – 343 с.
195. *Тьерсо Ж.* История народной песни во Франции. – М.: Советский композитор. 1975. – 461 с.
196. *Тюлин Ю. Н.* Высокий пример для молодёжи. // В. А. Успенский. – Ташкент: Литература и искусство имени Гафура Гуляма, 1980. – 95-99.
197. *Угринович Д. М.* Обряды. За и против. – М.: Политиздат, 1975. – 175 с.
198. *Угринович Д. М.* Психология религии. – М.: Политиздат, 1986. – 350 с.
199. *Успенский В. А.* – Ташкент: Литературы и искусства имени Гафура Гуляма, 1980. – 383 с.
200. *Успенский В. А., Беляев В. М.* Туркменская музыка. – Ашгабат: Туркменистан, 1979. 1. Т. – 380 с.
201. *Успенский В. А., Беляев В. М.* Туркменская музыка. – Алматы: Фонд Сорос-Казахстан, 2003. Том 1-2. – 831 с.
202. *Успенская К. М.* О дорогом и незабвенном. // В. А. Успенский. – Ташкент: Литература и искусство имени Гафура Гуляма, 1980. – 121-131.
203. *Фархадова С. Т.* Обрядовая музыка Азербайджана. Автореф. дисс... канд. иск. – Киев, 1982. – 23 с.

204. Фольклор и мы: Традиционная культура в зеркале ее восприятий. Часть 1. – СПб., 2010. – 239 с.
205. Фольклор и этнография. – Л.: Наука, 1970. – 256 с.
206. Фольклор и этнография. – Л.: Наука, 1977. – 200 с.
207. *Холопова В. Н.* Русская музыкальная ритмика. – М.: Советский композитор, 1983. – 280 с.
208. *Чவர்ь Л. А.* Сравнительный очерк традиционных украшений уйгуров и соседей народов Центральной и Средней Азии. // Восточный Туркестан и Средняя Азия в системе культур древнего и средневекового востока. – М.: Наука, 1986. – 211-250 с.
209. *Чистов К. В.* Причитания у славянских и финно-угорских народов. Обряды и обрядовый фольклор. – М.: Наука, 1982. – 101-114 с.
210. *Чистов К. В.* Народные традиции и фольклор. – Л., 1986. – 303 с.
211. *Чичеров В. И.* Русские народные былины. – М.: Детгиздательство. 1958. – 318 с.
212. *Шаумаров Ш.* Прирожденный музыкант. // В. А. Успенский. – Ташкент: Литература и искусство имени Гафура Гуляма, 1980. – 109-111.
213. *Эсенов Ч.* Туркменский фольклорный танец. // Автореф. дисс... канд. иск. – Ташкент, 1994. – 20 с.

MAZMUNY

Giriş	7
-------------	---

I BAP

TÜRKMEN FOLKLOR SAZYNYŇ TARYHY WE HÄZIRKI ÝAGDAÝY	12
---	----

1. Türkmen aýdym-saz sungatynyň öwreniliş derejesiniň taryhy	12
2. Däp-dessur sazynyň žanr düzümi	18

II BAP

SENE, ZÄHMET AÝDYMLARY	37
-------------------------------------	----

III BAP

MAŞGALA DURMUŞY SAZ ŽANRLARY	66
---	----

1. Hüwdüler	66
2. Toý aýdymlary	78
3. Agylar.	151
4. Liriki aýdymlar	159
5. Dürli döwürlerdäki toplanan folklor eserleriniň deňeşdirme derňewi.	177
Jemleme	190
Peýdalanylan edebiýatlaryň sanawy	196

Muhammetmyrat Gapurow

TÜRKMEN SAZ FOLKLORY

Redaktor

S. Gurbanow

Teh. redaktor

T. Aslanowa

Kompýuter bezegi

O. Komissarowa

Ýygnamaga berildi 20.07.2015. Çäp etmäge rugsat edildi 26.02.2016.

A-88514. Möçberi 70x100^{1/16}. Edebi garnitura.

Çap listi 13,00. Şertli-çap listi 16,77. Hasap-neşir listi 10,82.

Neşir № 9. Sargyt № 24. Sany 200.

Türkmenistanyň Ylymlar akademiýasynyň “Ylym” neşirýaty.

744000 Aşgabat, Türkmenbaşy şaýoly, 18.

Türkmenistanyň Ylymlar akademiýasynyň “Ylym” çaphanasy.

744000. Aşgabat, Bitarap Türkmenistan şaýoly, 15.